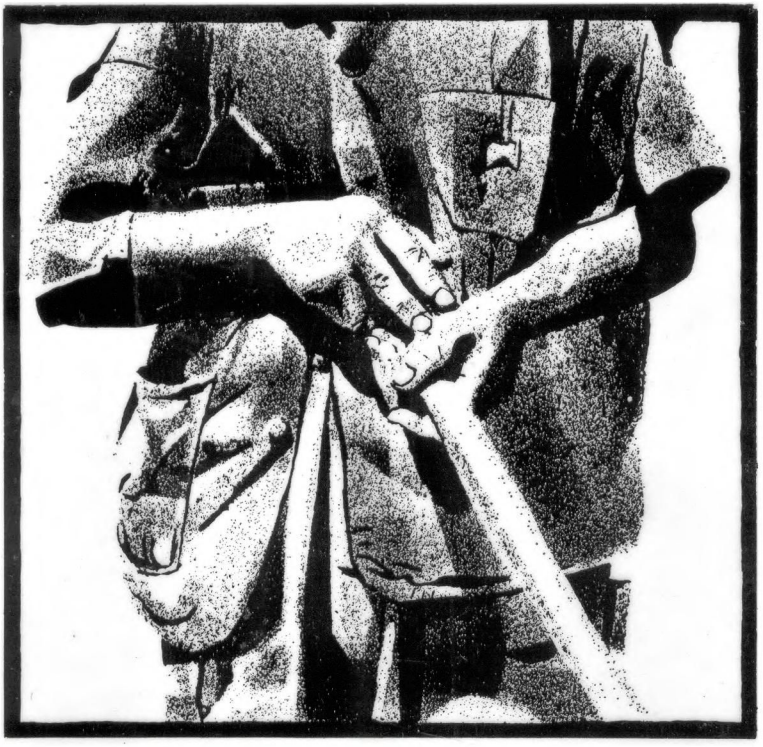

η αγωγη του καταπιεζομενου

Παουλο Φρειρε

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΜΑΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΡΑΠΠΑ

ΠΑΟΥΛΟ ΦΡΕ·Ι·ΡΕ

Η ΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΚΑΤΑΠΙΕΖΟΜΕΝΟΥ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΡΗΤΙΚΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ ΓΕΡΟΥ

Ὁ Πάουλο Φρέιρε καί ἡ ἑλληνική κοινωνική πραγματικότητα

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΡΑΠΠΑ

Μετάφραση, Γιάννης Κρητικός, ἀπό τήν ἀγγλική ἔκδοση.
Μακέττα ἐξωφύλλου, Νίνα Ν. Σταματίου.
Ἐπιμέλεια, Ἄλκης Σταύρου.

Στοιχειοθεσία, ἐκτύπωση, Γραφικαί Τέχναι, Γ. Ἀργυροπούλου-Α. Ζουμαδάκη, Ἰκαρίας 9, Ἀθήνα, Τηλ. 5722035-5722038. Ἰανουάριος 1977.

Ἀποκλειστική διάθεση — Ἐκδόσεις « ΚΕΔΡΟΣ », Πανεπιστημίου 44, Ἀθήνα, ΤΤ 143, Τηλ. 3248346.

Τίτλος τοῦ ἀγγλικοῦ πρωτότυπου :

Paulo Freire, « Pedagogy of the Oppressed », Penguin Books, England 1972.

Capyright by Paulo Freire, 1970
Copyright γιά τήν ἔκδοση στά ἑλληνικά, Λάμπης Ράππας, 1974, Μάρνη 12, Ἀθήνα 103, Τηλέφωνο 823 01 05.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΟΥ ΕΚΔΟΤΗ

Θεωροῦμε μεγάλη ἐπιτυχία τό ὅτι μποροῦμε καί προσφέρουμε σήμερα στό ἑλληνικό κοινό τό βιβλίο «Ἡ ἀγωγή τοῦ καταπιεζόμενου», τοῦ Πάουλο Φρέιρε, ἑνός ἀπό τούς κορυφαίους στόν κόσμο σύγχρονους ἐκπαιδευτικούς καί κοινωνιολόγους.

Λόγω τῆς ἰδιαίτερης σημασίας πού ἔχουν καί γιά τόν τόπο μας οἱ ἐκπαιδευτικές ἀπόψεις τοῦ Πάουλο Φρέιρε, ἀντί τῆς συνηθισμένης σύντομης παρουσίασης τοῦ ἔργου ἀπό τόν ἐκδότη — ὅπως συνηθίζουμε γιά τά βιβλία τῆς σειρᾶς «Προβλήματα τοῦ καιροῦ μας» — παρακαλέσαμε τόν γνωστό ἐκπαιδευτικό καί συγγραφέα κ. Θεόφραστο Γέρου, γνώστη καί μελετητή τοῦ ἔργου τοῦ Πάουλο Φρέιρε, νά μᾶς δώσει, γιά τόν ἕλληνα ἀναγνώστη, μιά σύντομη εἰσαγωγή στό ἔργο τοῦ Φρέιρε, σέ σχέση μέ τήν ἑλληνική κοινωνική πραγματικότητα. Εὐχαριστοῦμε τόν κ. Γέρου γιά τήν προθυμία μέ τήν ὁποία ἀνταποκρίθηκε.

Δεκέμβριος 1976 *Λ. Ρ.*

ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΥ ΓΕΡΟΥ

Ὁ Πάουλο Φρέιρε καί ἡ ἑλληνική κοινωνική πραγματικότητα

Τί προσφέρει ἡ μετάφραση τοῦ Freire στή δική μας κοινωνική πραγματικότητα ; Ὅπως θά ἀντιληφθεῖ ὁ ἀναγνώστης, οἱ ἰδέες τοῦ Freire καί τό παιδαγωγικό σχῆμα πού ἔθεσε σ' ἐφαρμογή, στηρίζονται στήν κοινωνική πραγματικότητα τῶν χωρῶν τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς, εἰδικότερα τῆς Βραζιλίας. Θά μποροῦσαν νά ἔχουν ἄμεση ἐφαρμογή, π.χ., στά χωριά τοῦ θεσσαλικοῦ κάμπου πρίν ἀπό τό Κιλελέρ, γιατί ἐξωτερικά τουλάχιστο — μεγάλοι γαιοκτήμονες ἀπό τή μιά, ἀκτήμονες ἀγρότες ἀπό τήν ἄλλη — παρουσίαζαν κάποια ὁμοιότητα μέ τίς συνθῆκες πού ἐπικρατοῦσαν καί ἐπικρατοῦν καί σήμερα στή βορειοανατολική Βραζιλία, καί σέ πολλές χῶρες τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς ὅπου ἐργάστηκε ὁ Freire.

Οἱ προσπάθειες πού ἔκανε ἡ Κούβα γιά νά ἐξαλείψει τόν ἀναλφαβητισμό, παρακίνησαν τή δημοκρατική κυβέρνηση τῆς Βραζιλίας νά προχωρήσει σέ ἀνάλογες προσπάθειες. Αὐτό τό ἔργο τό ἀνάλαβε ὁ Freire.

Τό Παιδαγωγικό Πρόγραμμα πού ἔθεσε σέ ἐφαρμογή ὁ Freire ἀφοροῦσε τήν ἐκπαίδευση τῶν ἐνηλίκων. Ἡ σημασία ὅμως τοῦ ἔργου τοῦ Freire δέν περιορίζεται στήν ἐκπαίδευση τῶν ἐνηλίκων. Εἶναι ἕνα ὁλοκληρωμένο παιδαγωγικό σύστημα γιά ὅλες τίς ἡλικίες καί γιά ὅλες τίς χῶρες. Ἀλλά καί μόνο γιά τήν ἐκπαίδευση τῶν ἐνηλίκων τῆς χώρας μας νά χρησιμοποιούσαμε τίς κεντρικές ἰδέες τοῦ Freire, τό κέρδος θά ἦταν μεγάλο.

Γιατί, χρόνια τώρα, λέμε ὅτι ἀγωνιζόμαστε γιά τήν καταπολέμηση τοῦ ἀναλφαβητισμοῦ καί γιά τήν ἐκπαίδευση ἐνηλίκων. Οὔτε, ὅμως, ὁ ἀναλφαβητισμός ἐξέλιπε, οὔτε ἡ ἐκπαίδευση ἐνηλίκων βρῆκε τό δρόμο γιά τή λύση της. Θἄξιζε τόν κόπο νά μελετηθοῦν προσεχτικά τά συμπεράσματα τῆς παιδαγωγικῆς προσπάθειας τοῦ Freire, ὄχι μόνο γιά μιά σωστή τοποθέτηση τοῦ προβλήματος « ἐκπαίδευση ἐνηλίκων », ἀλλά καί γιά τήν παιδαγωγική προβληματική μας, γενικότερα.

Ἡ προσέγγιση πού κάνει ὁ Freire στό πρόβλημα τῆς ἐκπαίδευσης ξεκινᾶ ἀπό τίς φιλοσοφικές του θέσεις γιά τόν ἄνθρωπο καί τόν περίγυρό του. Θά μποροῦσε κανείς νά τοποθετήσει τίς ἰδέες τοῦ Freire μέσα στά πλαίσια τοῦ πραγματισμοῦ ἤ καί τοῦ ὑπαρξισμοῦ, ἀλλά θά κινδύνευε ν' ἀφήσει ἕνα μεγάλο μέρος τῶν ἰδεῶν του ξεκρέμαστο. Ἄν χαρακτήριζε κανείς τό κίνημά του ἀνθρωπιστικό, θά ἦταν πιό κοντά στήν ἀλήθεια, ἀλλά θά ἔπρεπε νά προσθέσει πώς τό κίνημά του ἀγκαλιάζει τίς πρακτικές προεκτάσεις τῶν ἰδεῶν τῆς πρώτης περιόδου τοῦ Μάρξ καθώς καί τῆς ὑπαρξιστικῆς φιλοσοφίας. Ὁ Freire πιστεύει στήν ἱκανότητα τῶν μαθητῶν νά μετασχηματίζουν τήν πραγματικότητα καί νά ἀπελευθερώνονται ἀπό τίς αἰτιοκρατικές μορφές ὕπαρξης. Ὁ Freire ἀκόμη πιστεύει πώς οἱ μαθητές ὅλων τῶν ἡλικιῶν μποροῦν νά χρησιμοποιήσουν τήν κριτική τους νοημοσύνη γιά νά ἀπομυθοποιήσουν καί νά ἀποκρυπτογραφήσουν τούς τρόπους μέ τούς ὁποίους ἔβλεπαν τούς ἑαυτούς τους καί τόν περίγυρό τους.

Δάσκαλοι καί μαθητές συγκεντρώνουν τήν προσοχή τους πάνω στά πραγματικά προβλήματα. Ἕνας εἶναι ὁ στόχος τους : μέ τόν συνδυασμό στοχασμοῦ καί δράσης νά θέσουν σέ λειτουργία τήν κριτική τους συνείδηση.

Γιά τόν Freire ὁ λαός εἶναι οὐσιαστικά ἐλεύθερος ἀπό τή στιγμή πού θά ἐξετάσει κριτικά τήν ὕπαρξή του. Καί ἐξετάζει ὁ λαός κριτικά τήν ὕπαρξή του στόν κόσμο, ὅταν σταματήσει νά βλέπει ντετερμινιστικά, προκαθορισμένα, μοιρολατρικά. Ὁ Freire δίνει μεγάλη σημασία στό διάλογο, γιατί πιστεύει πώς

μόνο μέ τό διάλογο μποροῦμε νά ἀποκαλύψουμε μιά νέα πραγματικότητα γιά τόν ἑαυτό μας καί γιά τούς ἄλλους. Ἡ κριτική συνειδητοποίηση δίνει νόημα σέ μιά ὕπαρξη, πού διαφορετικά στερεῖται νοήματος.

Σύμφωνα μέ τόν Martin Buber τό πνεῦμα (culture) χωρίς διάλογο ἀντικειμενοποιεῖται καί τά πρόσωπα μετατρέπονται σέ πράγματα :

« Ἄν τό πνεῦμα (culture) δέν συγκεντρώνεται πάνω στά ζωντανά καί συνεχῶς ἀνανεούμενα περιστατικά, τότε σκληραίνει μέσα σ' ἕναν κόσμο πράγματος (it), πού μόνο ἀπαστράπτουσες ξεχωριστές πράξεις ξεμοναχιασμένων πνευμάτων μποροῦν νά τό διαπεράσουν » (I and Thou, 1952, σελ. 54).

Μιά ἔννοια κλειδί στόν Freire εἶναι ἡ conscientisation, διαλεκτική ἕνωση ἀνάμεσα στή συνείδηση καί στόν κόσμο. Κάτι πού δέν μπορεῖ νά τό πετύχει οὔτε ὁ ὑποκειμενισμός οὔτε ὁ μηχανιστικός ἀντικειμενισμός. Εἶναι ἡ κοινωνική διαδικασία μέσα ἀπό τήν ὁποία οἱ ἀνθρώπινες ὑπάρξεις, ὄχι ὡς ἁπλοί ἀποδέκτες, ἀλλά ὡς Ὑποκείμενα ἐνσυνείδητα, κατορθώνουν νά μετασχηματίσουν τήν πραγματικότητα, πού ἐπηρεάζει καί δίνει μορφή στή ζωή τους. Ἀνάπτυξη τῆς αὐτοσυνειδησίας σημαίνει ἀκόμη, ὅτι μαθαίνεις νά ἀντιμετωπίζεις μέ κριτική διάθεση τίς κοινωνικές, οἰκονομικές καί πολιτικές συνθῆκες, μέ πρόθεση νά μεταβάλεις τούς θεσμούς, γιά νά συντελεστεῖ πλήρως ἡ ἐξανθρώπιση τοῦ ἀνθρώπου. Τό ἀντίθετο τοῦ conscientisation εἶναι τό massification, πού σημαίνει μιά μάζα ἑτεροκίνητη. Ἕνα μή σκεπτόμενο σύνολο.

Μέ τήν ἀφύπνισή τους οἱ ἄνθρωποι ἀναλύουν τήν πραγματικότητα πού εἶναι γύρω τους, ἐλευθερώνονται καί ἀποκτοῦν τήν ἀξιοπρέπειά τους ὡς ἀνθρώπινες ὑπάρξεις.

Ἡ σκέψη τοῦ Paulo Freire ἐκφράζει τήν ἀπόκριση ἑνός δημιουργικοῦ μυαλοῦ καί μιᾶς εὐαίσθητης συνείδησης στήν ἐξαιρετική ἀθλιότητα καί δυστυχία ὅπου ζοῦσαν οἱ καταπιεσμένες μάζες γύρω του. Ὁ Freire γεννήθηκε τό 1921 στή Recife

τῆς Βραζιλίας, στό κέντρο μιᾶς ἀπό τίς πιό φτωχές καί ὑποανάπτυχτες περιοχές τοῦ Τρίτου Κόσμου, καί ἀπό μικρός ἔζησε καί ὁ ἴδιος τήν ἐξαθλιωμένη ζωή τῶν γύρω του. Ἡ οἰκονομική κρίση τοῦ 1929 ἔπληξε καί τή μικροαστική οἰκογένεια τοῦ Freire καί ὁ ἴδιος βρέθηκε ἀνάμεσα στίς στρατιές τῶν « κολασμένων τῆς γῆς ». Ἡ ἐμπειρία αὐτή ἐπέδρασε ἀφάνταστα στόν χαρακτήρα καί στή σκέψη τοῦ Freire, καί τόν ἔκανε νά ὁρκιστεῖ, σέ ἡλικία ἔντεκα ἐτῶν, ὅτι θά ἀφιερώσει τή ζωή του ὁλόκληρη στήν πάλη ἐνάντια στήν πείνα καί στήν ἐξαθλίωση « γιά νά μή νιώσουν καί τά ἄλλα παιδιά τήν ἀγωνία πού ὁ ἴδιος ἔνιωθε » — καί ἐκράτησε αὐτόν τόν ὅρκο του.

Ὁ Freire ξεκίνησε ἀπό μιά συγκεκριμένη κατάσταση. Στήν προσπάθειά του νά βοηθήσει ἄντρες καί γυναῖκες νά ἐπιδιώξουν τήν ἀπελευθέρωσή τους μέ τά δικά τους μέσα, συναντήθηκε μέ διαφορετικές φιλοσοφικές θέσεις, βγαλμένες ἀπό ἀνάλογες ἤ καί διαφορετικές συγκεκριμένες καταστάσεις. Ἀνάμεσά τους εἶναι οἱ θέσεις τῶν : Jean-Paul Sartre, Emmanuel Mounier, Erich Fromm, Louis Althusser, Ortega y Gasset, Mao, Martin Luther King, Che Guevara, Unamuno, Marcuse, Martin Buber, κ.ἄ. Χρησιμοποίησε τίς σκέψεις τους, γιά ν' ἀναπτύξει μιά θεωρία καί πράξη παιδείας αὐθεντικά δική του. Ἡ μέθοδός του χρησιμοποιήθηκε καί χρησιμοποιεῖται ὁλοένα ἀπό τούς καθολικούς καί ἀπό τούς προτεστάντες κληρικούς στήν προσπάθειά τους νά καταπολεμήσουν τήν ἀγραμματοσύνη τῶν χωρικῶν τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς, ἀλλά καί νά τούς προσηλυτίσουν.

Θά ἦταν ἴσως παράλογο ν' ἀντιγράψουμε τό σύστημα τοῦ Freire καί νά θελήσουμε νά τό ἐφαρμόσουμε κατά γράμμα στή δική μας πραγματικότητα. Ἄν γιά τή δική μας πραγματικότητα ἡ μεταφορά τῆς μεθόδου τοῦ Freire μπορεῖ βιαστικά νά χαρακτηριστεῖ ὡς παραλογισμός, τί θά λέγαμε γιά τήν ἐφαρμογή τῆς μεθόδου τοῦ Freire σέ μιά τεχνολογικά προχωρημένη κοινωνία, ὅπως εἶναι οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς ; Ἐντούτοις, ἐκεῖ εἶναι πού χρειάζεται περισσότερο. Γιατί μιά

τεχνολογικά προχωρημένη κοινωνία μετατρέπει τάχιστα τούς περισσότερους ἀνθρώπους σέ ἀντικείμενα καί τούς ἑτοιμάζει νά προσαρμοστοῦν στή λογική τοῦ συστήματός της. Ἔτσι, οἱ ἄνθρωποι καταποντίζονται ὁλοένα σέ μιά νέα « κουλτούρα σιωπῆς », ὅπως εἶναι βυθισμένοι καί οἱ χωρικοί τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς. Καί θά χρειαστεῖ ἡ ἀγωγή τῶν καταπιεσμένων, γιά νά τούς βοηθήσει νά βροῦν τή χαμένη τους φωνή. Μέ λίγα λόγια, τό παιδαγωγικό σύστημα τοῦ Freire, οἱ ἰδέες του καί ἡ πράξη πού προτείνει μποροῦν νά βοηθήσουν παντοῦ ὅπου οἱ οἰκονομικές καί πολιτιστικές συνθῆκες δημιουργοῦν τέτοιες συνθῆκες, πού ὁ λαός χάνει τή φωνή του.

Σέ μᾶς, πού μόλις βγήκαμε ἀπό μιά κατάσταση « ἄφωνης κουλτούρας » ἤ « κουλτούρας σιωπῆς », τά διδάγματα τοῦ Freire εἶναι πολύτιμα. Δέν πρέπει νά ξεχνοῦμε ὅτι τήν « ἄφωνη κουλτούρα » δέν τήν ἐπιβάλλουν μόνο ἐξωτερικοί παράγοντες, πού, ὅταν λείψουν, αὐτόματα ἐλευθερώνεται ἡ φωνή. Θά χρειαστεῖ ἡ ἀγωγή τῶν καταπιεσμένων γιά νά μπορέσει ὁ καταπιεζόμενος νά ἀποκηρύξει τό εἴδωλο τοῦ καταπιεστῆ, πού ἔχει θρονιάσει μέσα του. Μέ τήν ἀποκήρυξη τοῦ εἰδώλου, ὁ καταπιεζόμενος ἀρχίζει νά βλέπει κριτικά τήν πραγματικότητα καί ἀπό τή στιγμή αὐτή ἀπελευθερώνεται. Ἄν δέν προχωρήσει ἔτσι, τότε ἁπλῶς ἀνεβάζει στό θρόνο καί τοποθετεῖ μέσα του ἕνα ἄλλο εἴδωλο στή θέση τοῦ εἰδώλου πού μόλις ἐκθρονίστηκε.

Σέ μιά ἄλλη μελέτη τοῦ Freire μέ τόν τίτλο : « Παιδεία ἤ κριτική συνείδηση : 1) Ἡ παιδαγωγική ὡς ἄσκηση ἐλευθερίας καί 2) Ἐπέκταση ἤ ἐπικοινωνία », βρίσκει κανείς πολλά κοινά σημεῖα ἀνάμεσα στήν κατάσταση τῆς Βραζιλίας καί στή δική μας. Στά σημεῖα πού ὁ Freire κάνει κριτική τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος τῆς Βραζιλίας, ὁ καλοπροαίρετος ἀναγνώστης θ' ἀναγνωρίσει τή δική μας σχολική πραγματικότητα, πού ἔμεινε σχεδόν ἴδια τά τελευταῖα πενήντα χρόνια. Παραθέτουμε μερικά σημεῖα :

α) Πολλοί κριτικοί ἑρμηνεύοντας τή βραζιλιάνικη τάση γιά πολυλογία (Verbosity) τήν ἀποδίδουν στόν θεωρητικό

προσανατολισμό τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος. Ἔτσι ἐξισώνουν τή θεωρία μέ τόν βερμπαλισμό. Ὁ Freire πιστεύει ἀκριβῶς τό ἀντίθετο. Ἡ ἀπουσία θεωρίας καί ἑρμηνείας καθώς καί, ἄν θέλετε, ἐπέμβασης στήν πραγματικότητα, αὐτό εἶναι πού ἐπιτρέπει τήν κυριαρχία τοῦ βερμπαλισμοῦ. Δέν μπόρεσε ἀκόμη ὁ Βραζιλιάνος νά προχωρήσει στήν ἀνάλυση τῆς ὕπαρξής του, πού θά τόν βοηθήσει νά οὐσιαστικοποιήσει τήν ὕπαρξή του καί νά τήν ἀναπτύξει πλήρως. Μ' αὐτή τήν ἔννοια, ἡ θεωρία γίνεται μελέτη, ὄχι ἀφαίρεση καί ἀπομάκρυνση ἀπό τήν πραγματικότητα. Ἡ παιδεία στή Βραζιλία δέν εἶναι θεωρητική γι' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο, γιατί δέν ἔχει προχωρήσει στήν οὐσιαστικοποίηση, στήν ἔρευνα, στήν ἀνάλυση.

β) Τό παραδοσιακό πρόγραμμα τῶν σχολείων τῆς Βραζιλίας εἶναι ἀποσυνδεμένο ἀπό τή ζωή, γυροφέρνει γύρω ἀπό τά πράγματα, εἶναι ἄδειο, ἐνῶ θά ἔπρεπε νά ἀντιπροσωπεύει τήν πραγματικότητα. Πρέπει νά κρατοῦμε ἄγρυπνα τά μάτια τῆς ψυχῆς, γιατί παντοῦ ἐλλοχεύει ὁ κίνδυνος, πού προέρχεται ἀπό τίς λέξεις, λέει ὁ Erich Fromm. Οἱ λέξεις ἔρχονται νά πάρουν τή θέση τῶν ἐμπειριῶν καί τῶν βιωμάτων μας. (Erich Fromm : *Marx's Concept of Man*, 1957). Ἡ κριτική συνειδητοποίηση ἀναπτύσσεται μόνο πάνω στή συγκεκριμένη πραγματικότητα. Ἡ ἄστοχη καί ἐπιπόλαιη ἐξάρτηση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος ἀπό τίς χτυπητές φράσεις, ἀπό τόν παπαγαλισμό καί ἀπό τήν τάση γιά ἀφαίρεση, ἐνίσχυσε τήν ἀφέλεια (naiveté) τοῦ λαοῦ.

γ) Ἡ λογοκοπική κουλτούρα ἀντιστοιχεῖ στήν ἀνεπάρκεια τοῦ διαλόγου καί τῆς ἔρευνας. Ὁ Βραζιλιάνος τρελαίνεται γιά ρητορικά σχήματα, γιά λογίδρια, γιά φράσεις. Ἡ ρίζα τοῦ κακοῦ βρίσκεται στήν ἔλλειψη δημοκρατικῆς ἐμπειρίας. Ὅσο λιγότερες εἶναι οἱ εὐκαιρίες γιά δημοκρατικές ἐμπειρίες πού ὁδηγοῦν μέσα ἀπό τή συγκεκριμένη συμμετοχή τῆς ὁμάδας στήν πραγματικότητα καί ἀπό ἐκεῖ στήν κριτική συνειδητοποίησή της, τόσο ἡ ὁμάδα ἔχει τήν τάση νά ἀντιλαμβάνεται καί ν' ἀντιμετωπίζει τήν πραγματικότητα μέ ἀφέλεια καί νά τήν ἀναπα-

ρασταίνει μέ λέξεις. Ὅσο λιγότερη κριτική ἱκανότητα διαθέτει ἡ ὁμάδα, τόσο πιό ρηχά καί ἐπιπόλαια συζητάει τά σχετικά προβλήματα.

δ) Ἡ δημοκρατία καί ἡ δημοκρατική παιδεία θεμελιώνονται μέ τήν ἐμπιστοσύνη στούς ἀνθρώπους καί μέ τήν πίστη πώς ὄχι μόνο μποροῦν, ἀλλά καί ὀφείλουν νά συζητοῦν τά προβλήματα τῆς χώρας τους, τοῦ κόσμου τους γενικά, τῆς δουλειᾶς τους, καί τά προβλήματα τῆς ἴδιας τῆς δημοκρατίας. Ἡ παιδεία εἶναι μιά πράξη ἀγάπης καί, κατά συνέπεια, μιά πράξη θάρρους. Ἡ παιδεία δέν πρέπει νά ἀποφεύγει τήν ἀνάλυση τῆς πραγματικότητας, οὔτε νά φοβᾶται τή δημιουργική συζήτηση.

ε) Ὅπως καί νἄχει τό πράγμα, ἡ παράδοση τῆς παιδείας στή Βραζιλία δέν βοηθάει στήν ἀνταλλαγή ἰδεῶν γιατί περιορίζεται στό νά τίς ὑπαγορεύει. Δέν συζητοῦν καί δέν διαλέγονται οἱ δάσκαλοι στά σχολεῖα πάνω στά θέματα, ἀλλά δίνουν διαλέξεις. Δέν συνεργάζονται μέ τό μαθητή, ἀλλά τοῦ ἐπιβάλλουν τή δική τους τάξη πραγμάτων καί ἀπαιτοῦν ἀπ' αὐτόν νά προσαρμοστεῖ. Δίνουν στό μαθητή τύπους καί τοῦ ζητοῦν νά τούς ἀποστηθίσει, δέν τοῦ προσφέρουν τά μέσα γιά ἀληθινή σκέψη. Ἡ ἀφομοίωση ἔρχεται μόνο ὡς ἀποτέλεσμα ἔρευνας, μέσα ἀπό τήν προσπάθεια νά ξαναδημιουργήσεις καί νά ἀνακαλύψεις ἐκ νέου τήν πραγματικότητα καί τόν ἑαυτό σου.

στ) Καί μιά πού ἡ πολιτιστική ἱστορία τῆς Βραζιλίας δέν τούς μετέδωσε συνήθειες πολιτικῆς καί κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης, οἱ Βραζιλιάνοι ἀπευθύνονται στό σχολεῖο ὡς παράγοντα πολιτιστικῆς δραστηριότητας καί ζητᾶνε ἀπό τό σχολεῖο ν' ἀντικαταστήσει τήν παλιά παθητικότητα μέ νέες στάσεις καί συνήθειες συμμετοχῆς καί ἐπέμβασης στήν πραγματικότητα.

Ὁ Freire γνωρίζει πώς ἡ παιδεία δέν εἶναι μιά διαδικασία θαυματουργική, πού ἀπό μόνη της μπορεῖ νά δημιουργήσει τίς ἀναγκαῖες προϋποθέσεις γιά νά μεταβεῖ τό ἔθνος ἀπό μιά ἐποχή σέ μιάν ἄλλη. Εἶναι ἀλήθεια, ἐπιμένει ὁ Freire, πώς ἡ παιδεία ἀπό μόνη της δέν μπορεῖ νά κάνει τίποτε, γιατί τό γεγονός πώς εἶναι μόνη καί μόνο μέ τίς δικές της δυνάμεις, μηδενίζει τήν

ἀναντίρρητή της δύναμη ὡς ὄργανο ἀλλαγῆς. Ἡ παιδεία δέν εἶναι ἀπόλυτη ἀξία αὐτή καθεαυτή.

Παρέθεσα τά ἔξι αὐτά σημεῖα, σέ περίληψη δική μου, ἀπό τό βιβλίο τοῦ Freire « Παιδεία ἤ κριτική συνείδηση », γιατί πιστεύω, πώς ὁ καλοπροαίρετος ἀναγνώστης θά βρεῖ ἐκεῖ κοινά σημεῖα μέ τή δική μας ἐκπαιδευτική πραγματικότητα καί θά συμφωνήσει γιά τή χρησιμότητα τῆς μετάφρασης στή γλώσσα μας τῆς « Ἀγωγῆς τοῦ καταπιεζόμενου » Χαρακτηριστικό τῆς δικῆς μας ἐκπαίδευσης εἶναι ἕνας ἀνυπόφορος βερμπαλισμός, μιά λογοκοπία πού παρακάμπτει τήν οὐσία τῶν προβλημάτων καί δέν τά ἀντιμετωπίζει. Συμφωνῶ μέ τόν Freire καί, φυσικά, διαφωνῶ μ' ἐκείνους πού ἀποδίδουν τή λογοκοπία, τή λεξικράτεια, στόν θεωρητικό δῆθεν προσανατολισμό τῆς παιδείας μας. Πιστεύω, μαζί μέ τόν Freire, πώς ὁ βερμπαλισμός στήν ἐκπαίδευσή μας, καθώς καί στήν ἐκπαίδευση τῆς Βραζιλίας καί ἄλλων ἐθνικῶν ἐκπαιδευτικῶν συστημάτων, προέρχεται ἀπό τήν ἔλλειψη δημοκρατικῆς ἐμπειρίας. Ὁ λαός μπορεῖ νά μάθει τί εἶναι κοινωνική καί πολιτική εὐθύνη ὄχι μέ τά λόγια ἀλλά μέ τόν καθοριστικό ρόλο πού θά παίξει στή διοίκηση καί στή λειτουργία τῶν σχολείων ὅπου φοιτοῦν τά παιδιά του, μέ τόν καθοριστικό ρόλο πού θά ἀναλάβει στά σωματεῖα του καί στίς ἐργατικές ἑνώσεις, καί μέ τόν ὑπεύθυνο ρόλο πού θά ἀναλάβει στίς λέσχες, στά συμβούλια, στήν ἐκκλησία, στίς ἀγροτικές καί ἀστικές κοινότητες. Μαθαίνει κανείς τή δημοκρατία, ὅταν ἀσκεῖ τή δημοκρατία. Γιατί, κυρίως, αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ γνώση πρέπει νά γίνει βίωμα. Ὅταν ἀπό τή μιά δίνουμε μέ λόγια μαθήματα δημοκρατίας καί ἀπό τήν ἄλλη θεωροῦμε τή συμμετοχή τοῦ λαοῦ στήν ἐξουσία πράγμα ἐπικίνδυνο, τότε τά κηρύγματά μας εἶναι ὑποκριτικά καί ψεύτικα.

Ὅταν φτάσουμε σέ μιά τέτοια διάσταση ἀνάμεσα στά λόγια καί στά ἔργα, τότε μοναδική σωτηρία παραμένει νά ἀρχίσουν οἱ ἄνθρωποι ἀπό τήν ἀρχή, ὥστε νά πάρουν μιά νέα κριτική στάση ἀπέναντι στά προβλήματά τους.

Κατά τόν Freire δέν ὑπάρχει οὐδέτερη παιδευτική διαδικα-

σία. Ἡ παιδαγωγική ἐπέμβαση ἢ λειτουργεῖ ὡς ὄργανο γιά νά διευκολύνει τήν ἀφομοίωση τῆς νέας γενιᾶς μέσα στή λογική τοῦ τρέχοντος συστήματος καί στήν προσαρμογή της σ' αὐτό, ἢ γίνεται « ἄσκηση ἐλευθερίας ». Στή δεύτερη περίπτωση ἡ παιδεία γίνεται τό μέσο μέσα ἀπό τό ὁποῖο ἄντρες καί γυναῖκες ἀσχολοῦνται κριτικά καί δημιουργικά μέ τήν πραγματικότητα καί ἀνακαλύπτουν τρόπους προσπέλασής της καί μετασχηματισμοῦ τῆς κοινωνίας.

Ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς παιδευτικῆς μεθοδολογίας πού θά διευκολύνει τήν ἀπελευθερώνουσα διαδικασία, θά ὁδηγήσει ἀναγκαστικά σέ ἔνταση καί σύγκρουση μέσα στήν κοινωνία, ἀλλά καί θά συμβάλει ἀποφασιστικά στή διάπλαση ἑνός νέου ἀνθρώπου καί θά χαράξει τήν ἀρχή μιᾶς νέας ἐποχῆς στήν ἱστορία του.

Ὁ Freire δίδασκε στό πανεπιστήμιο τῆς Recife τῆς Βραζιλίας, ὅταν τοῦ ἀνάθεσαν νά μελετήσει τό πρόβλημα καταπολέμησης τοῦ ἀναλφαβητισμοῦ στή Ν.Α. Βραζιλία, μιά ἀπέραντη ἔκταση, ὅπου ζοῦν πολλά ἑκατομμύρια φτωχῶν ἀγροτῶν, βουτηγμένων στήν ἔνδεια, στίς ἐπιδημίες καί στή μοιρολατρία. Ὅλες οἱ οἰκογένειές τους δουλεύουν στά μεγάλα κτήματα τῶν λίγων μεγαλοτσιφλικάδων.

Ὁ Freire ἄρχισε καί ἦταν ἀπόλυτα πεισμένος πώς θά τά βγάλει πέρα. Μέ τή μέθοδό του, οἱ χωρικοί ἔπρεπε νά μάθουν νά διαβάζουν μέσα σέ ἕξι ἑβδομάδες.

Οἱ ἰδέες τοῦ Freire πάνω στό ποιός ὁρίζει τή γνώση ἦταν σωστός πολιτικός δυναμίτης, κι ἔτσι, ὅταν τό 1964 τήν ἐξουσία τήν πῆρε ἡ στρατιωτική κυβέρνηση, ὁ Freire φυλακίστηκε, ἔμεινε φυλακή ἑβδομήντα μέρες καί, ὕστερα ἀπό πολλά διαβήματα, ἀποφυλακίστηκε, καί πῆγε στή Χιλή, ὅπου μέ τή συνεργασία τῆς Unesco καί τοῦ Χιλιανοῦ Ἰνστιτούτου γιά Ἀγροτικές Μεταρρυθμίσεις, ἐργάστηκε ἐπί πέντε χρόνια στήν ἐκπαίδευση τῶν ἐνηλίκων.

Τί εἶναι « γραμματοσύνη » καί τί « ἀγραμματοσύνη » κατά τόν Freire ;

Ἡ « γραμματοσύνη » εἶναι μιά ποιότητα συνείδησης καί ὄχι ἁπλῶς κατάκτηση μιᾶς ἠθικά οὐδέτερης τεχνικῆς. Καί ἡ πιό ἀσήμαντη ἄποψη τῆς γλώσσας, πού εἶναι ὁ ἰσχυρότερος μεσολαβητής τῆς συνείδησης, ἔχει μικρή ἤ μεγάλη ἠθική ἀξία. Ὅλες οἱ λέξεις ἤ καλύπτουν ἤ ἀποκαλύπτουν κάτι. Δέν ὑπάρχουν λέξεις οὐδέτερες. Διδάσκοντας τούς ἀνθρώπους ἀνάγνωση ἤ γραφή, κάνεις μιά πράξη καί ἡ πράξη αὐτή καθεαυτή δέν εἶναι χωρίς συνέπειες. Δέν εἶναι ἁπλή ἀποστήθιση ἀλλοτριωμένων λέξεων, ἀλλά μιά δύσκολη μαθητεία στήν ὀνομάτιση τοῦ κόσμου. Γιά τόν Freire ἡ φράση « ὀνομάζω τόν κόσμο » ἔχει δημιουργική καί μετασχηματιστική σημασία. *Ὀνομάζω τόν κόσμο* σημαίνει μετασχηματίζω τόν κόσμο. Ὑπάρχει μόνο ἕνας ἄξιος τρόπος ὀνομάτισης τοῦ κόσμου. Στό σημεῖο αὐτό ὁ ρόλος τοῦ δασκάλου στήν *προβληματίζουσα παιδεία* (στή διά τῆς προβολῆς τῶν προβλημάτων παιδείας), εἶναι νά δημιουργεῖ ὁλοένα μέ τούς μαθητές του συνθῆκες κάτω ἀπό τίς ὁποῖες ἡ γνώση ἐπιπέδου *δόξας* (δοκεῖν) νά ξεπερνιέται ἀπό τήν πραγματική γνώση ἐπιπέδου *λόγου* (λέγειν).

Ὁ Freire φαίνεται νά ἐννοεῖ δυό πράγματα μέ τήν ἔννοια *λόγος*: ἡ μία ἔννοια εἶναι ἡ ἀπομυθοποίηση τῆς ἐνημέρωσης τοῦ ἀνθρώπου γιά τήν πραγματική του κατάσταση· ἡ ἄλλη εἶναι φιλοσοφική. Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νά ἀντιληφθεῖ τήν ὀντολογική του ἀποστολή, πού δέν εἶναι ἄλλη ἀπό τοῦ νά γίνει ἕνας πλήρης ἄνθρωπος. Ὅ,τι στέκεται ἐμπόδιο στήν πραγματοποίηση τῆς ὀντολογικῆς ἀποστολῆς τοῦ ἀνθρώπου στόν κόσμο, εἶναι καταπίεση. Καταπιεστής, λοιπόν, εἶναι ὅποιος στέκεται ἐμπόδιο στήν ἐξανθρώπιση τοῦ ἀνθρώπου.

Μιά βασική ἔννοια πού τή βρίσκουμε σ' ὅλα τά βιβλία τοῦ Freire εἶναι ἡ ἔννοια conscientisation, πού ἀποδόθηκε στή γλώσσα μας ὡς *κριτική συνειδητοποίηση*. Δέν φτάνουμε στήν κριτική συνειδητοποίηση μέσα ἀπό ψυχολογικούς, ἰδεαλιστικούς καί ὑποκειμενικούς δρόμους. Ἡ συνειδητοποίηση (prise de conscience), δέν λειτουργεῖ σέ ἀπομονωμένα ἄτομα. Ἡ συνειδητοποίηση, πού εἶναι ἕνα ἀνθρώπινο χαρακτηριστικό, ἐμφα-

νίζεται μόλις ὁ ἄνθρωπος ἔρθει πρόσωπο μέ πρόσωπο μέ τή συγκεκριμένη πραγματικότητα.

"Οταν ἡ συνειδητοποίηση προχωρήσει πέρα ἀπὸ τήν κατανόηση ἑνός δεδομένου καί τό τοποθετήσει κριτικά μέσα στό σύστημα σχέσεων τῆς ὁλότητας, τότε ὑπερβαίνει τόν ἑαυτό της, βαθαίνει καί γίνεται conscientisation (κριτική συνειδητοποίηση).

Αὐτή ἡ προσπάθεια τῆς συνειδητοποίησης νά ὑπερβεῖ τόν ἑαυτό της καί νά φτάσει στήν *κριτική συνειδητοποίηση*, δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀτομική. Πρέπει νά εἶναι κοινωνική. Ἡ κριτική συνειδητοποίηση παρουσιάζεται στούς συγκεκριμένους ἀνθρώπους — ἄντρες ἤ γυναῖκες — μέσα στή συγκεκριμένη κοινωνική δομή. Μιά τέτοια κριτική συνειδητοποίηση, πού ἐκδηλώνεται στή συγκεκριμένη πράξη, ποτέ δέν εἶναι οὐδέτερη. Κατά τόν ἴδιο τρόπο δέν ὑπάρχει οὐδέτερη παιδεία. Ὑποστηρίζουν τή θέση τῆς οὐδέτερης παιδείας ἐκεῖνοι πού φοβοῦνται μή χάσουν τά προνόμιά τους. Στή διαδικασία τῆς κριτικῆς συνειδητοποίησης ὁ παιδαγωγός ἔχει δικαίωμα νά κάνει τίς ἐπιλογές πού νομίζει σωστές, ἀλλά δέν τίς ἐπιβάλλει. Γιατί ὅταν ἐπιβάλλει ὅ,τι ἐκεῖνος νομίζει σωστό, τότε δίνει συνταγές στούς ἄλλους. Δογματίζει. Στήν περίπτωση αὐτή δέν εἶναι δυνατό νά μιλᾶμε γιά κριτική συνειδητοποίηση. Ὁ « κατά λάθος » τέτοιος παιδαγωγός ὑποτάσσει. Γιατί, ἀντί νά ἐργαστεῖ γιά νά ἀπομυθοποιήσει τήν πραγματικότητα, τή μυθοποιεῖ χειρότερα. Τέτοιοι παιδαγωγοί δέν δημιουργοῦν ἀληθινή γνωσιολογική σχέση, πού ἀπό μόνη της ἀπορρίπτει κάθε μορφή χειραγώγησης.

Γι' αὐτό ὁ Freire ὑποστηρίζει, πώς ἡ παιδεία εἶναι « ἄσκηση ἐλευθερίας », δέν εἶναι ἁπλή μεταβίβαση γνώσεων ἤ πολιτισμοῦ. Οὔτε εἶναι μετάδοση τεχνικῶν γνώσεων. Δέν εἶναι ἀκόμη ἀποταμίευση πληροφοριῶν ἤ δεδομένων στό μυαλό τοῦ μαθητῆ. Δέν εἶναι ἡ « διαιώνιση τῶν ἀξιῶν μιᾶς δοσμένης κουλτούρας ». Οὔτε εἶναι προσπάθεια προσαρμογῆς τοῦ μαθητῆ στό περιβάλλον του.

Ἡ παιδεία, ὡς ἄσκηση ἐλευθερίας, εἶναι μιά ἀληθινά γνω-

σιολογική κατάσταση. Στήν παιδευτική διαδικασία ἀπελευθέρωσης, ὁ παιδαγωγός-μαθητής καί ὁ μαθητής-παιδαγωγός εἶναι καί οἱ δυό Ὑποκείμενα γνώσης, μπροστά στά πρός γνώση ἀντικείμενα. Ὅσοι μονοπωλοῦν τή σοφία, δέν ἀνέχονται τόν διάλογο. Ὁ διάλογος εἶναι ἀπειλή γιά τήν παντοδυναμία τους.

Στό βιβλίο, πού δίνεται σέ μετάφραση, συχνά ὁ Freire χρησιμοποιεῖ τόν ὅρο codification πού ἀποδόθηκε στή γλώσσα μας ὡς *κωδίκωση* (ἤ κωδικοποίηση) καί τόν ὅρο decodification πού ἀποδόθηκε ὡς *ἀποκωδίκωση* ἤ ἀποκρυπτογράφηση. Ἡ κωδίκωση, κατά τόν Freire, παρουσιάζει μιάν ὑπαρξιακή κατάσταση, μιάν κατάσταση πού τή ζοῦν οἱ ἐργαζόμενοι, ἀλλά πού δέν τή γνωρίζουν σ' ὅλο της τό βάθος. Ἡ ἀποκωδίκωση ἤ ἀποκρυπτογράφηση, πού εἶναι μιά πράξη γνώσης, ἐπιτρέπει τή « διείσδυσή » τους στήν πραγματικότητα. Ἡ ἀποκωδίκωση εἶναι μιά διαλεκτική στιγμή στό χρόνο, ὅπου ἡ συνείδηση συγκεντρωμένη πάνω στήν πρόκληση πού παρουσιάζει ἡ κωδικοποιημένη κατάσταση, πού μέσα της βρίσκεται, ἀνασυντάσσει τίς δυνάμεις τοῦ στοχασμοῦ της καί κατανοεῖ καλύτερα τήν κατάστασή της. Μέσα σ' αὐτή τή διαδικασία, οἱ χωρικοί, λ.χ., προοδευτικά ἀναγνωρίζουν ὅτι εἶναι αὐτοί πού μετασχηματίζουν τόν κόσμο. Προηγούμενα, ὅταν ἔκοβαν ἕνα δέντρο, ὅταν τό τεμάχιζαν καί ἔβγαζαν τά σανίδια καί τά χρησιμοποιοῦσαν γιά νά κάνουν τραπέζια καί καθίσματα, ὅλα αὐτά ἦταν γι' αὐτούς μιά ἁπλή φυσική ἐργασία, χωρίς καμιά ἰδιαίτερη σημασία. Τώρα, ὅλα αὐτά ἀποκτοῦν ἰδιαίτερη σημασία. Γίνονται πράξη. Γίνονται τά προϊόντα ἐργασίας ἑνός προσώπου.

Ἡ ἀποκρυπτογράφηση ἀκολουθεῖ τά παρακάτω στάδια. α) Τό πρῶτο στάδιο εἶναι ἡ περιγραφή τῶν στοιχείων πού συνθέτει τό σύνολο τῆς κωδίκωσης. β) Ἀκολουθεῖ τό δεύτερο στάδιο, ὅπου ἡ συνείδηση θεμελιώνει τίς σχέσεις της μέ τό ἀντικείμενο πού ἐξετάζει. γ) Τό Ὑποκείμενο τώρα κοιτάζει τήν κατάσταση ὡς δόμημα, ὅπου τά διάφορα στοιχεῖα εἶναι στενά συνυφασμένα σέ ἕνα ἐνιαῖο σύνολο. δ) Καθώς ἡ κριτική ἀντίληψη προχωρεῖ,

τό Ὑποκείμενο πετυχαίνει τήν κριτική ἀνάλυση τῆς κωδικοποιημένης κατάστασης.

Ὅλα αὐτά τά στάδια εἶναι τά στάδια τῆς κριτικῆς συνειδητοποίησης. Ὅπως εἴπαμε, ἡ κωδίκωση ἀναφέρεται σέ μιά ὑπάρχουσα κατάσταση, πού μπορεῖ νά παρασταθεῖ μέ μιά φωτογραφία ἤ σ' ἕνα ἰχνογράφημα. Τό ἀντικείμενο πού παριστάνει ἡ φωτογραφία ἤ τό ἰχνογράφημα εἶναι ἕνα σημεῖο ἀναφορᾶς. Εἶναι ἁπλῶς ἕνα ὀπτικό σημεῖο ἀναφορᾶς. Ὁ παιδαγωγός θά πρέπει νά ξέρει ποιό σημεῖο ἀναφορᾶς, ποιά ἐποπτικά μέσα θά ἔχει στή διάθεσή του. Θά πρέπει νά ξέρει ἐπίσης, ὅτι τά μέσα αὐτά εἶναι ἁπλῶς καί μόνο βοηθητικά καί ὅτι θά πρέπει νά μπαίνουν στήν ὑπηρεσία τῆς ἀπελευθέρωσης.

Ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου *The Pedagogy of the Oppressed*, « Ἡ ἀγωγή τοῦ καταπιεζόμενου », μποροῦσε νά ἦταν : « Ἡ παιδεία ὡς πράξη ἀπελευθέρωσης ». Ἡ ἔννοια ἐλευθερία στό ἔργο του Freire εἶναι δυναμική. Ἡ παιδεία εἶναι, κατά τόν Freire, ἄσκηση ἐλευθερίας πού λυτρώνει τόν μαθητή, ἀλλά καί τόν παιδαγωγό, ἀπό τή δίδυμη ὑποδούλωση τῆς σιωπῆς καί τοῦ μονόλογου. Καί οἱ δυό συνέταιροι ἀπελευθερώνονται, καθώς ἀρχίζουν νά μαθαίνουν. Ὁ ἕνας δίνει ἀξία στόν ἑαυτό του, ἀποτινάσσοντας τό στίγμα τῆς ἀγραμματοσύνης, καί ὁ ἄλλος δίνει ἀξία στόν ἑαυτό του γιατί ἀποκτᾶ ἱκανότητα ν' ἀνοίγει διάλογο μέ τόν μαθητή. Δέν εἶναι πιά ὁ ἐρημίτης, ὁ παντογνώστης, ὁ ἀπομονωμένος καί ἀνεδαφικός σοφός.

Ὁ Freire ἐξακολουθεῖ νά ἐργάζεται πάνω στίς ἰδέες πού ἔθεσε σέ ἐφαρμογή στή Βραζιλία καί στή Χιλή. Τώρα ὑπηρετεῖ στό Γραφεῖο Παιδείας τοῦ Παγκόσμιου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν καί εἶναι διευθυντής τοῦ δικοῦ του ἱνστιτούτου « Πολιτιστική Δράση », στή Γενεύη.

Ὅπως ἦταν ἐπόμενο, ὁ Freire δέχτηκε πολλές ἐπιθέσεις γιά τίς ἰδέες του καί γιά τά προγράμματα ἐκπαίδευσης ἐνηλί-

κων. Τόν ἀποκάλεσαν « ἀγράμματο » καί εἰσηγητή μιᾶς οὐδέτερης μεθόδου, πού οὔτε καί τόν ἴδιο δίδαξε πῶς νά διαβάζει καί νά γράφει. Τόν κατηγόρησαν ἀκόμη ὅτι κοκορεύεται πώς ἀνακάλυψε τό διάλογο (« ποτέ δέν ἔκανα μιά τέτοια δήλωση », λέει ὁ ἴδιος). Ὅσον ἀφορᾶ τήν ἔλλειψη πηγαιότητας, ἀπολογεῖται ὁ Freire, δέν ἔχεις παρά νά θυμηθεῖς τόν Dewey, γιά τόν ὁποῖο ἡ πηγαιότητα δέν βρίσκεται στό ἀσυνήθιστο καί στό περίεργο, ἀλλά στήν ἱκανότητα νά χρησιμοποιεῖς τά καθημερινά πράγματα σέ δουλειές πού ἄλλοι δέν μπόρεσαν νά τίς φανταστοῦν. « Καμιά ἀπ' αὐτές τίς κατηγορίες δέν μέ στενοχώρησε, — λέγει ὁ Freire. 'Εκεῖνο πού μέ κάνει νά ἀπορῶ εἶναι ἡ κατηγορία πού μοῦ προσάπτεται ὅτι εἶχα πρόθεση, μέ τή μέθοδό μου, νά " μπολσεβικοποιήσω τή χώρα ". Εἶναι ἀλήθεια πώς τό πραγματικό μου ἔγκλημα ἦταν πώς ἀντιμετώπισα τήν ἀγραμματοσύνη ὄχι σάν ἕνα συνηθισμένο μηχανικό πρόβλημα, ἀλλά συνέδεσα τό πρόβλημα μέ τήν κριτική συνειδητοποίηση, πράγμα ἐπικίνδυνο γιά τούς ἐπικριτές μου. Τό μόνο πού ἔκανα εἶναι πώς χρησιμοποίησα τήν παιδεία σέ μιά προσπάθεια νά ἐλευθερώσω τούς ἀνθρώπους καί ὄχι νά τούς ὑποδουλώσω ». (The Pedagogy of Knowing — « 'Η ἀγωγή τῆς γνώσης »).

'Ο ρόλος τοῦ παιδαγωγοῦ, κατά τόν Freire, ὅπως φαίνεται ἀπό τό σύνολο τοῦ ἔργου του, εἶναι νά προτείνει προγράμματα πάνω στίς κωδικοποιημένες ὑπαρξιακές καταστάσεις, γιά νά βοηθήσει τούς μαθητές νά φτάσουν σέ μιά περισσότερο κριτική ἀντίληψη τῆς πραγματικότητάς τους. 'Η εὐθύνη τοῦ παιδαγωγοῦ, ὅπως τήν ἀντιλαμβάνεται ἡ φιλοσοφία τοῦ Freire, εἶναι πολύ μεγαλύτερη ἀπό τῶν παιδαγωγῶν ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι θεωροῦν ὡς καθῆκον τους νά μεταβιβάζουν πληροφορίες, πού οἱ μαθητές ἀποστηθίζουν. Ἕνας τέτοιος παιδαγωγός μπορεῖ νά ἐπαναλάβει ὅ,τι ἔχει διαβάσει καί συχνά μισοκαταλάβει, μιά πού παιδεία γι' αὐτόν τόν ἴδιον δέν σημαίνει *πράξη τοῦ μανθάνειν*.

'Ο τύπος τοῦ παιδαγωγοῦ, πού ὁ Freire διαμορφώνει, εἶναι ἕνα ὑποκείμενο πού γνωρίζει καί ἔρχεται ἀντιμέτωπο μέ ἄλλα

ὑποκείμενα πού κι αὐτά γνωρίζουν. Ὁ παιδαγωγός, πού ἔρχεται σ' ἐπαφή μέ τή γνώση μαζί μέ τούς μαθητές του, σφραγίζει τήν πράξη τῆς μάθησης μέ τό διάλογο. Γνωρίζει ἐπίσης ὁ πραγματικός παιδαγωγός πώς μόνος ὁ διάλογος δέν εἶναι ἀρκετός γιά νά φτάσει κανείς στήν ἀληθινή γνώση.

Κατά τόν Freire, ὁ σωκρατικός ἰντελλεκτουαλισμός, πού ἐκλαμβάνει τόν ὁρισμό τῆς ἔννοιας γιά γνώση τοῦ ὁριζόμενου πράγματος καί αὐτή τή γνώση ὡς ἀρετή, δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς μιά ἀπόλυτα σωστή μέθοδος, ἄν καί εἶναι διαλογική. Ἡ πλατωνική θεωρία γιά τό διάλογο δέν μπόρεσε νά πάει πέρα ἀπό τή σωκρατική θεωρία τοῦ ὁρισμοῦ ὡς γνώσης. Εἶναι ἀλήθεια πώς κατά τόν Πλάτωνα μιά ἀπό τίς ἀναγκαῖες προϋποθέσεις τῆς γνώσης εἶναι νά φτάσει ὁ ἄνθρωπος σέ μιά « συνειδητοποίηση » (prise de conscience). Ἐπίσης, τό πέρασμα ἀπό τή *δόξα* στό *λόγο* θεωρεῖται ἀπαραίτητο γιά νά φτάσει ὁ ἄνθρωπος στήν *ἀλήθεια*. Στόν Πλάτωνα, πάντοτε κατά τόν Freire, ἡ συνειδητοποίηση δέν ἀναφέρεται στό τί γνωρίζει ὁ ἄνθρωπος ἤ στό τί δέν γνωρίζει ἤ γνωρίζει ἀνεπαρκέστατα γιά τή διαλεκτική σχέση του μέ τόν κόσμο. Ἐνδιαφέρεται μάλλον γιά τό *τί* ὁ ἄνθρωπος *κάποτε* γνώριζε καί τό λησμόνησε κατά τή γέννησή του. Γνωρίζω σημαίνει θυμᾶμαι (ἀνάμνηση) ἤ ἀνακαλῶ τήν ξεχασμένη γνώση. Ἡ ἀντίληψη τόσο τῆς *δόξας* ὅσο καί τοῦ *λόγου*, καί ἡ ὑπέρβαση τῆς *δόξας* ἀπό τόν *λόγο*, δέν πραγματοποιεῖται μέσα στίς διαλεκτικές σχέσεις ἀνθρώπου καί κόσμου, ἀλλά στήν προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου νά θυμηθεῖ ἤ νά ἀνακαλύψει τόν ξεχασμένο *λόγο*.

Γιά νά γίνει ὁ διάλογος μέθοδος πραγματικῆς γνώσης, οἱ μαθητές πρέπει νά προσεγγίσουν τήν πραγματικότητα ἐπιστημονικά, νά ἀναζητήσουν τίς διαλεκτικές συνδέσεις, πού ἑρμηνεύουν τή μορφή τῆς πραγματικότητας. Ἔτσι, τό νά γνωρίζεις (νά ξέρεις) δέν εἶναι νά θυμᾶσαι κάτι γνωστό ἀπό πρίν καί τώρα ξεχασμένο. Οὔτε μπορεῖ ἡ *δόξα* νά ξεπεραστεῖ ἀπό τόν *λόγο* πέρα καί χώρια ἀπό τή διαλεκτική σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν κόσμο

του, χώρια ἀπό τῶν ἀνθρώπων τή *στοχασμένη* δράση πάνω στόν κόσμο.

Μιά τόσο πλούσια παιδαγωγική σκέψη ὅπως τοῦ Freire, δέν μπορεῖ παρά νά βοηθήσει στό βάθαιμα τοῦ παιδαγωγικοῦ μας ὁρίζοντα. Οἱ οἰκονομικές καί πολιτιστικές συνθῆκες τῆς χώρας μας ὁλοένα καί περισσότερο διαμορφώνονται μέσα ἀπό ἕνα πλέγμα ἐξάρτησης. Ἔχουμε καί μεῖς γνωρίσει ἐμπειρίες πού χρόνια τώρα ὑφίστανται οἱ λαοί τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς. Εἴχαμε καί τή χούντα μας, ὅπως καί ὅλες, σχεδόν, οἱ χῶρες τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς.

Εἶναι φυσικό ὁ μεταφραστής νά συνάντησε ἀρκετές δυσκολίες στήν ἀπόδοση ὅρων πού δέν εἶναι εὐρύτατα παραδεκτοί οὔτε στήν ἀγγλική γλώσσα ἀπ' ὅπου ἔγινε ἡ μετάφραση. Τό βιβλίο γράφτηκε στά πορτογαλικά. Ἐπιπλέον, ἡ σημασία μερικῶν λέξεων εἶναι φορτισμένη μέ τά βιώματα τῶν λαῶν τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς. Ἱκανοποιητική, πάντως, εἶναι ἡ προσπάθεια νά δοθοῦν μονολεκτικά οἱ ἔννοιες μέ τό ἀντίστοιχό τους στά ἑλληνικά, ὅπου ἦταν δυνατό, ἤ ἀκόμα μέ τόν ὁρισμό τῆς ἔννοιας ὅπως τόν δίνει ὁ συγγραφέας σέ ἄλλα βιβλία του προγενέστερα ἤ καί ἐπόμενα ἀπό τήν « Ἀγωγή τοῦ Καταπιεζόμενου ».

Σεπτέμβριος 1976 ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ ΓΕΡΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Θεόφραστου Γέρου: Ὁ Πάουλο Φρέιρε καί ἡ ἑλληνική κοινωνική πραγματικότητα 9

Πάουλο Φρέιρε: Πρόλογος 29

Κεφάλαιο πρῶτο: Ἡ ἀνάγκη γιά τήν ἀγωγή τῶν καταπιεζόμενων 37

Ἡ δικαιολόγηση τῆς ἀγωγῆς τῶν καταπιεζόμενων· ἡ ἀντίφαση μεταξύ τῶν καταπιεστῶν καί τῶν καταπιεζόμενων, καί πῶς μπορεῖ νά ξεπεραστεῖ· καταπίεση καί καταπιεστές· καταπίεση καί καταπιεζόμενοι· ἡ ἀπελευθέρωση: ὡς ἡ ἀμοιβαία διαδικασία

Κεφάλαιο δεύτερο: Ἡ «τραπεζική» καί ἡ «προβληματίζουσα» ἀντίληψη τῆς ἐκπαίδευσης 75

Ἡ «τραπεζική» ἀντίληψη τῆς ἐκπαίδευσης ὡς μέσο καταπίεσης· ἡ προβληματίζουσα ἀντίληψη τῆς ἐκπαίδευσης ὡς μέσο ἀπελευθέρωσης· ἡ ἀντίφαση δάσκαλου - μαθητῆ τῆς «τραπεζικῆς» ἀντίληψης τῆς παιδείας ἐξαλείφεται ἀπό τήν «προβληματίζουσα» ἀντίληψη· ἡ ἀγωγή ὡς ἀμοιβαία διαδικασία γιά παγκόσμια συνεννόηση· ὁ ἄνθρωπος ὡς συνειδητά ἡμιτελές ὄν, καί ἡ προσπάθειά του νά γίνει ὁλοκληρωτικά ἀνθρώπινος.

Κεφάλαιο τρίτο: Ὁ διάλογος εἶναι ἡ οὐσία γιά μιάν ἀγωγή πού ἐπιδιώκει τήν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου 99

Ὁ διάλογος: ἡ οὐσία τῆς ἐκπαίδευσης ὡς πρακτικῆς τῆς ἐλευθερίας· ὁ διάλογος καί τό περιεχόμενο τοῦ προγράμμα-

τος· οἱ σχέσεις ἀνθρώπου - κόσμου, τά « παραγωγικά θέματα », καί τό περιεχόμενο τοῦ προγράμματος στήν πρακτική τῆς ἐλευθερίας· ἡ ἔρευνα γιά τά « παραγωγικά θέματα » καί ἡ μεθοδολογία τους· ἡ ἀφύπνιση τῆς κριτικῆς συνειδητοποίησης μέσω τῆς ἔρευνας γιά τά « παραγωγικά θέματα ».

Κεφάλαιο τέταρτο : Ἡ πολιτιστική δράση : ὁ ἀντιδιάλογος — ὄργανο τῆς καταπίεσης· ὁ διάλογος — ὄργανο τῆς ἀπελευθέρωσης 151

Ἡ ἀντιδιαλογική καί ἡ διαλογική, ὡς μῆτρες ἀντιτιθέμενων θεωριῶν γιά ἐκπολιτιστική δράση· ἡ πρώτη, ὡς μέσο τῆς καταπίεσης καί ἡ δεύτερη ὡς μέσο γιά τήν ἀπελευθέρωση· ἡ θεωρία τῆς ἀντιδιαλογικῆς δράσης καί τά χαρακτηριστικά της : κατάκτηση, διαίρει καί βασίλευε, χειραγώγηση, καί πολιτιστική εἰσβολή· ἡ θεωρία τῆς διαλογικῆς δράσης καί τά χαρακτηριστικά της : συνεργατική ἑνότητα, ὀργάνωση, καί πολιτιστική σύνθεση.

Στούς καταπιεζόμενους
καί σ' ὅσους συμπάσχουν
καί ἀγωνίζονται
μαζί τους.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

Αὐτές οἱ σελίδες πού ἀποτελοῦν μιάν Εἰσαγωγή στήν «Ἀγωγή τοῦ καταπιεζόμενου», βγαίνουν ἀπό τίς παρατηρήσεις μου τά τελευταῖα ἕξι χρόνια τῆς πολιτικῆς ἐξορίας μου, παρατηρήσεις πού ἦρθαν νά πλουτίσουν προγενέστερες τίς ὁποῖες εἶχα κάνει στά χρόνια τῆς ἐκπαιδευτικῆς μου δραστηριότητας στή Βραζιλία.

Τόσο στά ἐκπαιδευτικά προγράμματα, ὅπου γινόταν ἡ ἀνάλυση τοῦ ρόλου τῆς κριτικῆς συνειδητοποίησης (conscientizaçâo[1]), ὅσο καί στήν ἐφαρμογή μιᾶς γνήσια ἀπελευθερωτικῆς ἐκπαίδευσης, ἀντιμετώπισα τόν «φόβο τῆς ἐλευθερίας», πού ἀναπτύσσω στό πρῶτο κεφάλαιο τούτου τοῦ βιβλίου. Πολύ συχνά, ἐκεῖνοι ποὺ συμμετέχουν στά ἐκπαιδευτικά προγράμματα ἐπισημαίνουν τούς «κινδύνους τῆς conscientizaçâo» μέ τρόπο πού φανερώνει τόν δικό τους φόβο τῆς ἐλευθερίας. Ἡ κριτική συνειδητοποίηση, λένε, εἶναι ἐκδήλωση ἀναρχική. Ἄλλοι λένε ὅτι ἡ κριτική συνειδητοποίηση ὁδηγεῖ στήν ἀνωμα-

[1] Ὁ ὅρος conscientizaçâo (conscientisation — κριτική συνειδητοποίηση) σημαίνει νά μαθαίνεις ν' ἀντιλαμβάνεσαι τίς κοινωνικές, πολιτικές καί οἰκονομικές ἀντιφάσεις καί νά ἀντιμάχεσαι τά καταπιεστικά στοιχεῖα τῆς πραγματικότητας. Βλ., σχετικά στό κεφάλαιο Γ. (Σημ. Μετ.).

λία. Μερικοί, ὅμως, ὁμολογοῦν : Γιατί νά τό ἀρνιέμαι ; Φοβόμουνα τήν ἐλευθερία, τήν ἀπελευθέρωσή μου. Τώρα δέν φοβᾶμαι πιά !

Σέ κάποια ἀπ' αὐτές τίς συναντήσεις, μιά ὁμάδα συζητοῦσε τό ἐνδεχόμενο νά τούς ὁδηγήσει ἡ κριτική συνειδητοποίηση μιᾶς εἰδικῆς περίπτωσης ἀδικίας σ' ἕναν « καταστροφικό φανατισμό » ἢ στό « αἴσθημα μιᾶς ὁλικῆς κατάρρευσης τοῦ κόσμου τους ». Στό μέσο τῆς συζήτησης ἕνας ἄνθρωπος, πού ἦταν παλιότερα ἐργάτης σέ ἐργοστάσιο, μίλησε καί εἶπε : « Ἴσως εἶμαι ὁ μόνος ἐδῶ πού προέρχομαι ἀπό τήν ἐργατική τάξη. Δέν μπορῶ νά πῶ πώς τά κατάλαβα ὅλα ὅσα εἴπατε ὡς τώρα, ἀλλά μπορῶ νά πῶ ἕνα μόνο πράγμα : ὅταν ἄρχισα αὐτά τά μαθήματα ἤμουν "ἀφελής" καί ἀπό τή στιγμή πού κατάλαβα πόσο ἀφελής ἤμουν, ἄρχισα νά γίνομαι "κριτικός". Αὐτή ὅμως ἡ ἀνακάλυψη δέν μ' ἔκανε φανατικό κι οὔτε νιώθω κάποια κατάρρευση μέσα μου ».

Ἡ ἀμφιβολία γύρω ἀπό τά πιθανά ἀποτελέσματα μιᾶς πρώτης κριτικῆς συνειδητοποίησης ὑποθηλώνει τήν ὕπαρξη μιᾶς στάσης πού ὁ ἴδιος ὁ ἀμφιβάλλων συνήθως δέν μπορεῖ νά σταθμίσει : Ἴσως εἶναι προτιμότερο γιά τά θύματα μιᾶς ἄδικης μεταχείρισης νά μή παραδέχονται τούς ἑαυτούς τους θύματα. Ὡστόσο, ἡ κριτική συνειδητοποίηση δέν ὁδηγεῖ τούς ἀνθρώπους σέ « καταστροφικό φανατισμό ». Ἀντίθετα, ἐπιτρέποντάς τους νά πάρουν καί οἱ ἴδιοι μέρος στήν ἱστορική διαδικασία σάν ὑπεύθυνα ἄτομα [2], ἡ κριτική συνειδητοποίηση τούς ἐπιστρατεύει σέ μιά προσπάθεια ἀναζήτησης τῆς αὐτοβεβαίωσής τους, καί ἔτσι τούς βοηθάει νά ἀποφύγουν τόν φανατισμό. « Ἡ ἀφύπνιση τῆς κριτικῆς συνειδητοποίησης ὁδηγεῖ στήν ἔκφραση τῆς κοινωνικῆς δυσαρέσκειας ἀκριβῶς

[2] *Μέ τόν ὅρο ὑπεύθυνα ἄτομα ἀποδίνουμε τόν ὅρο subjects, (ὑποκείμενα), αὐτοί πού γνωρίζουν καί δροῦν, καί τόν ἀντιπαραθέτουμε στόν ὅρο objects (ἀντικείμενα), αὐτά πού γίνονται γνωστά καί δέχονται τήν ἐνέργεια. (Σημ. Μετ.).*

γιατί αὐτή ἡ δυσαρέσκεια εἶναι πραγματικό συστατικό στοιχεῖο μιᾶς καταπιεστικῆς κατάστασης »[3].

Ὁ φόβος τῆς ἐλευθερίας, γιά τόν ὁποῖο ὁ κάτοχός του δέν ἔχει πάντα ἐπίγνωση, τόν κάνει νά βλέπει φαντάσματα. Ἕνα τέτοιο ἄτομο καταφεύγει στήν ἐπιδίωξη ἀσφάλειας, πού τήν προτιμᾶ ἀπό τούς κινδύνους τῆς ἐλευθερίας. Καί, ὅπως πιστοποιεῖ ὁ Χέγκελ :

« Μόνο μέ κίνδυνο τῆς ζωῆς κερδίζεται ἡ ἐλευθερία... τό ἄτομο πού δέν διακινδυνεύει τή ζωή του, ἀναγνωρίζεται, ἀναμφίβολα, σάν κάποιο « Πρόσωπο», ἀλλά δέν ἔχει κερδίσει αὐτή τήν ἀναγνώριση σάν μιά ἀνεξάρτητη αὐτοσυνείδηση ». (Georg Hegel, The Phenomenology of Mind, New York, 1967).

Οἱ ἄνθρωποι πολύ σπάνια παραδέχονται ἀνοιχτά ὅτι κατέχονται ἀπό τόν φόβο τῆς ἐλευθερίας, καί τείνουν μάλλον νά τόν καμουφλάρουν — κάποτε ὑποσυνείδητα —, αὐτοπροβαλλόμενοι σάν ὑπέρμαχοι τῆς ἐλευθερίας. Ἐμφανίζονται στόν κόσμο ὡς οἱ πιό κατάλληλοι φρουροί τῆς ἐλευθερίας, προσδίνοντας στίς ἀμφιβολίες τους ἕνα ὕφος ἐμβριθοῦς νηφαλιότητας. Ἀλλά συνήθως συγχέουν τήν ἐλευθερία μέ τή διατήρηση τοῦ κατεστημένου, ἔτσι πού ἄν τύχει καί ἡ κριτική συνειδητοποίηση βάλει σέ κίνδυνο τό κατεστημένο, τότε τούς φαίνεται σά νά ἀπειλεῖ τήν ἴδια τήν ἐλευθερία.

Ἡ « Ἀγωγή τοῦ καταπιεζόμενου » δέν εἶναι προϊόν ἁπλῆς μελέτης καί στοχασμοῦ, ἀλλά ἔχει τίς ρίζες της σέ συγκεκριμένες καταστάσεις καί περιγράφει τίς ἀντιδράσεις τῶν ἐργαζομένων (τῶν πόλεων καί τῶν χωριῶν) καθώς καί τῶν μικροαστῶν, πού ἔχω παρατηρήσει ἄμεσα ἤ ἔμμεσα στή διάρκεια τῆς ἐκπαιδευτικῆς μου δράσης. Ἡ συνεχιζόμενη μελέτη θά μοῦ δώσει τήν εὐκαιρία νά τροποποιήσω ἤ νά δυναμώσω μέ μελλοντικές ἐργασίες τά σημεῖα πού ἐκθέτω σέ τούτη τήν εἰσαγωγική ἐργασία.

Εἶναι ἐνδεχόμενο τό βιβλίο αὐτό νά προκαλέσει ἀρνητικές

[3] Ἀπό τόν πρόλογο τοῦ Francisco Weffert στό βιβλίο μου « Educação como Prática da Liberdade» (Rio de Janeiro, 1967).

ἀντιδράσεις σέ μερικούς ἀναγνῶστες. Ὁρισμένοι θά θεωρήσουν τή θέση πού παίρνω στό πρόβλημα τῆς ἀπελευθέρωσης τοῦ ἀνθρώπου ὡς καθαρά ἰδεαλιστική, ἤ μποροῦν νά θεωρήσουν τίς συζητήσεις γύρω ἀπό τό θέμα τῆς ὀντολογικῆς ἀποστολῆς, τῆς ἀγάπης, τοῦ διαλόγου, τῆς ἐλπίδας, τῆς ταπεινοφροσύνης καί τῆς συμπάθειας ὡς ἀντιδραστικά φληναφήματα. Ἄλλοι πάλι δέν θά (ἤ δέν θά θελήσουν νά) παραδεχτοῦν τήν καταγγελία μου ἐναντίον μιᾶς κατάστασης καταπίεσης πού εὐνοεῖ τούς καταπιεστές. Κατά συνέπεια, ἡ ὁμολογουμένως δοκιμαστική αὐτή ἐργασία θά ἱκανοποιήσει τούς ριζοσπάστες. Εἶμαι βέβαιος πώς οἱ Χριστιανοί καί οἱ Μαρξιστές, ἄν καί μπορεῖ νά διαφωνοῦν μαζί μου σέ μερικές ἤ καί σ' ὅλες τίς ἀπόψεις τοῦ βιβλίου, θά τό διαβάσουν ὥς τό τέλος. Ὁ ἀναγνώστης ὅμως πού ἀκολουθεῖ δογματικά κλειστές καί «ἀνορθόλογες» θέσεις θά ἀποκρούσει τό διάλογο πού ἐλπίζω ν' ἀνοίξει τό βιβλίο μου.

Ὁ σεκταρισμός ὅταν τροφοδοτεῖται ἀπό φανατισμό πάντα ἀκρωτηριάζει, εὐνουχίζει. Ἡ ριζοσπαστικότητα, ἡ ἐνισχυμένη μέ κριτική διάνοια, εἶναι πάντα δημιουργική. Ὁ σεκταρισμός μυθοποιεῖ, καί γι' αὐτό ἀλλοτριώνει. Ἡ ριζοσπαστικότητα εἶναι κριτική, καί γι' αὐτό ἀπελευθερώνει. Συνεπάγεται αὐξημένες εὐθύνες γιά τή θέση πού ἔχεις ἐκλέξει, καί ἔτσι μεγαλύτερη δέσμευση στήν προσπάθεια νά μετασχηματίσεις τή συγκεκριμένη καί ἀντικειμενική πραγματικότητα. Ἀντίθετα, ὁ σεκταρισμός ἐπειδή μυθοποιεῖ καί προβάλλει τό παράλογο, μετατρέπει τήν πραγματικότητα σέ μιά πλαστή (καί ἑπομένως ἀνάλλαγη) «πραγματικότητα».

Ὁ σεκταρισμός παντοῦ εἶναι ἕνα ἐμπόδιο στήν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ δεξιά του πτέρυγα δέν προκαλεῖ πάντοτε, δυστυχῶς, τό ἀντίθετό της: τή ριζοσπαστικότητα τοῦ ἐπαναστάτη. Ὄχι σπάνια, οἱ ἴδιοι οἱ ἐπαναστάτες γίνονται ἀντιδραστικοί πέφτοντας στόν σεκταρισμό, στήν προσπάθειά τους ν' ἀντιμετωπίσουν τούς σεκταριστές τῆς Δεξιᾶς. Ὡστόσο, αὐτή ἡ πιθανότητα δέν θά πρέπει, νά ὁδηγήσει τόν ριζοσπάστη νά

γίνει ἕνα ἄβουλο πιόνι τῶν κορυφῶν. Ἀπό τή στιγμή πού θά μπεῖ στή διαδικασία τῆς ἀπελευθέρωσης δέν μπορεῖ νά παραμένει ἀπαθής μπροστά στή βία τοῦ δυνάστη.

Ἐξάλλου, ὁ ριζοσπάστης δέν εἶναι ποτέ ὑποκειμενιστής. Γι' αὐτόν τό ὑποκείμενο ὑπάρχει μόνο σέ σχέση μέ τό ἀντικείμενο (τή συγκεκριμένη πραγματικότητα πού καλεῖται νά ἀναλύσει). Ἔτσι, ὑποκειμενικότητα καί ἀντικειμενικότητα συνάπτονται σέ μιά διαλεκτική ἑνότητα καί παράγουν τή γνώση πού βρίσκεται σέ ἄμεση σχέση μέ τή δράση, καί ἀντίστροφα.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ σεκταριστής ὁποιασδήποτε ἀπόχρωσης, τυφλωμένος ἀπό τόν παραλογισμό του, δέν εἶναι σέ θέση νά συλλάβει τή δυναμική τῆς πραγματικότητας — ἤ τή συλλαμβάνει ἐσφαλμένα. Κι ἄν κάποτε σκέφτεται διαλεκτικά, ἀκολουθεῖ μιά « τιθασσευμένη διαλεκτική ».

Ὁ δεξιός σεκταριστής (τόν ὁποῖο ἔχω ἤδη ὀνομάσει « γεννημένο σεκταριστή [4] »), προσπαθεῖ νά ἐπιβραδύνει τό ρυθμό τῆς ἱστορικῆς πορείας, νά « τιθασσεύσει » τό χρόνο καί ἔτσι νά τιθασσεύσει τόν ἄνθρωπο. Ὁ ἀριστεριστής πού κατάληξε σεκταριστής ξεστρατίζει ὁλότελα ὅταν ἐπιχειρεῖ νά ἑρμηνεύσει τήν πραγματικότητα καί τήν ἱστορία διαλεκτικά, καί πέφτει σέ οὐσιαστικά μοιρολατρικές θέσεις.

Ὁ δεξιός σεκταριστής διαφέρει ἀπό τόν ἀντίποδά του, τόν ἀριστερό σεκταριστή, σέ τοῦτο : ἐνῶ ὁ πρῶτος προσπαθεῖ νά τιθασσεύσει τό παρόν ἐλπίζοντας ὅτι τό μέλλον θά ἀναπαραγάγει τό τιθασσευμένο παρόν, ὁ δεύτερος θεωρεῖ τό μέλλον προκαθορισμένο — ἕνα εἶδος ἀδήριτου πεπρωμένου, τύχης ἤ μοίρας. Γιά τόν δεξιό σεκταριστή τό « σήμερα », δεμένο μέ τό παρελθόν, εἶναι κάτι τό δοσμένο καί ἀμετάβλητο. Γιά τόν ἀριστερό σεκταριστή, τό « αὔριο » εἶναι θεσπισμένο προκαταβολικά, εἶναι προκαθορισμένο. Ἔτσι, καί ὁ δεξιός σεκταριστής καί ὁ ἀριστερός εἶναι καί οἱ δυό ἀντιδραστικοί, γιατί ξεκινώντας καί οἱ δυό ἀπό λαθεμένες ἀπόψεις γιά τήν ἱστορία, ἀναπτύσσουν καί οἱ δυό

[4] Βλ., *Educação como Prática da Liberdade.*

μορφές δράσης πού ἀρνιοῦνται τήν ἐλευθερία. Τό γεγονός ὅμως, ὅτι ὁ πρῶτος ὀνειρεύεται ἕνα «νοικοκυρεμένο» παρόν καί ὁ δεύτερος ἕνα προκαθορισμένο μέλλον, δέν σημαίνει ὅτι σταυρώνουν τά χέρια τους καί μεταβάλλονται σέ ἁπλούς παρατηρητές — περιμένοντας, ὁ πρῶτος νά συνεχιστεῖ τό παρόν καί ὁ δεύτερος νά ἔρθει τό ἤδη «γνωστό» μέλλον. Ἀντίθετα, καί οἱ δυό κλείνονται μέσα σέ «κύκλους βεβαιότητας» ἀπό τούς ὁποίους δέν μποροῦν νά ξεφύγουν, καί ἀποκεῖ «φτιάχνουν» καί οἱ δυό τή δική τους «ἀλήθεια». Ἡ ἀλήθεια αὐτή δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τήν ἀλήθεια ἐκείνων πού ἀγωνίζονται νά οἰκοδομήσουν τό μέλλον, διατρέχοντας τούς κινδύνους πού συνεπάγεται αὐτή ἡ οἰκοδόμηση. Οὔτε πρόκειται γιά τήν ἀλήθεια τῶν ἀνθρώπων πού παλαίβουν πλάι-πλάι, καί μαθαίνουν μαζί πῶς θά χτίσουν τοῦτο τό μέλλον — πού δέν εἶναι κάτι τό δοσμένο, ἀλλά εἶναι κάτι πού θά πρέπει αὐτοί νά δημιουργήσοτν. Καί οἱ δεξιοί καί οἱ ἀριστεροί σεκταριστές μεταχειρίζονται τήν ἱστορία σάν νἄναι ἰδιοκτησία τους, καί καταλήγουν νά ἀποξενωθοῦν ἀπό τό λαό, πράγμα πού εἶναι ἕνας ἄλλος τρόπος ἐναντίωσης πρός τό λαό.

Ἐνῶ ὁ δεξιός σεκταριστής (ὁ γεννημένος σεκταριστής), κλεισμένος μέσα στήν ἀλήθεια «του», δέν κάνει τίποτε ἄλλο παρά νά ἐκπληρώνει τόν φυσικό του ρόλο, ὁ ἀριστερός πού γίνεται σεκταριστής καί ἄκαμπτος ἀρνιέται τήν ἴδια τή φύση του. Ὁ καθένας τους περιχαρακώνεται μέσα στή δική «του» ἀλήθεια καί αἰσθάνεται νά ἀπειλεῖται ὅταν αὐτή ἡ ἀλήθεια ἀμφισβητεῖται. Ἔτσι, ὁ καθένας τους τό καθετί πού δέν εἶναι ἡ ἀλήθεια «του» τό θεωρεῖ ψέμα. Καί ὅπως μοῦ εἶπε κάποτε ὁ δημοσιογράφος *Marcio Moreira Alves*, «καί οἱ δυό πάσχουν ἀπό ἔλλειψη ἀμφιβολίας».

Ὁ ριζοσπάστης, ὁ ταγμένος στήν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου, δέν γίνεται δέσμιος ἑνός «κύκλου βεβαιότητας», πού μέσα της φυλακίζει κι αὐτός τήν πραγματικότητα. Ἀντίθετα, ὅσο περισσότερο ριζοσπάστης εἶναι, τόσο περισσότερο μπαίνει μέσα στήν πραγματικότητα καί ἔτσι, γνωρίζοντάς την καλύτερα,

μπορεῖ νά τήν ἀλλάξει καλύτερα. Δέν φοβᾶται νά ἀντιπαραβάλει, νά ἀκούσει τή γνώμη τῶν ἄλλων, νά δεῖ τόν κόσμο δίχως πέπλα. Δέν φοβᾶται τήν ἐπαφή μέ τούς ἀνθρώπους, οὔτε τόν διάλογο μαζί τους[3]. Δέν θεωρεῖ τήν ἱστορία ἤ τούς ἀνθρώπους ἰδιοκτησία του. Οὔτε τόν ἑαυτό του ἐλευθερωτή τῶν καταπιεσμένων. Ἀλλά ἀναλαμβάνει τίς εὐθύνες του, παρεμβαίνοντας στήν ἱστορική πορεία καί ἀγωνίζεται στό πλευρό τῶν δυναστευομένων.

Ἡ ἀγωγή τοῦ καταπιεζόμενου, πού τό περίγραμμά της δίνεται στίς ἑπόμενες σελίδες, εἶναι ἔργο τοῦ κάθε ριζοσπάστη. Ἕνα τέτοιο ἔργο δέν μποροῦν νά τό φέρουν σέ πέρας οἱ σεκταριστές.

Θά χαρῶ, ἄν ἀνάμεσα στούς ἀναγνῶστες αὐτῆς τῆς μελέτης βρεθοῦν κι ἐκεῖνοι πού θά ἔχουν ἀρκετό κριτικό πνεῦμα γιά νά διορθώσουν λάθη καί παρανοήσεις, νά βαθύνουν τά θετικά σημεῖα καί νά τονίσουν πλευρές πού δέν ἔχω ἀντιληφθεῖ.

Μπορεῖ νά ὑπάρξουν καί μερικοί πού θά ἀμφισβητήσουν τό δικαίωμά μου νά ἐξετάζω θέματα ἐπαναστατικῆς πολιτιστικῆς δράσης, κάτι δηλαδή γιά τό ὁποῖο δέν ἔχω συγκεκριμένη πεῖρα. Ὡστόσο, τό γεγονός ὅτι δέν ἔχω πάρει προσωπικά μέρος σέ ἐπαναστατική δράση δέν μέ ἀποκλείει ἀπό τό νά στοχάζομαι γι' αὐτή. Ἐπιπλέον, ἀπό τήν πεῖρα μου σάν λαϊκοῦ παιδαγωγοῦ, πού χρησιμοποιοῦσα στή δουλειά μου τόν διάλογο καί τόν προβληματισμό, ἔχω συγκεντρώσει ἕνα σχετικά πλούσιο ὑλικό, πού μοῦ ἐπιτρέπει νά ριψοκινδυνεύσω νά διατυπώσω τίς θέσεις πού περιέχονται σέ τούτη τήν ἐργασία.

Ἀπό ὅλα ὅσα ἀκολουθοῦν, ἐλπίζω νά ἀντέξουν : ἡ ἐμπιστοσύνη μου στό λαό, καί ἡ πίστη μου στόν ἄνθρωπο καί στή δημιουργία ἑνός κόσμου πού θἄναι πιό εὔκολο νά τόν ἀγαπᾶς.

Ἐκφράζω ἐδῶ τήν εὐγνωμοσύνη μου στή γυναίκα μου Elza,

[3] « Ὅσον καιρό ἡ θεωρητική γνώση παραμένει τό προνόμιο μιᾶς φούχτας " ἀκαδημαϊκῶν " μέσα στό κόμμα, οἱ τελευταῖοι διατρέχουν τόν κίνδυνο νά παραστρατήσουν ». (Rosa Luxemburg, « Reform or Revolution » — (Μεταρρύθμιση ἤ Ἐπανάσταση) — τό ἀναφέρει ὁ C. Wright Mills, « The Marxists », N.Y., 1963.

« τόν πρῶτο ἀναγνώστη » μου, γιά τήν κατανόηση καί ἐνθάρρυνσή της στό ἔργο μου, πού εἶναι καί δικό της ἔργο. Ἐπιθυμῶ ἐπίσης νά ἐκφράσω τίς εὐχαριστίες μου σέ μιά ὁμάδα φίλων γιά τά σχόλια πού ἔκαναν στό χειρόγραφό μου. Μέ κίνδυνο νά παραλείψω μερικά ὀνόματα, ὀφείλω ν' ἀναφέρω τούς João da Veiga Countinho, Richard Shaull, Jim Lamb, Myra καί Jovelino Ramos, Paulo de Tarso, Almino Affonso, Plinio Sampaio, Ernani Maria Fiori, Marcela Gajardo, José Luis Fiori καί João Zacarioti.

Ἡ εὐθύνη γιά τίς ἀπόψεις πού διατυπώνονται ἐδῶ εἶναι, φυσικά, ἀποκλειστικά δική μου.

Paulo Freire

Κεφάλαιο πρῶτο

Ἡ ἀνάγκη γιά τήν ἀγωγή τῶν καταπιεζόμενων

Τό πρόβλημα τῆς ἐξανθρώπισης, ἀπό ἀξιολογική ἄποψη, ἦταν πάντα ἕνα κεντρικό πρόβλημα. Σήμερα εἶναι ὄχι μόνο κεντρικό ἀλλά καί ἀναπόδραστο[1]. Ἡ ἔγνοια γιά ἐξανθρώπιση ὁδηγεῖ στήν ἀναγνώριση τῆς ἀπανθρώπισης ὄχι μόνο σάν ὀντολογικῆς δυνατότητας ἀλλά καί σάν ἱστορικῆς πραγματικότητας. Καί καθώς ὁ ἄνθρωπος συλλαμβάνει τήν ἔκταση τῆς ἀπανθρώπισης, ἀναρωτιέται ἄν ἡ ἐξανθρώπιση εἶναι μιά βιώσιμη δυνατότητα. Μέσα στά πλαίσια τῆς ἱστορίας, σέ συγκεκριμένες ἀντικειμενικές συνθῆκες, τόσο ἡ ἐξανθρώπιση, ὅσο καί ἡ ἀπανθρώπιση εἶναι δυνατότητες γιά τόν ἄνθρωπο ὡς ὄν ἀτελές, πού ἔχει συνείδηση τῆς ἀτέλειάς του.

Ὅμως, ἐνῶ τόσο ἡ ἐξανθρώπιση ὅσο καί ἡ ἀπανθρώπιση

1 Τά σύγχρονα κινήματα ἀνταρσίας, ἰδιαίτερα τῶν νέων, δέν εἶναι παρά μιά ἀσίγαστη ἀναζήτηση τῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτό εἶναι τό ἐρώτημα πού βρίσκεται πίσω ἀπό τίς ποικιλόμορφες ἐκδηλώσεις : ὁ ἄνθρωπος ὡς ὕπαρξη ἀνάμεσα στούς ἄλλους ἀνθρώπους (ὁ ἄνθρωπος μέσα στόν κόσμο καί μέ τόν κόσμο). Καθώς βάζουν στό σκαμνί τόν πολιτισμό τῆς καταναλωτικῆς κοινωνίας, καταδικάζουν τίς κάθε λογῆς γραφειοκρατίες, ἀξιώνουν τή μεταρρύθμιση τῶν πανεπιστημίων (ζητοῦν νά μεταβληθεῖ ὁ αὐστηρός καί δύσκαμπτος χαρακτήρας τῆς σχέσης ἀνάμεσα στό δάσκαλο καί στό φοιτητή καί νά προσαρμοστεῖ ἡ σχέση αὐτή στή νέα πραγματικότητα), προτείνουν τόν μετασχηματισμό τῆς ἰδιας τῆς πραγματικότητας ὥστε νά μπορέσουν νά ἀνανεωθοῦν καί τά πανεπιστήμια, καταφέρονται ἐνάντια στό κατεστημένο καί στούς παλιωμένους θεσμούς στήν προσπάθειά τους νά καταξιώσουν τούς ἀνθρώπους ὡς Ὑποκείμενα πού θά πρέπει νά παίρνουν τίς ἀποφάσεις. Ὅλα αὐτά τά κινήματα ἀντανακλοῦν τή φυσιογνωμία τῆς ἐποχῆς μας, μιᾶς ἐποχῆς πού εἶναι περισσότερο ἀνθρωπολογική παρά ἀνθρωποκεντρική.

εἶναι πραγματικές ἐναλλακτικές καταστάσεις, μόνο ἡ ἐξανθρώπιση εἶναι ὁ προορισμός τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτός ὁ προορισμός χάνεται διαρκῶς ἀπό τήν προοπτική τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ ταυτόχρονα ἐκδηλώνεται μέσα ἀπ' αὐτή τήν ἴδια τήν ἄρνηση. Παραλύει ἀπὸ τήν ἀδικία, ἀπό τήν ἐκμετάλλευση καί ἀπό τή βία τῶν δυναστῶν· ἐκδηλώνεται μέ τή δίψα τῶν καταπιεζόμενων γιά ἐλευθερία καί δικαιοσύνη, καί μέ τούς ἀγῶνες τους νά ἀνακτήσουν τή χαμένη τους ἀνθρωπιά.

Ἡ ἀπανθρώπιση χαρακτηρίζει ὄχι μόνο ἐκείνους ἀπό τούς ὁποίους ἀφαιρέθηκε ἡ ἀνθρωπιά, ἀλλά κι ἐκείνους (ἄν καί μέ διαφορετικό τρόπο) πού τήν ἔχουν ἀφαιρέσει. Εἶναι μιά πραγματική διαστρέβλωση, μιά διαστροφή τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου πού εἶναι ἕνας : νά γίνει ἄρτιος ἄνθρωπος. Αὐτή ἡ διαστροφή συντελεῖται μέσα στά πλαίσια τῆς ἱστορίας, ἀλλά δέν ἔχει σχέση μέ τόν ἱστορικό προορισμό τοῦ ἀνθρώπου. Τό νά παραδεχτοῦμε τήν ἀπανθρώπιση σάν ἱστορικό προορισμό, αὐτό θά μᾶς ὁδηγοῦσε ἢ στόν κυνισμό ἢ στήν ἄκρα ἀπελπισία. Οἱ ἀγῶνες γιά ἐξανθρώπιση, γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς ἐργασίας, γιά τό ξεπέρασμα τῆς ἀλλοτρίωσης, γιά τήν ἐκδήλωση τῶν ἀνθρώπων ὡς προσώπων, θά ἦταν δίχως νόημα. Ἡ πάλη αὐτή γίνεται δυνατή μόνο γιατί ἡ ἀπανθρώπιση, ἄν καί εἶναι ἕνα συγκεκριμένο ἱστορικό γεγονός, *δέν εἶναι* ἡ προδιαγραμμένη μοίρα τοῦ ἀνθρώπου ἀλλά τό ἀποτέλεσμα μιᾶς ἄδικης τάξης πραγμάτων πού γεννᾶ τή βία τῶν καταπιεστῶν, πού μέ τή σειρά της ἀπανθρωπίζει τούς καταπιεσμένους.

Ἐπειδή εἶναι μιά διαστροφή πού στέκει ἐμπόδιο στήν ἀρτίωση τοῦ ἀνθρώπου, ἀργά ἢ γρήγορα αὐτή ἡ κατάσταση — τό νά εἶναι ὁ ἄνθρωπος λιγότερο ἄνθρωπος — ὁδηγεῖ τόν καταπιεζόμενο στήν πάλη ἐνάντια σ' ἐκείνους πού τόν κατάντησαν ἔτσι. Γιά νἄχει νόημα ἡ πάλη αὐτή, ὁ καταπιεζόμενος δέν πρέπει, στήν προσπάθειά του νά ἀνακτήσει τήν ἀνθρωπιά του (πού εἶναι κι ἕνας τρόπος νά τή δημιουργήσει), νά γίνει μέ τή σειρά του καταπιεστής τοῦ καταπιεστῆ, ἀλλά μάλλον ἀποκαταστάτης τῆς ἀνθρωπιᾶς καί τῶν δυό.

Αὐτός εἶναι ὁ ἀνθρωπιστικός καί ἱστορικός ρόλος τῶν δυναστευόμενων : νά λευτερώσουν τούς ἑαυτούς τους ἀλλά συνάμα καί τούς δυνάστες τους. Οἱ δυνάστες πού καταπιέζουν, ἐκμεταλλεύονται καί ἁρπάζουν ἐπειδή ἔχουν τήν ἐξουσία, δέν μποροῦν νά βροῦν σέ τούτη τήν ἐξουσία τή δύναμη νά ἐλευθερώσουν οὔτε τούς καταπιεζόμενους οὔτε τούς ἴδιους τούς ἑαυτούς τους. Μόνο ἡ δύναμη πού πηγάζει ἀπό τήν ἀδυναμία τοῦ καταπιεζόμενου εἶναι ἀρκετὰ μεγάλη ὥστε νά τούς λευτερώσει καί τούς δυό. Κάθε προσπάθεια νά « ἀμβλυνθεῖ » ἡ πίεση τοῦ δυνάστη ἀπό σεβασμό στήν ἀδυναμία τοῦ καταπιεζόμενου καταλήγει νά παίρνει τή μορφή ψεύτικης γενναιοψυχίας. Στήν οὐσία, ἡ προσπάθεια σταματᾶ ἐδῶ. Γιά νἄχουν συνεχῶς τήν εὐκαιρία οἱ δυνάστες νά ἐκδηλώνουν τή « γενναιοψυχία » τους, θά πρέπει νά διαιωνίζουν καί τήν ἀδικία. Ἕνα ἄδικο κοινωνικό καθεστώς εἶναι μιά ἀστείρευτη πηγή αὐτῆς τῆς « γενναιοψυχίας » πού τρέφεται μέ τό θάνατο, τήν ἀπόγνωση καί τή φτώχεια. Νά γιατί οἱ ἁρωγοί της ἀπελπίζονται στόν παραμικρό κίνδυνο πού μπορεῖ ν' ἀπειλήσει τήν πηγή αὐτῆς τῆς ψεύτικης γενναιοψυχίας.

Ἀληθινή γενναιοψυχία εἶναι ὁ ἀγώνας γιά νά ἐξαλειφθοῦν οἱ αἰτίες πού τρέφουν τήν ψεύτικη φιλανθρωπία. Ἡ ψεύτικη φιλανθρωπία ἐξαναγκάζει τούς δειλούς καί ὑποταγμένους, τά « περιτρίμματα τῆς ζωῆς », νά ἁπλώνουν τά τρεμάμενα χέρια τους. Ἡ πραγματική γενναιοψυχία βρίσκεται στήν πάλη γιά νά περιοριστεῖ ὁλοένα ἡ ἀνάγκη ν' ἁπλώνονται τά χέρια τοῦτα — ἀτόμων ἤ λαῶν — ἱκετευτικά, γιά νά γίνουν ὁλοένα καί περισσότερο ἀνθρώπινα χέρια πού ἐργάζονται καί, ἐργαζόμενα, ν' ἀλλάζουν τόν κόσμο.

Αὐτό τό μάθημα καί αὐτή ἡ μαθητεία θά ἔρθουν ὡστόσο ἀπό τούς ἴδιους τούς καταπιεζόμενους καί ἀπ' ὅσους εἶναι ἀληθινά στό πλευρό τους. Ὡς ἄτομα ἤ ὡς λαός, μόνο μέ τήν πάλη γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς ἀνθρωπιᾶς τους θ 'ἀποκαταστήσουν ταυτόχρονα τήν πραγματική γενναιοψυχία. Ποιός ἄλλος ἀπ' τόν κατετρεγμένο ἀντιλαμβάνεται καλύτερα τό φοβερό νόημα μιᾶς καταπιεστικῆς κοινωνίας ; Ποιός ὑφίσταται τίς συνέπειες τῆς κα-

ταπίεσης περισσότερο ἀπό τόν καταπιεζόμενο ; Ποιός μπορεῖ καλύτερα νά νιώσει τήν ἀνάγκη τῆς ἀπολύτρωσης ; Ἡ ἀπολύτρωση ὅμως δέν ἔρχεται τυχαῖα, ἀλλά μέ τή δράση τῶν καταπιεζόμενων γιά τήν κατάκτησή της, μέ τήν ἀναγνώριση τῆς ἀνάγκης νά παλαίψουν γι' αὐτήν. Καί ἡ πάλη αὐτή, χάρη στό σκοπό πού τῆς δίνει ὁ καταπιεζόμενος, εἶναι μιά πράξη ἀγάπης πού ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τήν ἀστοργία πού βρίσκεται στήν οὐσία τῆς βίας τῶν δυναστῶν, ἀστοργία ἔστω κι ἄν εἶναι ντυμένη μέ ψεύτικη γενναιοψυχία.

Κι ὅμως, σχεδόν πάντα οἱ καταπιεζόμενοι, στό πρῶτο στάδιο τῆς πάλης τους, ἀντί ν' ἀγωνίζονται γιά ἀπελευθέρωση, τείνουν νά μεταβληθοῦν οἱ ἴδιοι σέ καταπιεστές, ἤ « ὑπο-καταπιεστές ». Ἡ ἴδια ἡ δομή τῆς σκέψης τους ἔχει σχηματιστεῖ ἀπό τίς ἀντιφάσεις τῆς συγκεκριμένης, τῆς ὑπαρξιακῆς κατάστασής τους. Τό ἰδανικό τους εἶναι νά γίνουν ἄνθρωποι, ἀλλά γι' αὐτούς, τό νά εἶσαι « ἄνθρωπος » σημαίνει νά εἶσαι καταπιεστής. Αὐτό εἶναι τό δικό τους μοντέλο ἀνθρωπιᾶς. Αὐτό τό φαινόμενο προέρχεται ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ καταπιεζόμενος, σέ μιά ὁρισμένη στιγμή τῆς ὑπαρξιακῆς του ἐμπειρίας, παίρνει μιά στάση προσκόλλησης στή νοοτροπία τοῦ δυνάστη. Κάτω ἀπό τίς συνθῆκες αὐτές δέν ἔχει τή δυνατότητα νά τόν « θεωρήσει » ἀρκετά καθαρά, νά τόν ἀντικειμενικοποιήσει, νά τόν ἀνακαλύψει « ἔξω » ἀπό τόν ἑαυτό του. Αὐτό δέν σημαίνει ὑποχρεωτικά ὅτι οἱ καταπιεζόμενοι δέν ἔχουν ἐπίγνωση ὅτι εἶναι καταπιεζόμενοι. Ἀλλά ἡ συναίσθησή τους σάν καταπιεζόμενοι ἔχει συζευχθεῖ μέ τό βούλιαγμά τους στήν πραγματικότητα τῆς καταπίεσης. Στό ἐπίπεδο αὐτό, ἡ αὐτοσυνείδησή τους ὡς ἀντίθετων πρός τόν δυνάστη, δέν σημαίνει ἀκόμα καί μπλέξιμο σ' ἕναν ἀγώνα γιά τήν ἄρση τῆς ἀντίφασης[2]. Ὁ ἕνας πόλος δέν τείνει πρός τήν ἀπελευθέρωση, ἀλλά πρός τήν ταύτιση μέ τόν ἀντίθετό του πόλο.

Σ' αὐτή τήν κατάσταση, ὁ καταπιεζόμενος δέν μπορεῖ νά

2 Στό βιβλίο τοῦτο, ὁ ὅρος contradiction — ἀντίφαση — χρησιμοποιεῖται μέ τήν ἔννοια τῆς διαλεκτικῆς σύγκρουσης ἀνάμεσα σέ δυό ἀντιτιθέμενες κοινωνικές δυνάμεις. (Σημ. Μετ.).

δεῖ τό « νέο ἄνθρωπο », σάν τόν ἄνθρωπο πού θά γεννηθεῖ ἀπό τή λύση τῆς ἀντίφασης καθώς ἡ καταπίεση θά ὑποχωρεῖ μπροστά στήν ἀπελευθέρωση. Γι'αὐτόν, ὁ « νέος ἄνθρωπος », εἶναι αὐτὸς ὁ ἴδιος πού ἔγινε δυνάστης. Τό δραμά του τοῦ νέου ἀνθρώπου εἶναι ἀτομικιστικό. Ἐξαιτίας τῆς ταύτισής του μέ τόν δυνάστη, δέν ἔχει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του σάν προσώπου ἤ μέλους μιᾶς καταπιεζόμενης τάξης. Δέν ζητᾶ τίς ἀγροτικές μεταρρυθμίσεις γιά νά γίνει ἐλεύθερος ἄνθρωπος, ἀλλά γιά νά ἀποκτήσει γῆ καί νά γίνει ὁ ἴδιος ἰδιοκτήτης γῆς — ἤ, ἀκριβέστερα, ἀφεντικό σέ ἄλλους ἐργάτες. Σπάνια ὁ ἀγρότης πού « προάγεται » σέ ἐπιστάτη δέν γίνεται πιό τυραννικός στούς πρώην συντρόφους του ἀπό τόν ἴδιο τόν ἰδιοκτήτη. Αὐτό ὀφείλεται στό ὅτι τό πλαίσιο τῆς κατάστασης τοῦ χωρικοῦ, δηλαδή ἡ καταπίεση, παραμένει ἀμετάβλητο. Ὁ ἐπιστάτης, λοιπόν, γιά νά νιώθει σίγουρος στό νέο του ἐπάγγελμα, πρέπει νά γίνει τόσο σκληρός ὅσο ἦταν καί τό ἀφεντικό του — καί ἀκόμα πιό σκληρός. Αὐτό ἐξηγεῖ τήν προηγούμενη θέση μας, ὅτι στό πρῶτο στάδιο τῆς πάλης του ὁ καταπιεζόμενος βρίσκει στό δυνάστη τό μοντέλο του τοῦ « ἀνδρισμοῦ ».

Ἀκόμα καί ἡ ἐπανάσταση, πού μετασχηματίζει μιά συγκεκριμένη κατάσταση καταπίεσης καί ἐγκαθιδρύει τή διαδικασία τῆς ἀπελευθέρωσης, ἀντιμετωπίζει κατανάγκη τό ἴδιο πρόβλημα. Πολλοί ἀπό τούς καταπιεζόμενους πού ἔμμεσα ἤ ἄμεσα συμμετέχουν στήν ἐπανάσταση τείνουν (ἐπηρεασμένοι ἀπό τούς μύθους τοῦ προηγούμενου καθεστῶτος) νά τή μετατρέψουν σέ ἰδιωτική τους ὑπόθεση. Ἡ σκιά τοῦ προηγούμενου δυνάστη πέφτει ἀκόμα πάνω τους.

Ὁ « φόβος τῆς ἐλευθερίας » πού βασανίζει τούς καταπιεζόμενους[3], ἕνας φόβος πού μπορεῖ ἐξίσου νά τούς κάνει νά ἐπιθυμοῦν τόν ρόλο τοῦ δυνάστη ἤ νά τούς δένει στό ρόλο τοῦ κατα-

3 Αὐτός ὁ φόβος τῆς ἐλευθερίας βρίσκεται καί στούς δυνάστες, ἄν καί σέ διαφορετική, φυσικά, μορφή. Οἱ καταπιεζόμενοι φοβοῦνται νά ἀσπαστοῦν τήν ἐλευθερία. Οἱ δυνάστες φοβοῦνται νά χάσουν τήν « ἐλευθερία » νά καταπιέζουν.

πιεζόμενου, θά πρέπει νά μελετηθεῖ. Ἕνα ἀπό τά βασικά στοιχεῖα στίς σχέσεις ἀνάμεσα στόν δυνάστη καί στόν δυναστευόμενο εἶναι ἡ ἐντολή. Κάθε ἐντολή ἀντιπροσωπεύει τήν ἐπιβολή τῆς γνώμης ἑνός πάνω στή γνώμη ἑνός ἄλλου, μετασχηματίζοντας τή συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου πού προστάζεται, σέ συνείδηση πού συμφωνεῖ μέ τή συνείδηση αὐτοῦ πού προστάζει. Ἔτσι ἡ συμπεριφορά τοῦ καταπιεζόμενου εἶναι μιά καθοδηγούμενη συμπεριφορά, πού ἀκολουθεῖ τίς κατευθυντήριες γραμμές τοῦ δυνάστη.

Ὁ καταπιεζόμενος, ἔχοντας ἐσωτερικεύσει τήν εἰκόνα τοῦ καταπιεστῆ καί ἔχοντας υἱοθετήσει τήν καθοδήγησή του, φοβᾶται τήν ἐλευθερία. Φοβᾶται νά βγεῖ ἔξω ἀπό τά « διατεταγμένα ». Ἡ ἐλευθερία ἀπαιτεῖ ἀπό τόν καταπιεζόμενο νά ἀποβάλει αὐτή τήν εἰκόνα καί νά τοποθετήσει στή θέση της τήν αὐτονομία καί τήν εὐθύνη. Ἡ ἐλευθερία ἀποκτιέται μέ τήν πάλη, δέν δίνεται δωρεάν. Πρέπει νά ἐπιδιώκεται ἐπίμονα καί ὑπεύθυνα. Ἡ ἐλευθερία δέν εἶναι ἕνα ἰδανικό πού βρίσκεται ἔξω ἀπό τόν ἄνθρωπο. Οὔτε μιά ἰδέα πού γίνεται μύθος. Εἶναι ἡ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά νά μπορέσει νά ἀρτιωθεῖ ὁ ἄνθρωπος.

Γιά νά ὑπερνικήσουν οἱ ἄνθρωποι τήν κατάσταση καταπίεσης ὀφείλουν πρίν ἀπ' ὅλα νά ἀνακαλύψουν, μέ κριτικό πνεῦμα, τίς αἰτίες πού τήν προκαλοῦν, ὥστε νά μπορέσουν, μέ τή μεταμορφωτική δράση τους, νά δημιουργήσουν μιά νέα κατάσταση, πού θά τούς ἐπιτρέψει νά φτάσουν σ' ἕναν πληρέστερο ἀνθρωπισμό. Ἡ πάλη ὅμως γιά ἕναν ἀρτιότερο ἀνθρωπισμό ἔχει ἤδη ἀρχίσει μέ τόν ἀγώνα γιά τήν ἀλλαγή τῆς κατάστασης. Ἡ καταπίεση εἶναι μιά ἀπάνθρωπη καί ἀπανθρωπίζουσα ὁλότητα πού πλήττει καί τόν καταπιεζόμενο καί τόν καταπιεστή. Ὡστόσο, μόνο οἱ καταπιεζόμενοι εἶναι ἐκεῖνοι πού, ὁρμώμενοι ἀπό τήν καταπνιγμένη τ υς ἀνθρωπιά, θ' ἀναλάβουν τόν ἀγώνα καί γιά τούς δυό γιά ἕναν ἀρτιότερο ἀνθρωπισμό. Ὁ δυνάστης, πού ἔχει ὁ ἴδιος ἀπανθρωπιστεῖ ἐπειδή ἀπανθρωπίζει ἄλλους, δέν εἶναι σέ θέση νά μπεῖ ἐπικεφαλῆς αὐτοῦ τοῦ ἀγώνα.

Πάντως, οἱ καταπιεζόμενοι πού προσαρμόστηκαν στή δομή

τῆς δυνάστευσης, στήν ὁποία ἔχουν βυθιστεῖ καί ὑποταχθεῖ, δέν θά δυνηθοῦν νά ἀναλάβουν ἕναν ἀπελευθερωτικό ἀγώνα ὅσον καιρό θά νιώθουν ἀνήμποροι νά διακινδυνεύσουν. Ἐπιπλέον, ὁ ἀγώνας τους γιά ἐλευθερία δέν ἀπειλεῖ μόνο τό δυνάστη ἀλλά καί τούς δυναστευόμενους συντρόφους τους, πού φοβοῦνται μιά ἀκόμα χειρότερη καταπίεση. Ὅταν ἀνακαλύψουν μέσα τους τόν πόθο τῆς λευτεριᾶς, ἀντιλαμβάνονται πώς αὐτός ὁ πόθος μπορεῖ νά γίνει πραγματικότητα μόνον ὅταν μεταδοθεῖ καί στούς συντρόφους τους. Ὅσο ὅμως διάστημα κυριαρχοῦνται ἀπό τό φόβο τῆς ἐλευθερίας, ἀρνιοῦνται νά δεχτοῦν τό μήνυμα ἀπό ἄλλους, ἤ νά τό μεταδώσουν σ' ἄλλους, ἀκόμα καί στή φωνή τῆς συνείδησής τους. Προτιμοῦν τήν ἀγελαία κατάσταση ἀπό τή γνήσια συντροφικότητα. Προτιμοῦν τήν ἀσφάλεια τῆς συμμόρφωσης στό κατεστημένο τῆς ἀνελευθερίας ἀπὸ τή δημιουργική ἐπικοινωνία πού προέρχεται ἀπό τήν ἐλευθερία ἤ καί ἀπό τήν ἴδια τήν ἐπιδίωξή της.

Οἱ καταπιεζόμενοι ὑποφέρουν ἀπό τή διαρχία πού ἔχει θρονιαστεῖ στό πιό μύχιο εἶναι τους. Ἀνακαλύπτουν ὅτι χωρίς ἐλευθερία δέν μποροῦν νά ὑπάρξουν πραγματικά. Κι ὡστόσο, ἄν καί ἐπιθυμοῦν μιάν αὐθεντική ὑπόσταση, τή φοβοῦνται. Εἶναι ταυτόχρονα : καί αὐτοί οἱ ἴδιοι, καί ὁ δυνάστης, πού τή συνείδησή του ἔχουν ἐνστερνισθεῖ. Ἡ σύγκρουση συνίσταται στήν ἐκλογή πού ἔχουν νά κάνουν ἀνάμεσα στό νά εἶναι ὁλότελα αὐτοί οἱ ἴδιοι καί στό νά μένουν διχασμένοι· ἀνάμεσα στό νά διώξουν ἀπό μέσα τους τόν δυνάστη καί στό νά μήν τόν διώξουν· ἀνάμεσα στό ν' ἀκολουθοῦν τίς ἐντολές καί στό νά κάνουν ἐπιλογές· ἀνάμεσα στό νά εἶναι θεατές ἤ δρῶντα πρόσωπα· ἀνάμεσα στό νά δροῦν καί στό νά ἔχουν τήν αὐταπάτη ὅτι δροῦν μέσα ἀπό τή δράση τῶν δυναστῶν· ἀνάμεσα στό νά ἐκφράζουν τή γνώμη τους καί στό νά μένουν βουβοί, εὐνουχισμένοι καί ἀνίκανοι νά δημιουργήσουν καί νά μετασχηματίσουν τόν κόσμο. Αὐτό εἶναι τό τραγικό δίλημμα τῶν καταπιεζόμενων πού ἡ παιδεία θά πρέπει νά πάρει ὑπόψη.

Στό βιβλίο μας θά παρουσιάσουμε μερικές ἀπόψεις γιά τήν

« ἀγωγή τοῦ καταπιεζόμενου », μιά ἀγωγή πού θά πρέπει νά σφυρηλατηθεῖ *μαζί μέ* (καί ὄχι *γιά*) τούς καταπιεζόμενους — ἄσχετα ἄν αὐτοί εἶναι ἄτομα ἤ λαοί — στήν ἀσίγαστη πάλη τους γιά τήν ἀνάκτηση τῆς ἀνθρωπιᾶς τους. Ἡ ἀγωγή τοῦ καταπιεζόμενου ἀκολουθεῖ τήν παρακάτω διαδικασία : ὁ καταπιεζόμενος βοηθιέται νά σκεφτεῖ τήν κατάστασή του καί νά ἀνακαλύψει τίς αἰτίες της. Ἀπό τή στόχαση αὐτή θά προκύψει κατανάγκη ἡ ἔνταξή του στόν ἀγώνα γιά τήν ἀπελευθέρωσή του. Καί μέσα σέ τούτη τήν πάλη ἡ ἀγωγή αὐτή πλάθεται καί ξαναπλάθεται.

Τό κεντρικό πρόβλημα εἶναι τοῦτο : πῶς οἱ καταπιεζόμενοι, σάν διχασμένες καί μή αὐθεντικές ὑπάρξεις, μποροῦν νά συμμετέχουν στήν ἀνάπτυξη τῆς ἀγωγῆς γιά τήν ἀπελευθέρωσή τους ; Μόνο ὅταν ἀνακαλύψουν ὅτι εἶναι « στρατός » τῶν δυναστῶν, μόνο τότε θά συμβάλουν στό ξεγέννημα τῆς ἀπολυτρωτικῆς τους ἀγωγῆς. Ὅσον καιρό ζοῦν μέσα στή δυαδικότητα, ὅπου τό *νά εἶσαι* σημαίνει *νά εἶσαι σάν*, καί τό *νά εἶσαι σάν* σημαίνει *νά εἶσαι σάν τόν δυνάστη*, ἡ συμβολή αὐτή εἶναι ἀδύνατη. Ἡ ἀγωγή τοῦ καταπιεζόμενου εἶναι ἕνα ἐργαλεῖο πού τό χρησιμοποιοῦν οἱ καταπιεζόμενοι γιά νά ἀνακαλύψουν κριτικά ὅτι τόσο οἱ ἴδιοι ὅσο καί οἱ δυνάστες τους εἶναι ἐκδηλώσεις τῆς ἀπανθρώπισης.

Ἡ ἀπελευθέρωση εἶναι λοιπόν μιά γέννα, καί μάλιστα μιά γέννα ὀδυνηρή. Ὁ ἄνθρωπος πού ξεπροβάλλει εἶναι ἕνας καινούργιος ἄνθρωπος, βιώσιμος μόνο στό βαθμό πού ἡ ἀντίφαση καταπιεστής-καταπιεζόμενος ξεπερνιέται ἀπό τήν ἐξανθρώπιση ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Ἡ γιά νά τό ποῦμε διαφορετικά, ἡ λύση αὐτῆς τῆς ἀντίφασης γεννιέται μέσα στήν ἐργασία πού φέρνει στόν κόσμο τόν καινούργιο ἄνθρωπο : ὄχι πιά τόν δυνάστη ἤ τόν δυναστευόμενο, ἀλλά τόν ἄνθρωπο μέσα στή διαδικασία τῆς πραγμάτωσης τῆς ἐλευθερίας.

Ἡ ἄρση τῆς ἀντίφασης δέν συντελεῖται σέ ἰδανικές συνθῆκες. Γιά νά εἶναι σέ θέση ὁ καταπιεζόμενος ν' ἀναλάβει τόν ἀπελευθερωτικό του ἀγώνα, ὀφείλει ν' ἀντιληφθεῖ τήν πραγματικότητα τῆς καταπίεσης ὄχι σάν ἕναν κλειστό κόσμο ἀπ' τόν ὁποῖο δέν ὑπάρχει διέξοδος, ἀλλά σάν μιά πεπερασμένη κατάσταση πού

μπορεῖ νά τήν ἀλλάξει. Ἡ συνειδητοποίηση αὐτή εἶναι ἀναγκαία ἀλλά ὄχι καί ἐπαρκής ὅρος γιά τήν ἀπελευθέρωση. Θά πρέπει νά γίνει ἡ κινητήρια δύναμη γιά τήν ἀπελευθερωτική δράση. Οὔτε ἡ ἀνακάλυψη ἀπό τόν καταπιεζόμενο τῆς διαλεκτικῆς σχέσης ἀνάμεσα σ' αὐτόν καί στό δυνάστη, τοῦ γεγονότος, δηλαδή, ὅτι ἄν δέν ὑπάρχει ὁ ἴδιος δέν ὑπάρχει καί δυνάστης[4], ὁδηγεῖ στήν ἀπελευθέρωση. Τότε μόνο ὁ καταπιεζόμενος θά ξεπεράσει τήν ἀντίφαση ὅπου ἔχει πιαστεῖ, ὅταν αὐτή ἡ συνειδητοποίηση τόν ἐπιστρατεύσει στήν πάλη γιά τήν ἀποτίναξη τοῦ ζυγοῦ.

Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τόν δυνάστη, σάν μεμονωμένο ἄτομο. Καί ἄν ἀκόμα ἀνακαλύψει τόν δυνάστη μέσα του, τό γεγονός μπορεῖ νά τοῦ προκαλέσει ἕνα μεγάλο ἄγχος, ἀλλά αὐτό καθεαυτό δέν εἶναι ἀρκετό νά τόν ὁδηγήσει στήν ἀλληλεγγύη πρός τόν καταπιεζόμενο. Ταχτοποιώντας τήν ἔνοχη συνείδησή του μέ μιάν πατερναλιστική μεταχείριση τοῦ καταπιεζόμενου, ἀλλά καί μέ αὐστηρή διατήρηση τῆς ἐξάρτησής του, δέν κάνει στήν οὐσία τίποτα. Πραγματική ἀλληλεγγύη σημαίνει νά μπεῖς στήν κατάσταση ἐκείνου μέ τόν ὁποῖο εἶσαι ἀλληλέγγυος. Εἶναι μιά ριζοσπαστική τοποθέτηση. Ἄν αὐτό πού χαρακτηρίζει τούς καταπιεζόμενους εἶναι ἡ ὑποταγή τους στή συνείδηση τοῦ κυρίαρχου, ὅπως τονίζει ὁ Χέγκελ[5], πραγματική ἀλληλεγγύη πρός τόν καταπιεζόμενο σημαίνει νά ἀγωνίζεσαι στό πλευρό του γιά τήν ἀλλαγή τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας πού τόν κατάντησε νά εἶναι ἕνα « ὄν γιά κάποιον ἄλλον ». Ὁ δυνάστης δείχνει ἀλληλεγγύη πρός τούς καταπιεζόμενους μόνον ὅταν παύει νά τούς βλέπει σάν μιά ἀφηρημένη κατηγορία καί ἀρχίζει νά τούς βλέπει σάν πρόσωπα πού ὑπῆρξαν θύματα ἄδικης μεταχείρισης,

4 Βλ., Georg Hegel, *The Phenomenology of Mind*, (N.Y., 1967).

5 Ἀναλύοντας τή διαλεκτική σχέση ἀνάμεσα στή συνείδηση τοῦ ἀφέντη καί στή συνείδηση τοῦ καταπιεζόμενου, ὁ Hegel ἐξηγεῖ (στό ἴδιο ἔργο του) : « Ὁ ἕνας εἶναι ἀνεξάρτητος καί ὁ οὐσιαστικός χαρακτήρας αὐτῆς τῆς ἀνεξαρτησίας εἶναι νά ὑπάρχει γιά τόν ἑαυτό του. Ὁ ἄλλος εἶναι ἐξαρρτημένος, καί ἡ οὐσία τῆς ἐξάρτησής του εἶναι νά ζεῖ καί νά ὑπάρχει γιά κάποιον ἄλλον. Ὁ πρῶτος εἶναι ὁ Ἀφέντης, ἡ Κύριος, ὁ δεύτερος εἶναι ὁ Δοῦλος ».

στερημένα ἀπό τήν ἴδια τους τή φωνή, ἐξαπατημένα κατά τήν πούληση τῆς ἐργασίας τους — ὅταν παύει νά κάνει εὐλαβικές, συναισθηματικές καί ἀτομικιστικές χειρονομίες καί ἀποφασίζει νά προβεῖ σέ μιά ἐνέργεια ἀγάπης. Ἡ πραγματική ἀλληλεγγύη βρίσκεται μόνο στήν πληρότητα αὐτῆς τῆς πράξης ἀγάπης, στή συγκεκριμένη της ἔκφραση, στήν ἔμπρακτη ἐκδήλωσή της. Τό νά βεβαιώνεις ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι προσωπικότητες καί σάν τέτοιες πρέπει νά εἶναι ἐλεύθεροι καί νά μήν κάνεις τίποτα τό χειροπιαστό γιά νά μετατρέψεις αὐτή τή βεβαίωση σέ πραγματικότητα, εἶναι μιά κοροϊδία.

Μιά πού ἡ ἀντίφαση καταπιεστὴς-καταπιεζόμενος ἐδράζεται σέ μιά συγκεκριμένη κατάσταση, ἡ ἄρση της θά πρέπει νά εἶναι ἀντικειμενικά ἐπαληθεύσιμη. Γι' αὐτό, γιά τούς ριζοσπάστες — τόσο γιά ἐκεῖνον πού ἀνακαλύπτει τόν ἑαυτό του σάν δυνάστη, ὅσο καί γιά τόν καταπιεζόμενο — ἕνας μόνο δρόμος ὑπάρχει : ἡ ἀλλαγή τῆς συγκεκριμένης πραγματικότητας πού γεννᾶ τήν καταπίεση.

Τό νά παρουσιάζεις τοῦτο τό ριζοσπαστικό αἴτημα γιά ἀντικειμενική ἀλλαγή τῆς πραγματικότητας, τό νά καταπολεμεῖς τήν ὑποκειμενιστική ἀκινησία πού ἐκτρέπει τήν ἀνακάλυψη τῆς καταπίεσης πρός τήν ὑπομονετική ἀναμονή μιᾶς αὐτόματης ἐξαφάνισης τῆς καταπίεσης, αὐτό δέν σημαίνει ὅτι παραμερίζεις τόν ρόλο τῆς ὑποκειμενικότητας στόν ἀγώνα γιά ἀλλαγή τῶν δομῶν. Ἀντίθετα, δέν μποροῦμε νά νοήσουμε τήν ἀντικειμενικότητα χωρίς ὑποκειμενικότητα. Οὔτε μποροῦν νά ὑπάρχουν ἡ μιά δίχως τήν ἄλλη, οὔτε μποροῦν νά διχοτομηθοῦν. Ὁ χωρισμός τῆς ἀντικειμενικότητας ἀπό τήν ὑποκειμενικότητα, τό νά ἀρνιόμαστε τήν τελευταία ὅταν ἀναλύουμε τήν πραγματικότητα ἤ ὅταν ἐπενεργοῦμε πάνω της, εἶναι ἀντικειμενισμός. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ ἄρνηση τῆς ἀντικειμενικότητας κατά τήν ἀνάλυση ἤ κατά τή δράση, ὁδηγεῖ στόν ὑποκειμενισμό καί, τελικά, σέ σολιψιστικές θέσεις, δηλαδή οὐσιαστικά στήν ἄρνηση τῆς ἴδιας τῆς δράσης, ἐφόσον δέν ἀναγνωρίζει τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα.

Οὔτε ὁ ἀντικειμενισμός, οὔτε ὁ ὑποκειμενισμός, ἀλλά οὔτε κι ὁ ψυχολογισμός, προτείνεται ἐδῶ, παρά ἡ ὑποκειμενικότητα καί ἡ ἀντικειμενικότητα σέ ἀδιάσπαστη διαλεκτική σχέση.

Τό νά ἀρνιέσαι τή σπουδαιότητα τῆς ὑποκειμενικότητας στήν πορεία τῆς μεταλλαγῆς τοῦ κόσμου καί τῆς ἱστορίας εἶναι ἀφέλεια καί ἁπλοϊκότητα. Εἶναι σά νά ἀποδέχεσαι τό ἀδύνατο : ἕναν κόσμο δίχως ἀνθρώπους. Μιά τέτοια « ἀντικειμενιστική » θέση εἶναι τόσο ἀνεδαφική ὅσο καί ἡ ὑποκειμενιστική, πού φαντάζεται τούς ἀνθρώπους χωρίς κάποιο περιβάλλον. Κόσμος καί ἄνθρωπος δέν μποροῦν νά ὑπάρξουν ὁ ἕνας χωρίς τόν ἄλλο. Ὑπάρχουν σέ μιά διαρκή ἀλληλεπίδραση. Ὁ Μάρξ δέν ἀναγνωρίζει μιά τέτοια διχοτόμηση, οὔτε κανένας ἄλλος κριτικός καί ρεαλιστής στοχαστής. Ἐκεῖνο πού ἐπέκρινε καί κατέρριψε ἐπιστημονικά ὁ Μάρξ δέν εἶναι ἡ ὑποκειμενικότητα, ἀλλά ὁ ὑποκειμενισμός καί ὁ ψυχολογισμός. Ὅπως ἡ ἀντικειμενική κοινωνική πραγματικότητα δέν ὑπάρχει τυχαῖα ἀλλά ὡς προϊόν τῆς ἀνθρώπινης δράσης, γιά τόν ἴδιο λόγο δέν ἀλλάζει τυχαῖα. Ἄν οἱ ἄνθρωποι εἶναι οἱ δημιουργοί τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας (πού στήν « ἀντιστροφή τῆς πράξης » ἐνεργοποιεῖται μέ τή σειρά της καί καθορίζει τό εἶναι τους), τότε ἡ ἀλλαγή αὐτῆς τῆς πραγματικότητας εἶναι ἱστορικό καθῆκον, ἕνα καθῆκον πού ταιριάζει στόν ἄνθρωπο.

Μιά πραγματικότητα πού γίνεται καταπιεστική καταλήγει στόν διαχωρισμό τῶν ἀνθρώπων σέ καταπιεστές καί καταπιεζόμενους. Οἱ τελευταῖοι, πού ἔχουν καθῆκον νά ἀγωνίζονται γιά τήν ἀπελευθέρωσή τους μαζί μέ ὅσους τούς στέκονται ἀληθινά ἀλληλέγγυοι, ἀποκτοῦν μιά κριτική συνείδηση τῆς καταπίεσης μέσα ἀπό τήν πρακτική αὐτοῦ τοῦ ἀγώνα. Ἕνα ἀπό τά μεγαλύτερα ἐμπόδια στήν πάλη γιά τήν ἀπελευθέρωση εἶναι τό γεγονός ὅτι ἡ ἴδια ἡ καταπιεστική πραγματικότητα ἀπορροφᾶ ἐκείνους πού βρίσκονται μέσα της κι ἔτσι πνίγει τελικά τή συνείδησή τους[6]. Λειτουργικά, ἡ καταπίεση τιθασσεύει. Ἕνας

6 « Ἡ ἀπελευθερωτική δράση προϋποθέτει ἀναγκαστικά τή στιγμή τῆς

δρόμος ὑπάρχει νά ἀπαλλαγεῖς ἀπό τά νύχια της : νά ὑψωθεῖς πάνω ἀπ' αὐτήν καί νά στραφεῖς ἐναντον της. Καί αὐτό γίνεται μόνο μέ τήν πράξη : στοχασμός καί δράση γιά τήν μεταλλαγή τοῦ κόσμου.

Hay que hacer la opresión real todavia más opresiva anadiendo a aquella la *conciéncia* de la opresion haciendo la infamia todavia más infamante, al opregonarla[7].

Τό νά κάνεις « τήν πραγματική καταπίεση ἀκόμα πιό καταπιεστική προσθέτοντας σ' αὐτήν τή συνειδητοποίηση τῆς καταπίεσης », ἀνταποκρίνεται στή διαλεκτική σχέση μεταξύ ὑποκειμένου καί ἀντικειμένου. Μόνο σ' αὐτήν τήν ἀλληλεξάρτηση εἶναι δυνατή μιά αὐθεντική πράξη, χωρίς τήν ὁποία δέν μπορεῖ νά λυθεῖ ἡ ἀντίφαση καταπιεστῆ-καταπιεζόμενου. Γιά νά τό πετύχει αὐτό, ὁ καταπιεζόμενος θά πρέπει νά ἀντικρίζει τήν πραγματικότητα κριτικά, ταυτόχρονα θεωρώντας την ἀντικειμενικά καί ἐπενεργώντας πάνω της. Μιά σκέτη ἀντίληψη τῆς πραγματικότητας, ὅταν δέν ἀκολουθεῖται ἀπό κριτική ἐπέμβαση, δέν ὁδηγεῖ στό μετασχηματισμό τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας — ἀκριβῶς γιατί δέν εἶναι ἀληθινή ἀντίληψη. Πρόκειται γιά μιά καθαρά ὑποκειμενιστική ἀντίληψη ἀπό κάποιον πού ἀρνιέται τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα καί δημιουργεῖ ἕνα ψεύτικο ὑποκατάστατό της.

Μιά διαφορετικοῦ τύπου λαθεμένη ἀντίληψη παρατηρεῖται ὅταν μιά ἀλλαγή στήν ἀντικειμενική πραγματικότητα ἀπειλεῖ

ἀντίληψης καί τή στιγμή τῆς βούλησης. Ἡ δράση καί προηγεῖται καί ἀκολουθεῖ αὐτή τή στιγμή, γιά τήν ὁποία ἀρχικά δρᾶ ὡς ἕνας πρόλογος καί σέ συνέχεια γίνεται ἀποτέλεσμα καί συνεχίζεται μέσα στήν Ἱστορία. Ἡ δράση τῆς κυριαρχίας, ὡστόσο, δέν προϋποθέτει αὐτή τή διάσταση, γιατί ἡ δομή τῆς κυριαρχίας συντηρεῖται ἀπό τή δική της μηχανική καί ἀσύνειδη λειτουργικότητα ». Ἀπό μιάν ἀνέκδοτη ἐργασία τοῦ José Luis Fiori, πού μοῦ ἐπέτρεψε νά χρησιμοποιήσω αὐτό τό ἀπόσπασμα.

7 « Γιά νά πετύχουμε νά τήν προσέξει τό κοινό, ὀφείλουμε νά κάνουμε τήν καταπίεση ἀκόμα πιό πραγματική, προσθέτοντας στή συνειδητοποίηση τῆς καταπίεσης τό αἴσχος πού πρέπει νά γίνει ἀκόμα πιό ἐπονείδιστο ». Karl Marx καί Friedrich Engels, *Ἡ ἅγια οἰκογένεια καὶ ἄλλα ἔργα* (Μεξικό, 1962).

τά ἀτομικά ἤ τά ταξικά συμφέροντα ἐκείνου πού ἀντιλήφθηκε τήν ἀλλαγή. Στήν πρώτη περίπτωση δέν ἔχουμε κριτική ἐπέμβαση στήν πραγματικότητα γιατί αὐτή ἡ πραγματικότητα εἶναι πλαστή. Στή δεύτερη περίπτωση ἡ κριτική ἐπέμβαση ἀπουσιάζει, γιατί θά ἐρχόταν σέ ἀντίφαση μέ τά ταξικά συμφέροντα ἐκείνου πού ἀντιλήφθηκε τήν ἀλλαγή. Στήν περίπτωση αὐτή, τό ὑποκείμενο τείνει νά συμπεριφέρεται « νευρωσικά ». Τό γεγονός ὑπάρχει· ἀλλά τόσο τό γεγονός ὅσο καί οἱ πιθανές συνέπειές του μποροῦν νά εἶναι ἐπιζήμια γι' αὐτόν. Γι' αὐτό γίνεται ἀναγκαῖο πιά γι' αὐτόν ὄχι ἀκριβῶς νά ἀρνηθεῖ τό γεγονός, ἀλλά νά τό δεῖ « μέ διαφορετικό μάτι ». Αὐτό τό εἶδος νοητικῆς ταξινόμησης, πού λειτουργεῖ σάν ἀμυντικός μηχανισμός, τελικά συμπίπτει μέ τόν ὑποκειμενισμό. Ἕνα γεγονός πού δέν τό ἀρνιόμαστε ἀλλά πού τίς ἀλήθειες του προσπαθοῦμε νά ταξινομοῦμε νοητικά, χάνει τήν ἀντικειμενική του βάση, παύει νά εἶναι συγκεκριμένο, γίνεται μύθος πού φτιάχτηκε γιά νά προστατεύσει τήν τάξη τοῦ ὑποκειμένου.

Ἐδῶ βρίσκεται ἕνας ἀπό τούς λόγους τῶν ἀπαγορεύσεων καί τῶν δυσκολιῶν (τίς ὁποῖες θά συζητήσουμε πλατιά στό κεφ. Δ) πού ἀποβλέπουν στό ν' ἀποθαρρύνουν τούς ἀνθρώπους νά ἐπεμβαίνουν κριτικά στήν πραγματικότητα. Ὁ καταπιεστής γνωρίζει πολύ καλά ὅτι μιά τέτοια ἐπέμβαση δέν θά ἦταν πρός τό συμφέρον του. Αὐτό πού τόν *συμφέρει* εἶναι νά μένουν οἱ καταπιεζόμενοι στήν κατάσταση τοῦ καταποντισμένου, ἀνήμποροι μπροστά στήν καταπιεστική πραγματικότητα. Ἡ προειδοποίηση τοῦ Lukács στό ἐπαναστατικό κόμμα, στό ἔργο του « Λένιν », εἶναι χαρακτηριστική ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη :

« ... Ὀφείλει, γιά νά χρησιμοποιήσουμε τά λόγια τοῦ Μάρξ, νά ἐξηγεῖ στίς μάζες τήν ἴδια τους τή δράση, ὄχι μόνο γιά νά ἐξασφαλίζει τή συνέχεια τῶν ἐπαναστατικῶν ἐμπειριῶν τοῦ προλεταριάτου, ἀλλά καί νά ἐπιταχύνει συνειδητά τήν περαιτέρω ἀνάπτυξη αὐτῶν τῶν ἐμπειριῶν »[8].

[8] Georg Lukács, *Lénine*, (Paris, 1965, σ. 62).

Τονίζοντας αὐτή τήν ἀναγκαιότητα, ὁ Lukács θέτει δίχως ἄλλο τό πρόβλημα τῆς κριτικῆς ἐπέμβασης. « Τό νά ἐξηγεῖς στίς μάζες τήν ἴδια τή δράση τους » σημαίνει νά ἀποσαφηνίζεις καί νά φωτίζεις αὐτή τή δράση, τόσο ἀπό τήν ἄποψη τῆς σχέσης της μέ τά ἀντικειμενικά γεγονότα πού τήν προκάλεσαν, ὅσο κι ἀπό τήν ἄποψη τῶν σκοπῶν της. Ὅσο καλύτερα οἱ ἄνθρωποι ξεσκεπάζουν αὐτή τήν προκλητική πραγματικότητα, πού πρόκειται νά γίνει τό ἀντικείμενο τῆς μεταμορφωτικῆς δράσης τους, τόσο πιό κριτικά κατανοοῦν αὐτή τήν πραγματικότητα. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο « συνειδητά πιά ἐπιταχύνουν τήν ἀνάπτυξη τῶν ἐμπειριῶν τους ». Δέν θά ὑπῆρχε ἀνθρώπινη δράση ἄν δέν ὑπῆρχε ἀντικειμενική πραγματικότητα, ἄν δέν ὑπῆρχε κόσμος, τό « μή 'Εγώ » τοῦ ἀνθρώπου, γιά νά τόν προκαλέσει. Ὅπως ἐπίσης δέν θά ὑπῆρχε ἀνθρώπινη δράση, ἄν ὁ ἄνθρωπος δέν ἦταν μιά « προβολή », ἄν δέν ἦταν σέ θέση νά ὑπερβεῖ τόν ἑαυτό του, νά συλλάβει τήν πραγματικότητα, νά τήν κατανοήσει, μέ σκοπό νά τή μετασχηματίσει.

Στή διαλεκτική σκέψη, κόσμος καί δράση βρίσκονται σέ στενή ἀλληλεξάρτηση. Ἡ δράση ὅμως εἶναι ἀνθρώπινη μόνον ὅταν δέν εἶναι μιά σκέτη ἀπασχόληση ἀλλά καί μιά στόχαση, ἕνα ἐνδιαφέρον, δηλαδή ὅταν δέν εἶναι ἀποσπασμένη ἀπό τή σκέψη. Ἡ σκέψη, πού εἶναι ἀπαραίτητη στή δράση, ὑποδηλώνεται στό αἴτημα τοῦ Lukács « νά ἐξηγεῖται στίς μάζες ἡ ἴδια τους ἡ δράση », ὅπως ἐπίσης ὑποδηλώνεται καί στό σκοπό πού ἀποδίδει στήν τέτοια ἐξήγηση : « τή συνειδητή ἐπιτάχυνση τῆς περαιτέρω ἀνάπτυξης αὐτῶν τῶν ἐμπειριῶν ».

Κατά τή γνώμη μας, ὡστόσο, μεγαλύτερη σημασία ἀπό τήν ἐξήγηση ἔχει ὁ διάλογος μέ τούς ἀνθρώπους γύρω ἀπό τή δράση τους. Ὅπως καί νάχει τό πράμα, ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι κανενός εἴδους πραγματικότητα δέν σχηματίζεται ἀπό μόνη της[9]. Στό

9 « Ἡ ὑλιστική διδασκαλία ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι προϊόντα τῶν περιστάσεων καί τῆς ἀνατροφῆς τους καί ὅτι, κατά συνέπεια, οἱ ἀλλαγμένοι ἄνθρωποι εἶναι προϊόντα ἄλλων περιστάσεων καί διαφορετικοῦ τρόπου ἀνατροφῆς, ξεχνᾶ ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἐκεῖνοι πού ἀλλάζουν τίς περιστάσεις

σημεῖο αὐτό συμπίπτει ἡ ἄποψη τοῦ Lukács, ὅτι καθῆκον τοῦ ἐπαναστατικοῦ κόμματος εἶναι νά βοηθήσει τό λαό νά καταλάβει τή σημασία τῆς δράσης του, μέ τή δική μας βεβαίωση γιά τήν ἀνάγκη τῆς κριτικῆς ἐπέμβασης στήν πραγματικότητα διαμέσου τῆς πράξης. Ἡ ἀγωγή τοῦ καταπιεζόμενου θεμελιώνεται πάνω στήν πάλη γιά τήν ἀπελευθέρωσή του. Οἱ ἴδιοι οἱ καταπιεζόμενοι, ὅταν ἀρχίζουν νά καταλαβαίνουν τήν κατάστασή τους, πρέπει νά εἶναι ἀνάμεσα σ' ἐκείνους πού θ' ἀναπτύξουν αὐτή τήν ἀγωγή. Μιά ἀληθινά λυτρωτική ἀγωγή δέν μπορεῖ νά βρίσκεται μακριά ἀπό τούς καταπιεζόμενους, νά τούς βλέπει σάν κακότυχους καί νά τούς παρουσιάζει, γιά προτροπή σέ ἄμιλλα, διάφορα μοντέλα καταπιεστῶν. Οἱ ἴδιοι οἱ καταπιεζόμενοι πρέπει νά εἶναι τά μοντέλα τους στήν πάλη γιά τή λύτρωσή τους.

Ἡ ἀγωγή τοῦ καταπιεζόμενου, ἐμπνευσμένη ἀπό τήν αὐθεντική γενναιοψυχία τοῦ ἀνθρωπιστῆ (ὄχι τοῦ φιλάνθρωπου) εἶναι ἡ ἀγωγή τοῦ Ἀνθρώπου. Ἡ ἀγωγή πού ἀρχίζει μέ τά ἐγωιστικά ἐνδιαφέροντα τῶν καταπιεστῶν (ἕνας ἐγωισμός περιβλημένος μέ τήν ψεύτικη γενναιοψυχία τοῦ πατερναλισμοῦ) καί πού μετατρέπει τούς καταπιεζόμενους σέ ἀντικείμενα τῆς φιλανθρωπίας της, μιά τέτοια ἀγωγή διατηρεῖ κι ἐνσαρκώνει τήν καταπίεση. Εἶναι ὄργανο τῆς ἀπανθρώπισης. Νά γιατί ἡ ἀγωγή τοῦ καταπιεζόμενου δέν μπορεῖ νά ἀναπτυχθεῖ ἤ νά ἐφαρμοστεῖ ἀπό τούς καταπιεστές. Θά ἦταν ἀντίφαση στούς ἴδιους τούς ὅρους τῆς πρότασης, ἄν οἱ καταπιεστές ὄχι μόνο ὑπεράσπιζαν ἀλλά καί ἔθεταν σ' ἐφαρμογή μιάν ἀπελευθερωτική ἀγωγή.

Ἄν ὅμως ἡ ἀνάληψη μιᾶς ἀπολυτρωτικῆς ἀγωγῆς ἀπαιτεῖ πολιτική ἐξουσία, πού δέν τή διαθέτει ὁ καταπιεζόμενος, πῶς τότε εἶναι ἐφικτή ἡ ἀγωγή τοῦ καταπιεζόμενου πρίν ἀπό τήν ἐπανάσταση ; Νά μιά ὕψιστης σημασίας ἐρώτηση. Ἡ ἀπάντηση δίνεται στό κεφάλαιο Δ', τουλάχιστο σέ μορφή πειραματική. Μιά μερική ἀπάντηση δίνεται στή διάκριση ἀνάμεσα στή *συστημα-*

καί ὅτι ὁ ἴδιος ὁ παιδαγωγός χρειάζεται νά διαπαιδαγωγηθεῖ » Karl Marx and Friedrich Engels, *Selected Works*, (New York, 1968, p. 28).

τική παιδεία πού μπορεῖ νά μεταβληθεῖ μόνο μέ πολιτική δύναμη, καί στά *παιδαγωγικά προγράμματα* πού ἡ πραγματοποίησή τους γίνεται *μέ τή συμβολή* τῶν καταπιεζόμενων στήν πορεία τῆς ὀργάνωσής τους.

Ἡ ἀγωγή τοῦ καταπιεζόμενου, ὡς ἀνθρωπιστική καί ἀπελευθερωτική ἀγωγή, συντελεῖται σέ δυό ξεχωριστά στάδια. Στό πρῶτο στάδιο, οἱ καταπιεζόμενοι ξεσκεπάζουν τόν κόσμο τῆς καταπίεσης, καί μέ τή δράση τους ἀναλαμβάνουν νά τόν ἀλλάξουν. Στό δεύτερο στάδιο, ὅταν ἔχει πιά ἀλλάξει ἡ πραγματικότητα τῆς καταπίεσης, ἡ ἀγωγή αὐτή παύει νά ἀνήκει μόνο στούς καταπιεζόμενους καί γίνεται ἀγωγή ὅλων τῶν ἀνθρώπων στήν πορεία τῆς διαρκοῦς ἀπελευθέρωσης. Καί στά δύο στάδια, πάντα μέ τή ριζοσπαστική δράση, γίνεται ἡ ἀναμέτρηση τῆς κουλτούρας τῆς καταπίεσης μέ τήν κουλτούρα τῆς ἀπελευθέρωσης[10]. Στό πρῶτο στάδιο αὐτή ἡ ἀναμέτρηση γίνεται χάρη στή νέα ἀντίληψη τοῦ καταπιεζόμενου γιά τήν ἴδια του τήν κατάσταση. Στό δεύτερο στάδιο, χάρη στήν ἀποτίναξη τῶν μύθων πού δημιουργήθηκαν κι ἀναπτύχθηκαν στό παλιό καθεστώς καί πού ἐξακολουθοῦν σά φαντάσματα νά σκιάζουν τίς νέες δομές πού μόλις ξεπήδησαν ἀπό τόν ἐπαναστατικό μετασχηματισμό.

Ἡ ἀγωγή, στό πρῶτο στάδιο, καταγίνεται μέ τό πρόβλημα τῆς συνείδησης τοῦ καταπιεζόμενου καί τοῦ καταπιεστῆ, μέ τούς ἀνθρώπους πού καταπιέζονται καί μέ τούς ἀνθρώπους πού καταπιέζουν. Μελετᾶ τή συμπεριφορά τους, τήν κοσμοθεωρία τους καί τήν ἠθική τους. Ἕνα εἰδικό πρόβλημα παρουσιάζει ἡ δυαδικότητα τῶν καταπιεζόμενων : εἶναι διχασμένα ὄντα, διαπλασμένα ἀπό μιά συγκεκριμένη κατάσταση καταπίεσης καί βίας, καί πού ζοῦν μέσα σ' αὐτή τήν κατάσταση.

Κάθε κατάσταση στήν ὁποία ὁ Α ἀντικειμενικά ἐκμεταλλεύεται τόν Β ἤ τόν ἐμποδίζει νά αὐτοεκδηλωθεῖ σάν ὑπεύθυνο πρόσωπο εἶναι κατάσταση καταπίεσης. Μιά τέτοια σχέση, αὐτή

10 Αὐτό φαίνεται νά εἶναι τό βασικό στοιχεῖο τῆς Μορφωτικῆς Ἐπανάστασης τοῦ Μάο.

καθαυτή, ἀποτελεῖ βία — ἔστω καί ἄν ζαχαρώνεται τό χάπι μέ μιά ψεύτικη γενναιοδωρία — γιατί διαταράζει τόν ὀντολογικό καί ἱστορικό προορισμό τοῦ ἀνθρώπου νά γίνει ἀρτιότερος ἄνθρωπος. Μέ τήν ἐγκαθίδρυση μιᾶς σχέσης καταπίεσης, ἀρχίζει κιόλας νά λειτουργεῖ καί ἡ βία. Ποτέ στήν ἱστορία ἡ βία δέν ἄρχισε ἀπό τούς καταπιεζόμενους. Πῶς θά μποροῦσαν αὐτοί νά τήν ἐγκαινιάσουν, ἀφοῦ οἱ ἴδιοι εἶναι τό προϊόν βίας ; Πῶς θά μποροῦσαν νά ὑποστηρίζουν κάτι πού εἶναι ἡ πηγή τῆς καταπίεσής τους ; Δέν θά ὑπῆρχαν καταπιεζόμενοι ἄν δέν ὑπῆρχαν προηγούμενα συνθῆκες βίας γιά νά ἐδραιώσουν τήν ὑποδούλωσή τους.

Ἡ βία ἀρχίζει πάντα ἀπό ἐκείνους πού καταπιέζουν, πού ἐκμεταλλεύονται, πού δέν ἀναγνωρίζουν τούς ἄλλους γιά ἀνθρώπους — καί ὄχι ἀπό ἐκείνους πού εἶναι καταπιεζόμενοι, θύματα ἐκμετάλλευσης, μή ἀναγνωρισμένοι σάν ἄνθρωποι. Δέν εἶναι ὁ στερημένος στοργῆς αἰτία τῆς δυσαρέσκειας ἀλλά ἐκεῖνος πού δέν μπορεῖ νά δείξει στοργή γιατί ἀγαπᾶ μόνο τόν ἑαυτό του. Δέν εἶναι ὁ ἀβοήθητος, τό θύμα τῆς βίας, ἐκεῖνος πού εἰσάγει μεθόδους τρομοκρατικές, ἀλλά ὁ τρομοκράτης πού, ἔχοντας τή δύναμη, δημιουργεῖ συνθῆκες οἱ ὁποῖες γεννοῦν τούς « ἀρνητές τῆς ζωῆς ». Δέν εἶναι ὁ δυναστευόμενος ἡ πηγή τοῦ δεσποτισμοῦ, ἀλλά ὁ τύραννος. Δέν εἶναι ὁ καταφρονεμένος πού εἰσάγει τό μίσος, ἀλλά ἐκεῖνος πού καταφρονεῖ. Δέν εἶναι ὁ στερημένος ἀπό ἀνθρώπινη συμπεριφορά πού ἀρνιέται τόν ἄνθρωπο, ἀλλά ἐκεῖνος πού ἀρνιέται τήν ἀνθρωπιά (ἀρνούμενος ἔτσι καί τόν ἑαυτό του τόν ἴδιο). Ἡ βία χρησιμοποιεῖται ὄχι ἀπό ἐκείνους πού ἔγιναν ἀδύνατοι ἐπειδή ὑπερίσχυσαν οἱ « δυνατοί », ἀλλά ἀπό τούς δυνατούς πού τούς ἔχουν εὐνουχίσει.

Γιά τούς δυνάστες, ὡστόσο, πάντα ἐκεῖνοι πού φταῖνε εἶναι οἱ καταπιεζόμενοι (πού, φυσικά, δέν τούς ὀνομάζουν ποτέ « καταπιεζόμενους », ἀλλά — ἀνάλογα μέ τό ἄν εἶναι συμπατριῶτες τους ἤ ὄχι — « αὐτοί ἐκεῖ », ἤ « οἱ τυφλές καί φθονερές μάζες », ἤ « οἱ ἄγριοι », ἤ « οἱ ἰθαγενεῖς », ἤ « οἱ ἀνατροπεῖς ») γιατί εἶναι « βίαιοι », « βάρβαροι », « κακοί » ἤ « θηριώδεις », ὅταν ἀντιδροῦν στή βία τῶν καταπιεστῶν.

Κι ὅμως — ὅσο κι ἄν αὐτό φαίνεται παράδοξο — ἀκριβῶς μέσα στήν ἀπάντηση τοῦ καταπιεζόμενου πρός τή βία τοῦ δυνάστη του μπορεῖ νά βρεῖ κανείς μιάν ἐκδήλωση ἀγάπης. Συνειδητά ἤ ὑποσυνείδητα ἡ πράξη ἀνταρσίας τοῦ καταπιεζόμενου (μιά πράξη πού εἶναι πάντοτε, ἤ σχεδόν πάντοτε, τόσο βίαιη ὅσο καί ἡ ἀρχική βία τοῦ καταπιεστῆ) μπορεῖ νά ἐγκαινιάσει τήν ἀγάπη. Γιατί ἐνῶ ἡ βία τοῦ δυνάστη ἐμποδίζει τόν καταπιεζόμενο νά ἀρτιωθεῖ σάν ἄνθρωπος, ἡ ἀπάντηση τοῦ καταπιεζόμενου σ' αὐτή τή βία θεμελιώνεται πάνω στήν ἐπιδίωξη τοῦ δικαιώματός του νά εἶναι ἄνθρωπος. Καθώς οἱ δυνάστες ἀπανθρωπίζουν ἄλλους καί παραβιάζουν τά δικαιώματά τους, γίνονται καί οἱ ἴδιοι ἀπάνθρωποι. Ὁ καταπιεζόμενος πού ἀγωνίζεται νά γίνει ἄνθρωπος, ἀφαιρεῖ ἀπό τό δυνάστη τή δύναμη νά κυριαρχεῖ καί νά καταπιέζει, καί ἔτσι ἀποκαθιστᾶ στούς δυνάστες τήν ἀνθρωπιά πού εἶχαν χάσει κατά τήν ἄσκηση τῆς καταπίεσης.

Μόνον οἱ καταπιεζόμενοι εἶναι ἐκεῖνοι πού λυτρώνοντας τόν ἑαυτό τους μποροῦν νά ἐλευθερώσουν καί τούς δυνάστες τους. Οἱ τελευταῖοι, ὄντας μιά καταπιεστική τάξη, δέν μποροῦν νά ἐλευθερώσουν οὔτε τούς ἄλλους οὔτε τόν ἑαυτό τους. Γι' αὐτό μπαίνει σάν οὐσιαστικό καθῆκον στούς καταπιεζόμενους νά ἀναλάβουν τόν ἀγώνα γιά νά ἄρουν τήν ἀντίφαση μέσα στήν ὁποία εἶναι μπλεγμένοι. Καί ἡ ἀντίφαση αὐτή θά λυθεῖ μέ τήν ἐμφάνιση τοῦ καινούργιου ἀνθρώπου, πού δέν θά εἶναι οὔτε καταπιεστής οὔτε καταπιεζόμενος, — ἕνας ἄνθρωπος πού βρίσκεται στό δρόμο τῆς ἀπελευθέρωσης. Ἄν ὁ σκοπός τῶν καταπιεζόμενων εἶναι νά γίνουν ἄρτιοι ἄνθρωποι, αὐτό δέν θά τό πετύχουν ἀντιστρέφοντας ἁπλῶς τούς ὅρους τῆς ἀντίφασης, ἀλλάζοντας ἁπλῶς τή θέση τῶν πόλων της.

Αὐτό μπορεῖ νά φαίνεται ἁπλοϊκό, ἀλλά δέν εἶναι. Ἡ ἄρση τῆς ἀντίφασης δυνάστη-δυναστευόμενου συνεπάγεται στήν πραγματικότητα τήν ἐξαφάνιση τῶν καταπιεστῶν ὡς κυρίαρχης τάξης. Οἱ περιορισμοί, βέβαια, πού ἐπιβάλλονται τώρα ἀπό τούς πρώην καταδυναστευόμενους στούς δυνάστες τους γιά νά τούς ἐμποδίσουν νά γίνουν πάλι δυνάστες, δέν ἀποτελοῦν *καταπίεση*.

Μιά πράξη εἶναι καταπιεστική μόνον ὅταν ἐμποδίζει τούς ἀνθρώπους νά εἶναι πληρέστερα ἀνθρώπινοι. Ἐπομένως, αὐτοί οἱ ἀναγκαῖοι περιορισμοί δέν σημαίνουν ὅτι οἱ χτεσινοί δυναστευόμενοι ἔγιναν οἱ σημερινοί δυνάστες. Ἡ συμπεριφορά πού ἐμποδίζει τήν παλινόρθωση τοῦ καταπιεστικοῦ συστήματος δέν μπορεῖ νά ἐξομοιωθεῖ μέ τίς πράξεις πού τό δημιουργοῦν καί τό διατηροῦν. Δέν μπορεῖ νά ἐξομοιώνεται μέ πράξεις, πού μ' αὐτές μιά μειοψηφία ἀνθρώπων ἀρνιέται στήν πλειοψηφία τό δικαίωμα νά εἶναι ἄνθρωποι.

Ὅμως, ἀπό τή στιγμή πού τό νέο καθεστώς σκληραίνει καί, ἀπολήγει σέ μιά κυρίαρχη γραφειοκρατία[11] ἡ ἀνθρωπιστική διάσταση τῆς πάλης χάνεται καί δέν μπορεῖ πιά νά γίνεται λόγος γιά ἀπελευθέρωση. Γι' αὐτό ἐπιμένουμε στό ἐπιχείρημά μας : ἡ αὐθεντική ἄρση τῆς ἀντίφασης καταπιεστής-καταπιεζόμενος δέν βρίσκεται σέ μιά σκέτη ἀντιστροφή θέσεων τῶν δυό πόλων· Οὔτε βρίσκεται στήν ἀντικατάσταση τῶν πρώην δυναστῶν μέ νέους δυνάστες πού ἐξακολουθοῦν νά καταπιέζουν — πάντα γιά χάρη τῆς ἀπελευθέρωσης.

Ἀλλά, καί ὅταν ἀρθεῖ ἀληθινά ἡ ἀντίφαση, μέ τήν ἐδραίωση μιᾶς καινούργιας κατάστασης ἀπό τούς ἐλευθερωμένους ἐργαζόμενους, οἱ πρώην δυνάστες δέν αἰσθάνονται ἀπελευθερωμένοι. Ἀντίθετα, θεωροῦν εἰλικρινά τούς ἑαυτούς τους καταπιεζόμενους. Ὄντας συνηθισμένοι νά καταπιέζουν ἄλλους, ὁποιαδήποτε κατάσταση διαφορετική ἀπό ἐκείνη πού γνώρισαν, τούς φαίνεται σάν καταπίεση. Προηγούμενα εἶχαν ἐξασφαλισμένα τροφή, ἐνδυμασία, ἐκπαίδευση, ταξίδια, κουλτούρα, ὅταν ἑκατομμύρια ἄνθρωποι δέν εἶχαν τίποτα ἀπ' ὅλα αὐτά. Κάθε περιορισμός σ' αὐτόν τόν τρόπο ζωῆς, γιά χάρη τῶν δικαιωμάτων ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας, φαίνεται στούς πρώην δυνάστες σάν μιά ριζική

11 Ἡ ἀκαμψία αὐτή δέν θά πρέπει νά ταυτίζεται μέ τούς περιορισμούς πού πρέπει νά ἐπιβάλλονται στούς πρώην δυνάστες ὥστε νά μή μπορέσουν πιά νά ἐπαναφέρουν τό καταπιεστικό καθεστώς τους. Ἀφορᾶ κυρίως τήν ἐπανάσταση πού βαλτώνει καί στρέφεται ἐνάντια στό λαό, χρησιμοποιώντας τόν παλιό κατασταλτικό γραφειοκρατικό μηχανισμό τοῦ κράτους (πού θά πρέπει μέ δραστικά μέτρα νά καταργηθεῖ, ὅπως τόνιζε συχνά ὁ Μάρξ).

παραβίαση τῶν ἀτομικῶν τους δικαιωμάτων — παρ' ὅλο πού οἱ ἴδιοι δέν ἔδειχναν κανένα σεβασμό γιά τά ἑκατομμύρια πού ὑπόφερναν καί πέθαιναν ἀπό πεῖνα, πόνο, θλίψη καί ἀπελπισία. Γιά τούς δυνάστες, ἡ ἔννοια « ἀνθρώπινες ὑπάρξεις » ἀφορᾶ μόνο τούς ἴδιους. Οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι εἶναι « πράγματα ». Γιά τούς δυνάστες ὑπάρχει μόνο ἕνα δικαίωμα : τό δικαίωμά τους νά ζοῦν ἥσυχα, καί ἁπλῶς παραχωροῦσαν — δίχως νά τό ἀναγνωρίζουν πάντοτε — στούς καταπιεζόμενους τό δικαίωμα τῆς ἐπιβίωσης, μόνο καί μόνο ἐπειδή ἡ ὕπαρξη τῶν καταπιεζόμενων ἦταν ἀναγκαία γιά τή δική τους ὕπαρξη.

Μιά τέτοια συμπεριφορά καί μιά τέτοια ἀντίληψη γιά τόν κόσμο καί τούς ἀνθρώπους (πού ἀναγκαστικά ὁδηγεῖ τούς δυνάστες ν' ἀντιστέκονται στήν ἐγκαθίδρυση ἑνός καινούργιου καθεστῶτος) ἐξηγεῖται ἀπό τά βιώματά τους ὡς κυρίαρχης τάξης. Μέ τήν ἐδραίωση μιᾶς κατάστασης βίας καί καταπίεσης, γεννιέται ὁλόκληρος ἕνας τρόπος ζωῆς καί συμπεριφορᾶς γι' αὐτούς πού πιάστηκαν στά γρανάζια της — δυνάστες καί καταπιεζόμενους. Ὅλοι βυθίζονται μέσα σ' αὐτή τήν κατάσταση καί ὅλοι ἔχουν τά σημάδια τῆς καταπίεσης. Μιά ἀνάλυση τῆς ὑπαρξιακῆς κατάστασης καταπίεσης ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ ἀρχή της βρίσκεται σέ μιά πράξη βίας — πού τήν ἄρχισαν οἱ κατέχοντες τή δύναμη. Αὐτή ἡ βία, σάν διαδικασία, διαιωνίζεται ἀπό γενιά σέ γενιά καταπιεστῶν, πού γίνονται οἱ κληρονόμοι της καί πλάθονται μέσα στό κλίμα της. Τό κλίμα αὐτό δημιουργεῖ στόν δυνάστη μιάν ἰσχυρή συνείδηση κτήτορα — κτήτορα τοῦ κόσμου καί τῶν ἀνθρώπων. Πέρα ἀπό τή συγκεκριμένη, ἄμεση, ὑλική κατοχή τοῦ κόσμου καί τῶν ἀνθρώπων, ἡ συνείδηση τοῦ δυνάστη δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ — οὔτε κάν νά ὑπάρξει. Ὁ Fromm ἀναλύοντας αὐτοῦ τοῦ εἴδους τή συνείδηση προσθέτει ὅτι χωρίς μιά τέτοια κατοχή ὁ δυνάστης « χάνει τήν ἐπαφή του μέ τόν κόσμο ». Ἡ συνείδηση τοῦ δυνάστη τείνει νά μετασχηματίζει τό καθετί γύρω του σέ ἀντικείμενο τῆς κυριαρχίας του. Ἡ γῆ, ἡ ἰδιοκτησία, ἡ παραγωγή, τά δημιουργήματα τοῦ ἀνθρώπου, οἱ ἄνθρωποι οἱ ἴδιοι, ὁ χρόνος — ὅλα

καταντοῦν στήν κατάσταση ἀντικειμένων πού βρίσκονται στή διάθεσή του.

Τόσο ἀσυγκράτητη εἶναι ἡ μανία τοῦ δυνάστη νά κατέχει, ὥστε τοῦ γίνεται πεποίθηση ὅτι εἶναι δυνατό νά μετατρέπει τό καθετί σέ ἀντικείμενο τῆς ἀγοραστικῆς του δύναμης. Ἀπό ἐδῶ πηγάζει καί ἡ στενά ὑλιστική ἀντίληψή τους γιά τήν ὕπαρξη. Τό χρῆμα γίνεται τό μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων καί τό κέρδος ὁ πρώτιστος σκοπός. Γιά τούς δυνάστες ὅ,τι ἀξίζει εἶναι νά ἔχεις ὅσο γίνεται περισσότερα, ἔστω καί μέ τίμημα τήν ὁλοένα μεγαλύτερη φτώχεια τοῦ καταπιεζόμενου. Γι' αὐτούς *εἶσαι* σημαίνει ἔχεις, σημαίνει εἶσαι μέλος τῆς τάξης τῶν « ἐχόντων ».

Σάν καρπωτές τῆς κατάστασης καταπίεσης, οἱ δυνάστες δέν ἀντιλαμβάνονται ὅτι ἄν τό *ἔχειν* εἶναι ὅρος τοῦ *ὑπάρχειν*, σημαίνει πώς πρόκειται γιά ἕναν ἀναγκαῖο ὅρο γιά ὅλους τούς ἀνθρώπους. Νά γιατί ἡ γενναιοψυχία τους εἶναι ψεύτικη. Ἡ ἀνθρωπιά γι' αὐτούς εἶναι ἕνα « πράγμα » καί τό κατέχουν σάν ἀποκλειστικό δικαίωμα, σάν μιά κληρονομιά. Γιά τή συνείδηση τοῦ δυνάστη, ἡ ἐξανθρώπιση τῶν « ἄλλων », τοῦ λαοῦ στό σύνολό του, ἐμφανίζεται ὄχι σάν ἐπιδίωξη γιά πλήρη ἀνθρωπιά, ἀλλά σάν ἀνατρεπτική ἐνέργεια.

Οἱ δυνάστες δέν θεωροῦν τό μονοπώλιό τους *νά ἔχουν περισσότερα*, ὡς προνόμιο πού τείνει νά ἀπανθρωπίσει τούς ἄλλους καί τόν ἑαυτό τους τόν ἴδιο. Δέν μποροῦν νά δοῦν ὅτι στήν ἐγωιστική τους ἐπιδίωξη *κατοχῆς* τῶν πάντων, σάν κατέχουσα τάξη, ἀσφυκτιοῦν μέσα στά ὑπάρχοντά τους καί δέν ὑπάρχουν πιά ὡς *« εἶναι »* ἀλλά ἁπλῶς ὡς *« ἔχειν »*. Γι' αὐτούς τό *νά ἔχουν περισσότερα* εἶναι ἕνα ἀναφαίρετο δικαίωμα, ἕνα δικαίωμα πού τό κατάκτησαν μέ τή δική τους « προσπάθεια », μέ « τό θάρρος τους νά διακινδυνεύουν ». Ἄν οἱ ἄλλοι δέν ἔχουν περισσότερα, εἶναι γιατί φάνηκαν ἀνίκανοι, τεμπέληδες, καί τό χειρότερο ἀπ' ὅλα εἶναι ἡ ἀδικαιολόγητη ἀγνωμοσύνη τους πρός τίς « γενναῖες χειρονομίες » τῆς κυρίαρχης τάξης. Κι ἀκριβῶς ἐπειδή εἶναι « ἀγνώμονες » καί « φθονεροί », οἱ δυναστευόμενοι

θεωροῦνται ὡς πιθανοί ἐχθροί τους πού πρέπει νά βρίσκονται « ὑπό ἐπιτήρησιν ».

Δέν μποροῦσε νά γίνει διαφορετικά. Ἄν ἡ ἐξανθρώπιση τῶν καταπιεζομένων σημαίνει ἀνατροπή, τό ἴδιο κάνει καί ἡ ἐλευθερία τους. Νά γιατί χρειάζεται ὁ διαρκής ἔλεγχος. Καί ὅσο περισσότερο οἱ δυνάστες ἐλέγχουν τοὺς καταπιεζόμενους τόσο καλύτερα τούς μετατρέπουν σέ ἄψυχα « πράγματα ». Αὐτή ἡ τάση τοῦ δυνάστη νά μετατρέπει τό καθετί καί τόν καθένα σέ « ἄψυχο », στό ζῆλο του νά κατέχει, ἀντιστοιχεῖ δίχως ἄλλο μέ μιά τάση πρός τό σαδισμό. Νά τί γράφει ὁ Fromm :

« Ἡ εὐχαρίστηση πού νιώθει ἕνα ἄτομο ὅταν κυριαρχεῖ πάνω σ' ἕνα ἄλλο ἄτομο (ἤ σέ ἕνα ἄλλο ἔμψυχο ὄν) εἶναι ἡ ἴδια ἡ οὐσία τῆς σαδιστικῆς παρόρμησης. Γιά νά δώσουμε αὐτή τή σκέψη διαφορετικά, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι σκοπός τοῦ σαδισμοῦ εἶναι νά μετατρέπει ἕναν ἄνθρωπο σέ πράγμα, ἕνα ἔμψυχο σέ κάτι ἄψυχο, μιά πού μέ τόν πλήρη καί ἀπόλυτο ἔλεγχο, τό ἔμψυχο χάνει μιά βασική ἰδιότητα τῆς ζωῆς : τήν ἐλευθερία »[12].

Ὁ σαδιστικός ἔρωτας, εἶναι ἕνας διαστραμμένος ἔρωτας, ἕνας ἔρωτας θανάτου καί ὄχι ζωῆς. Ἔτσι, ἕνα ἀπό τά χαρακτηριστικά τῆς συνείδησης τοῦ δυνάστη καί τῆς νεκροφιλικῆς του κοσμοθεωρίας εἶναι ὁ σαδισμός. Ἡ τάση τοῦ δυνάστη γιά κυριαρχία, καθώς παραλύει τήν ἀκούραστη ὁρμή γιά ἔρευνα καί τή δημιουργική δύναμη πού εἶναι χαρακτηριστικά τῆς ζωῆς, σκοτώνει τήν ἴδια τή ζωή.

Τώρα ὅλο καί πιό πολύ οἱ δυνάστες χρησιμοποιοῦν τήν ἐπιστήμη καί τήν τεχνολογία ὡς ἀναντίρρητα ἰσχυρά ὄργανα γιά τό σκοπό τους : τή διατήρηση τῆς καταπιεστικῆς τάξης πραγμάτων μέ τόν ἐπηρεασμό καί τήν καταστολή[13]. Οἱ καταπιεζόμενοι,

12 Eric Fromm, *The Heart of Man, ('Η καρδιά τοῦ ἀνθρώπου)* (New York, 1966, p. 3a).

13 Σχετικά μέ τίς « ἐπικρατοῦσες μορφές κοινωνικοῦ ἐλέγχου », βλ. Herbert Marcuse, *Ὁ μονοδιάστατος ἄνθρωπος καί Ἔρως καί πολιτισμός*.

ὡς ἀντικείμενα, ὡς « πράγματα », δέν ἔχουν σκοπούς, παρά μόνον ἐκείνους πού τούς ἔχουν ὁρίσει οἱ δυνάστες τους.

Στό φῶς τῶν ὅσων εἴπαμε προηγούμενα, ἕνα ἄλλο πρόβλημα ἀνακύπτει, πού ἔχει χωρίς ἀμφιβολία μεγάλη σπουδαιότητα: τό γεγονός ὅτι ὁρισμένα μέλη τῆς τάξης τῶν καταπιεστῶν προσχωροῦν στόν ἀγώνα τῶν καταπιεζομένων γι' ἀπελευθέρωση μετακινούμενοι ἀπό τόν ἕνα πόλο τῆς ἀντίφασης στόν ἄλλο. Ὁ ρόλος τους εἶναι βασικός, καί ὑπῆρξε πάντα βασικός σ' ὅλη τήν ἱστορία. Συμβαίνει, ὅμως, τό ἑξῆς: καθώς παύουν νά εἶναι ἐκμεταλλευτές ἤ ἀδιάφοροι θεατές ἤ ἁπλῶς οἱ κληρονόμοι τῆς ἐκμετάλλευσης καί κινοῦνται πρός τό μέρος τῶν ἐκμεταλλευομένων, σχεδόν πάντοτε κουβαλοῦν μαζί τους τά στίγματα τῆς καταγωγῆς τους: τίς προκαταλήψεις καί τίς παραμορφώσεις τους, πού περιλαβαίνουν καί τήν ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης στήν ἱκανότητα τοῦ λαοῦ νά σκέφτεται, νά βούλεται, καί νά γνωρίζει. Κατά συνέπεια, οἱ τέτοιοι ἄνθρωποι, πού προσχωροῦν στήν ὑπόθεση τοῦ λαοῦ, διατρέχουν διαρκῶς τόν κίνδυνο νά πέσουν σ' ἕνα εἶδος γενναιοδωρίας ἐξίσου βλαβερῆς μέ ἐκείνη τῶν καταπιεστῶν. Ἡ γενναιοδωρία τῶν καταπιεστῶν ἐκτρέφεται ἀπό μιάν ἄδικη τάξη πραγμάτων, πού πρέπει νά διατηρεῖται γιά νά δικαιολογεῖ αὐτή τή γενναιοδωρία. Οἱ νέοι μας προσήλυτοι, ἐπιθυμοῦν εἰλικρινά τήν ἀλλαγή τοῦ ἄδικου καθεστῶτος, ἀλλά, ἐξαιτίας τοῦ παρελθόντος τους, πιστεύουν ὅτι αὐτοί πρέπει νά εἶναι οἱ ἐκτελεστές αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς. Μιλοῦν γιά τό λαό, ἀλλά δέν τοῦ ἔχουν καμιάν ἐμπιστοσύνη. Ὅμως ἡ ἐμπιστοσύνη στό λαό εἶναι ἡ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά τήν ἐπαναστατική ἀλλαγή. Ἕνας πραγματικός ἀνθρωπιστής ἀναγνωρίζεται πιό σίγουρα ἀπό τήν ἐμπιστοσύνη πού ἔχει στό λαό, ἐμπιστοσύνη πού τόν ὁδηγεῖ νά ἐνταχθεῖ στήν πάλη τοῦ λαοῦ, παρά ἀπό χίλιες πράξεις ὑπέρ τοῦ λαοῦ χωρίς αὐτή τήν ἐμπιστοσύνη.

Ὅσοι συμμετέχουν πραγματικά στόν ἀγώνα τοῦ λαοῦ θά πρέπει διαρκῶς νά ἐπανεξετάζουν τόν ἑαυτό τους. Αὐτή ἡ μεταστροφή εἶναι τόσο ριζική, πού δέν σηκώνει ἀμφιταλαντεύσεις. Τό νά βεβαιώνεις αὐτή σου τήν ἔνταξη ἀλλά ταυτόχρονα νά θεωρεῖς

τόν ἑαυτό σου σάν ἀποκλειστικό κάτοχο τῆς ἐπαναστατικῆς σοφίας — πού πρέπει ἐπομένως νά τήν προσφέρεις ἤ νά τήν ἐπιβάλεις στό λαό —, τότε σημαίνει πὼς παραμένεις στίς παλιές ἀντιλήψεις. Ὁ ἄνθρωπος πού διακηρύσσει ἀφοσίωση στήν ὑπόθεση τοῦ λαοῦ ἀλλά πού εἶναι ἀνίκανος νά ἔρθει σέ ἐπικοινωνία μέ τό λαό κι ἐξακολουθεῖ νά τόν θεωρεῖ ὡς ἐντελῶς ἀμαθή, ὁ ἄνθρωπος αὐτός ἐξαπατᾶ ἀξιοθρήνητα τόν ἑαυτό του. Ὁ προσήλυτος πού πλησιάζει τίς μάζες, ἀλλά νιώθει ἀνησυχία σέ κάθε ἐνέργειά τους, σέ κάθε ἀμφιβολία πού ἐκφράζουν καί σέ κάθε πρόταση πού κάνουν, καί προσπαθεῖ νά ἐπιβάλει τή δική του « θέση », αὐτός ὁ προσήλυτος παραμένει νοσταλγός τοῦ παρελθόντος του.

Ἡ στροφή πρός τό λαό ἀπαιτεῖ ἕνα ἀληθινό ξαναγέννημα. Αὐτοί πού τήν κάνουν θά πρέπει νά ἀρχίσουν ἕνα νέο εἶδος ζωῆς. Δέν μποροῦν πιά νά μένουν ἐκεῖνοι πού ἦταν. Μόνο μέσω μιᾶς συντροφικῆς ἀλληλεγγύης πρός τόν καταπιεζόμενο θά νιώσουν οἱ προσήλυτοι τόν χαρακτηριστικό τρόπο ζωῆς καί συμπεριφορᾶς του, πού σέ διάφορες στιγμές ἀντικαθρεφτίζει τή δομή τῆς δυνάστευσης. Ἕνα ἀπό τοῦτα τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα τοῦ καταπιεζόμενου εἶναι ἡ ὑπαρξιακή δυαδικότητά του, τό γεγονός δηλαδή ὅτι εἶναι τήν ἴδια στιγμή αὐτός ὁ ἴδιος καί ὁ δυνάστης, τό πρότυπο τοῦ ὁποίου ἔχει ἐσωτερικεύσει. Κατά συνέπεια, ὥσπου νά ἀνακαλύψει συγκεκριμένα τόν καταπιεστή του καί σέ συνέχεια τή δική του συνείδηση, ἐκδηλώνει σχεδόν πάντοτε μιά μοιρολατρική στάση ἀπέναντι στήν κατάστασή του.

« Ὁ χωρικός ἀρχίζει νά παίρνει θάρρος γιά νά ἀποτινάξει τήν ἐξάρτησή του, ὅταν ἀντιληφθεῖ ὅτι εἶναι ἐξαρτημένος. Ὡς τότε, ἀκολουθεῖ τό ἀφεντικό του καί λέει : " Τί μπορῶ νά κάνω ; Εἶμαι ἕνας ἁπλός χωρικός "»[14].

Ὅταν ἡ μοιρολατρία αὐτή ἀναλύεται ἐπιπόλαια, ἑρμηνεύεται κάποτε σάν μιά πειθήνια στάση πού ἀποτελεῖ ἐθνικό γνώρι-

14 Λόγια ἑνός χωρικοῦ στή διάρκεια μιᾶς συνέντευξης μέ τόν συγγραφέα.

σμα. Η μοιρολατρία μέ τή μορφή τῆς ὑποταγῆς εἶναι καρπός μιᾶς ἱστορικῆς καί κοινωνικῆς κατάστασης καί ὄχι βασικό χαρακτηριστικό τῆς συμπεριφορᾶς ἑνός λαοῦ. Εἶναι σχεδόν πάντα συνυφασμένη μέ τή δύναμη τοῦ πεπρωμένου, τῆς μοίρας ἤ τῆς τύχης — δυνάμεις ἀναπόδραστες — ἤ καί μέ μιά διαστρεβλωμένη ἰδέα περί Θεοῦ. Κάτω ἀπό τήν ἐπιρροή τῆς μαγείας καί τοῦ μύθου οἱ καταπιεζόμενοι καί εἰδικά οἱ χωρικοί, πού εἶναι σχεδόν βουλιαγμένοι μέσα στή φύση[15], θεωροῦν τά βάσανά τους, πού εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐκμετάλλευσης, ὡς θέληση τοῦ Θεοῦ, σάμπως νάτανε ὁ Θεός ὁ δημιουργός αὐτῆς τῆς « ὀργανωμένης ἀταξίας ».

Βουλιαγμένοι μέσα στήν πραγματικότητα, οἱ καταπιεζόμενοι δέν ἔχουν τή δύναμη νά ξεχωρίσουν καθαρά τό « σύστημα » πού ἐξυπηρετεῖ τά συμφέροντα τῶν δυναστῶν, τά πρότυπα τῶν ὁποίων ἔχουν ἐσωτερικεύσει. Ἐξοργισμένοι ἀπό τούς περιορισμούς αὐτῆς τῆς τάξης πραγμάτων συχνά ἐκδηλώνουν ἕναν τύπο ὁριζόντιας βίας, δηλαδή τά βάζουν μέ τούς ἴδιους τούς συντρόφους τους γιά ἀσήμαντες διαφορές. Ὁ Φράντς Φάνον γράφει :

« Ὁ δυναστευόμενος στήν ἀρχή ἐκδηλώνει τήν ἐπιθετικότητα αὐτή, πού ἔχει ἀποθηκευτεῖ μέσα του, ἐνάντια στόν ἴδιο τό λαό του. Εἶναι ἡ περίοδος πού οἱ νέγροι χτυπιόνται μεταξύ τους, καί τό δικαστήριο καί ἡ ἀστυνομία δέν ξέρουν τί νά κάνουν γιά νά ἀντιμετωπίσουν τό καταπληκτικό κύμα τοῦ ἐγκλήματος στή Βόρεια Ἀφρική... Ἐνῶ ὁ ἄποικος ἤ ὁ ἀστυνομικός ἔχουν τό δικαίωμα νά χτυποῦν σ' ὅλη τή ζωή τους τόν ἰθαγενή, νά τόν βρίζουν καί νά τόν κάνουν νά σέρνεται μπροστά τους, ἀντίθετα, θά δεῖτε τόν ἰθαγενή νά τραβᾶ τό μαχαίρι στήν παραμικρή ἐχθρική ἤ ἐπιθετική ματιά πού τοῦ ρίχνει ἕνας ἄλλος ἰθαγενής, γιατί ἡ τελευταία καταφυγή τοῦ ἰθαγενοῦς εἶναι ἡ ὑπεράσπιση τῆς προσωπικότητάς του ἀπέναντι στό ἀδέρφι του »[16].

15 Βλ. Candido Mendes, *Memento de Vivos a Esqueda Catolica no Brasil,* Rio de Janeiro, 1966).

16 Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth* (New York, 1968).

Μπορεῖ σέ μιά τέτοια συμπεριφορά νά ἐκδηλώνουν γιά μιά ἀκόμα φορά τή δυαδικότητά τους. Γιατί μέσα στούς καταπιεζόμενους συντρόφους τους φωλιάζει ὁ δυνάστης. Καί ὅταν χτυποῦν τούς συντρόφους τους εἶναι σά νά χτυποῦν καί τόν δυνάστη.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, σέ ὁρισμένο σημεῖο τῆς ὑπαρξιακῆς τους ἐμπειρίας, οἱ καταπιεζόμενοι αἰσθάνονται μιάν ἀκατανίκητη ἔλξη πρός τόν δυνάστη καί τόν τρόπο ζωῆς του. Τό νά συμμετάσχουν σ' αὐτόν τόν τρόπο ζωῆς, γίνεται ἕνας πανίσχυρος πόθος. Μέσα στήν ἀλλοτρίωσή τους οἱ καταπιεζόμενοι θέλουν μέ κάθε θυσία νά μοιάσουν μέ τόν δυνάστη, νά τόν μιμηθοῦν, νά τόν ἀκολουθήσουν. Αὐτό παρατηρεῖται περισσότερο στόν καταπιεζόμενο μικροαστό, πού λαχταρᾶ νά γίνει ἴσος μέ τούς « ἐξέχοντες » ἄντρες τῆς ἀνώτερης τάξης. Ὁ Albert Memmi, στήν ἐξαιρετική ἀνάλυσή του γιά τήν « ἀποικιοκρατούμενη νοοτροπία », ἀναφέρεται στήν περιφρόνηση πού ἔνιωσε γιά τόν ἀποικιοκράτη, ἀνακατωμένη μέ μιά « παράφορη » ἔλξη πρός αὐτόν.

« Πῶς θά μποροῦσε ὁ ἀποικιοκράτης νά φροντίσει τούς ἐργάτες του ὅταν ἀπό καιροῦ σέ καιρό θά πρέπει νά δαμάζει μέ τά ὅπλα ἕνα πλῆθος ἰθαγενῶν ; Πῶς θά μποροῦσε ὁ ἀποικιοκρατούμενος ν' ἀπαρνιέται τόν ἑαυτό του τόσο σκληρά καί ὅμως νά προβάλλει τόσο ὑπερβολικές ἀξιώσεις ; Πῶς θά μποροῦσε νά μισεῖ τούς ἀποικιοκράτες καί νά τούς θαυμάζει συγχρόνως ; (Καί ἐγώ ἔνιωσα αὐτόν τό θαυμασμό χωρίς νά τό θέλω) »[17].

Ἡ αὐτοϋποτίμηση εἶναι ἕνα ἄλλο χαρακτηριστικό τοῦ καταπιεζόμενου. Κι αὐτή προέρχεται ἀπό τήν ἐσωτερίκευση ἐκμέρους τοῦ καταπιεζόμενου τῆς γνώμης πού οἱ δυνάστες ἔχουν γι' αὐτόν. Τόσο συχνά ἀκοῦν ὅτι δέν εἶναι ἱκανοί γιά τίποτε, δέν γνωρίζουν τίποτε, ὅτι εἶναι ἀνεπίδεκτοι μαθήσεως, ὅτι εἶναι ἄρρωστοι, τεμπέληδες καί μή παραγωγικοί, πού στό τέλος πείθονται γιά τήν ἀνικανότητά τους. « Ὁ χωρικός αἰσθάνεται μειονεκτικότητα ἀπέναντι στό ἀφεντικό του γιατί τό ἀφεντικό

17 *The Colonizer and the Colonized* (Boston, 1967).

φαίνεται νά εἶναι τό μόνο πρόσωπο πού ξέρει τά πράγματα καί εἶναι ἱκανό νά τά διευθύνει »[18].

Ἀποκαλοῦν τούς ἑαυτούς τους στουρνάρια καί παραδέχονται πώς μόνο ὁ « δάσκαλος » γνωρίζει καί πρέπει νά τόν ἀκοῦν. Τά κριτήρια τῆς γνώσης πού ἔχουν ἐπιβληθεῖ σ' αὐτούς εἶναι τά γνωστά, τά συνηθισμένα. « Γιατί δέν μᾶς ἐξηγεῖς πρῶτα τί λένε οἱ πίνακες ; » ρωτάει ἕνας χωρικός πού συμμετέχει σέ ἕνα μορφωτικό κύκλο [19]. « Ἔτσι θά μᾶς χρειαστεῖ λιγότερη ὥρα καί δέν θά μᾶς πονοκεφαλιάζεις ».

Σχεδόν ποτέ δέν ἀντιλαμβάνονται ὅτι κι αὐτοί « κάτι ξέρουν » ἀπ' αὐτά πού ἔμαθαν στήν ἐπαφή τους μέ τόν κόσμο καί μέ τούς ἄλλους ἀνθρώπους. Ἔχοντας ὑπόψη τίς περιστάσεις πού δημιούργησαν τή δυαδικότητά τους, θά πρέπει νά τούς δικαιολογήσουμε πού δέν ἐμπιστεύονται τόν ἑαυτό τους.

Ὄχι σπάνια, χωρικοί πού συμμετέχουν σέ « ἐκπαιδευτικό πρόγραμμα » ἀρχίζουν νά συζητοῦν ζωηρά ἕνα ἐνδιαφέρον θέμα καί ξαφνικά σταματοῦν καί λένε στόν παιδαγωγό : « Μᾶς συγχωρεῖτε, ἔπρεπε νά σωπάσουμε καί νά σᾶς ἀφήσουμε νά μιλήσετε. Εἶστε ὁ μόνος πού τά ξέρει, ἐνῶ ἐμεῖς δέν ξέρουμε τίποτε ». Συχνά ἐπιμένουν πώς δέν ὑπάρχει διαφορά ἀνάμεσα στά ζῶα καί σ' αὐτούς. Ὅταν παραδέχονται μιά διαφορά, αὐτή εἶναι ὑπέρ τῶν ζώων. « Τά ζῶα εἶναι πιό ἐλεύθερα ἀπό μᾶς ».

Εἶναι καταπληκτικό, ὡστόσο, νά παρατηρεῖς πόσο ἡ αὐτοϋποτίμηση αὐτή ἀλλάζει μέ τίς πρῶτες κιόλας ἀλλαγές στήν κατάσταση τῆς καταπίεσής τους. Ἄκουσα ἕναν προεστό χωρικῶν νά λέει σέ μιά συνέλευση ἑνός asentamiento[20] : « Συνήθιζαν νά λένε πώς δέν ἤμασταν παραγωγικοί, γιατί ἤμασταν τάχα τεμπέληδες καί μέθυσοι. Ψέματα ! Τώρα πού εἴμαστε σεβαστοί σάν ἄνθρωποι, θά δείξουμε στόν καθένα πὼς δέν ἤμασταν ποτέ μέθυσοι ἤ τεμπέληδες. Ἤμασταν ἐκμεταλλευόμενοι ! ».

18 Λόγια ἑνός ἀγρότη στή διάρκεια μιᾶς συνέντευξης μέ τόν συγγραφέα.
19 Βλ. κεφάλαιο Γ.
20 Τό *Asentamiento* εἶναι μιά μονάδα παραγωγῆς στό χιλιανό πείραμα ἀγροτικῆς μεταρρύθμισης. (Σημ. Μετ.).

Όσο διάστημα κρατάει ἡ ἀμφίβολη αὐτή κατάσταση, οἱ καταπιεζόμενοι δέν εἶναι πρόθυμοι ν' ἀντισταθοῦν καί δέν ἔχουν καθόλου ἐμπιστοσύνη στόν ἑαυτό τους. Ἔχουν μιά συγκεχυμένη, μαγική πίστη στό ἀήττητο τοῦ καταπιεστῆ[21]. Στίς ἀγροτικές περιοχές, ἡ μαγική δύναμη τῆς ἐξουσίας τοῦ γαιοκτήμονα ἀσκεῖ ἰδιαίτερη ἐπιρροή.

Ἕνας φίλος μου κοινωνιολόγος μοῦ μίλησε γιά μιά ὁμάδα ὁπλισμένων χωρικῶν, σέ μιά περιοχή τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς, πού τελευταῖα κατέλαβαν ἕνα τσιφλίκι. Γιά λόγους τακτικῆς σχεδίαζαν νά κρατήσουν τόν γαιοκτήμονα ὡς ὅμηρο. Ἀλλά οὔτε ἕνας χωρικός εἶχε τό κουράγιο νά τόν φυλάει. Ἡ παρουσία του καί μόνο προξενοῦσε τόν τρόμο. Εἶναι πιθανό ἡ πράξη τῆς ἐναντίωσης στό ἀφεντικό νά προκάλεσε συναισθήματα ἐνοχῆς στούς καταπιεζόμενους. Στήν οὐσία, τό ἀφεντικό βρισκόταν « μέσα » τους.

Οἱ καταπιεζόμενοι πρέπει νά δοῦν ἁπτά παραδείγματα τοῦ ὅτι ὁ δυνάστης εἶναι τρωτός, γιά ν' ἀρχίσει ν' ἀναπτύσσεται μέσα τους μιά ἀντίθετη πεποίθηση. Ὥσπου νά γίνει αὐτό, θά ἐξακολουθοῦν νά εἶναι ἀποκαρδιωμένοι, φοβισμένοι καί νικημένοι[22]. Ὅσο διάστημα οἱ καταπιεζόμενοι ἀγνοοῦν τίς αἰτίες τῆς κατάστασής τους « δέχονται » τήν ἐκμετάλλευσή τους μοιρολατρικά. Καί ὅταν ἀκόμα ὑποχρεωθοῦν ν' ἀγωνιστοῦν γιά τήν ἀπελευθέρωσή τους καί τήν αὐτοπραγμάτωσή τους, τό κάνουν αὐτό κατά τρόπο παθητικό καί ἀλλοτριωμένο. Σιγά-σιγά ὡστόσο δοκιμάζουν μορφές ἀντιστασιακῆς δράσης. Ὅποιος ἀναπτύσσει μιάν ἀπελευθερωτική προσπάθεια, δέν θά πρέπει οὔτε νά ξεχνᾶ αὐτή τήν παθητικότητα οὔτε νά παραβλέπει τό στοιχεῖο τῆς ἀφύπνισης.

Μέσα στά πλαίσια τῆς μή αὐθεντικῆς ἀντίληψής τους γιά τόν κόσμο καί τόν ἑαυτό τους, οἱ καταπιεζόμενοι αἰσθάνονται

21 « Ὁ ἀγρότης ἔχει ἕνα σχεδόν ἐνστιγματικό φόβο ἀπέναντι στό ἀφεντικό του ». Συνομιλία μέ ἕνα χωρικό.

22 Βλ., Regis Debray, *Revolution in the Revolution,* (New York 1967).

ὡς « πράγματα » πού ἀνήκουν στόν καταπιεστή. Γιά τόν καταπιεστή *εἶμαι* ἴσον *ἔχω*, σχεδόν *πάντα* σέ βάρος ἐκείνων πού δέν ἔχουν τίποτε. Γιά τούς καταπιεζόμενους, σέ μιά ὁρισμένη στιγμή τῆς ὑπαρξιακῆς τους ἐμπειρίας, τό *εἶμαι* δέν σημαίνει νά μοιάζω μέ τό δυνάστη, ἀλλά νά *εἶμαι κάτω* ἀπ' αὐτόν, νά ἐξαρτιέμαι ἀπ' αὐτόν. Ἔτσι, οἱ καταπιεζόμενοι εἶναι συναισθηματικά ἐξαρτώμενοι.

« Ὁ χωρικός εἶναι ἐξαρτώμενος. Δέν μπορεῖ νά λέει αὐτό πού θέλει. Πρίν ν' ἀνακαλύψει τήν ἐξάρτησή του, ὑποφέρει. Ἐκτονώνεται στό σπίτι, ὅπου ξεσπᾶ στά παιδιά του, τά δέρνει καί ἀπελπίζεται. Παραπονιέται γιά τή γυναίκα του καί νομίζει πώς τό καθετί εἶναι φοβερό. Δέν ξεσπᾶ στό ἀφεντικό του γιατί τόν θεωρεῖ ἀνώτερο ὄν. Τό ρίχνει στό πιοτό γιά νά βρεῖ διέξοδο στή θλίψη του »[23].

Αὐτή ἡ πλήρης συναισθηματική ἐξάρτηση μπορεῖ νά ὁδηγήσει τούς καταπιεζόμενους στή συμπεριφορά ἐκείνη πού ὁ Fromm ὀνομάζει νεκροφιλική : στήν καταστροφή τῆς ζωῆς — τῆς δικῆς τους ζωῆς ἤ τῆς ζωῆς τῶν καταπιεζόμενων συντρόφων τους.

Μόνο ὅταν ἀνακαλύψει ὁ καταπιεζόμενος τόν καταπιεστή καί προσχωρήσει στόν ὀργανωμένο ἀγώνα γιά τήν ἀπελευθέρωσή του, μόνο τότε ἀρχίζει νά πιστεύει στόν ἑαυτό του. Ἡ ἀνακάλυψη αὐτή δέν εἶναι μόνο διανοητική προσπάθεια, ἀλλά συνεπάγεται ὁπωσδήποτε καί δράση. Οὔτε περιορίζεται σέ σκέτο ἀκτιβισμό, ἀλλά περικλείνει σοβαρή διανοητική δραστηριότητα : μόνο τότε γίνεται σωστή Πράξη.

Ὁ κριτικός καί ἀπελευθερωτικός διάλογος, πού προϋποθέτει δράση, πρέπει νά γίνεται μέ τόν καταπιεζόμενο σέ ὁποιοδήποτε στάδιο ἔχει φτάσει ὁ ἀπελευθερωτικός του ἀγώνας[24]. Τό περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ διαλόγου μπορεῖ καί πρέπει νά διαφέρει,

23 Ἀπό τή συνομιλία τοῦ συγγραφέα μέ ἕνα χωρικό.

24 Ὄχι βέβαια στά ἀνοιχτά, γιατί αὐτό θά μποροῦσε νά προκαλέσει τή λύσσα τοῦ καταπιεστῆ καί νά τόν σπρώξει σέ ἀκόμα μεγαλύτερη τρομοκρατία.

ἀνάλογα μέ τίς ἱστορικές συνθῆκες καί μέ τό ἐπίπεδο στό ὁποῖο ὁ δυναστευόμενος ἀντιλαμβάνεται τήν πραγματικότητα. Ἄν ὅμως στή θέση τοῦ διαλόγου βάλεις τό μονόλογο, τά συνθήματα καί τ' ἀνακοινωθέντα, τότε εἶναι σά νά ἐπιχειρεῖς νά ἀπελευθερώσεις τόν καταπιεζόμενο μέ τά ὄργανα τῆς ὑποταγῆς. Τό νά δοκιμάζεις νά ἐλευθερώσεις τούς καταπιεζόμενους χωρίς τή δική τους συνειδητή συμμετοχή στήν ἀπελευθερωτική δράση, εἶναι σά νά τούς μεταχειρίζεσαι ὡς ἀντικείμενα, πού πρέπει νά τά σώσεις ἀπό μιά καιόμενη οἰκοδομή. Εἶναι σάν νά τούς σπρώχνεις στό λαϊκιστικό λάκκο καί νά τούς μετατρέπεις σέ εὐμάλακτες μάζες.

Σ' ὅλα τά στάδια τῆς ἀπελευθερωτικῆς πάλης τους, οἱ καταπιεζόμενοι πρέπει νά βλέπουν τόν ἑαυτό τους ὡς ἀνθρώπους πού ἀγωνίζονται νά κατακτήσουν τόν ὀντολογικό καί ἱστορικό τους προορισμό καί πού δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τήν ὁλοκλήρωσή τους ὡς ἀνθρώπινες ὑπάρξεις. Σκέψη καί δράση γίνονται ἐπιτακτικές, ὅταν δέν ἐπιχειρεῖται ἡ δημιουργία μιᾶς διχοτόμησης μεταξύ τοῦ περιεχομένου ἀνθρωπιᾶς καί τῶν ἱστορικῶν του μορφῶν.

Ἡ ἐπιμονή μας στό ὅτι οἱ καταπιεζόμενοι ὀφείλουν νά σκεφτοῦν συστηματικά πάνω στή συγκεκριμένη τους κατάσταση δέν σημαίνει πώς τούς καλοῦμε σέ μιάν ἐπανάσταση τῆς πολυθρόνας. Ἀντίθετα, ἡ στόχαση, ἡ γνήσια στόχαση, ὁδηγεῖ στή δράση. Ἐξάλλου, ὅταν ἡ κατάσταση ἀπαιτεῖ δράση, αὐτή ἡ δράση θ' ἀποτελέσει μιάν αὐθεντική πράξη μόνον ἄν οἱ συνέπειές της γίνουν ἀντικείμενο κριτικοῦ στοχασμοῦ. Μ' αὐτή τήν ἔννοια ἡ πράξη εἶναι ὁ νέος λόγος ὕπαρξης τοῦ καταπιεζόμενου, καί ἡ ἐπανάσταση πού ἐγκαινιάζει τήν ἱστορική στιγμή αὐτοῦ τοῦ λόγου ὕπαρξης δέν εἶναι βιώσιμη χωρίς τή συνακόλουθη συνειδητή συμμετοχή. Διαφορετικά ἡ δράση εἶναι καθαρός ἀκτιβισμός, δράση γιά τή δράση.

Γιά νά ἐπιτευχθεῖ αὐτή ἡ πράξη εἶναι ἀνάγκη νά δειχτεῖ ἐμπιστοσύνη στόν καταπιεζόμενο καί στήν ἱκανότητά του νά σκέφτεται λογικά. Ὅποιος δέν ἔχει αὐτή τήν ἐμπιστοσύνη δέν

θά μπορέσει νά φέρει σέ πέρας (ἤ θά ἐγκαταλείψει) τόν διάλογο, τόν στοχασμό καί τήν ἐπικοινωνία καί θά καταλήξει νά χρησιμοποιεῖ συνθήματα, ἀνακοινώσεις, μονόλογο καί ὁδηγίες. Οἱ ἐπιπόλαιοι προσηλυτισμοί στήν ὑπόθεση τῆς ἀπελευθέρωσης περιέχουν πάντα τοῦτον τόν κίνδυνο.

Ἡ πολιτική δράση στό πλευρό τῶν καταπιεζομένων πρέπει νά εἶναι διαπαιδαγωγική δράση στήν κυριολεκτική της ἔννοια καί αὐτό σημαίνει δράση *μαζί* μέ τόν καταπιεζόμενο. Ἐκεῖνοι πού ἐργάζονται γιά τήν ἀπελευθέρωση δέν θά πρέπει νά ἐκμεταλλεύονται τή συναισθηματική ἐξάρτηση τῶν καταπιεζομένων — ἐξάρτηση πού εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς συγκεκριμένης κατάστασης καταδυνάστευσης πού τούς κυκλώνει ὁλοῦθε καί προκαλεῖ τή μή σωστή ἀντίληψή τους γιά τόν κόσμο. Τό νά χρησιμοποιεῖς τήν ἐξάρτησή τους γιά νά δημιουργήσεις μεγαλύτερη ἐξάρτηση, εἶναι τακτική ἑνός καταπιεστῆ.

Ἡ ἀπελευθερωτική δραστηριότητα ὀφείλει νά ἀναγνωρίσει τήν τέτοια ἐξάρτηση σάν ἕνα ἀδύνατο σημεῖο καί νά προσπαθήσει, μέ τό στοχασμό καί τή δράση, νά τήν μετατρέψει σέ ἀνεξαρτησία. Ὡστόσο, οὔτε ἡ πιό καλοπροαίρετη ἡγεσία μπορεῖ νά χορηγήσει τήν ἀνεξαρτησία σάν δῶρο. Ἡ ἀπελευθέρωση τῶν καταπιεζομένων εἶναι ἀπελευθέρωση ἀνθρώπων καί ὄχι πραγμάτων. Κατά συνέπεια, ἐφόσον κανένας δέν ἀπελευθερώνει τόν ἑαυτό του μόνο μέ τίς δικές του προσπάθειες, δέν ἀπελευθερώνεται οὔτε ἀπό ἄλλους. Ἡ ἀπελευθέρωση, πού εἶναι ἕνα καθαρά ἀνθρώπινο φαινόμενο, δέν μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ ἀπό ἡμι-ανθρώπους. Κάθε προσπάθεια νά μεταχειριστεῖς τούς ἀνθρώπους ὡς ἡμι-ανθρώπους δέν κάνει παρά νά τούς ἀπανθρωπίζει. Ὅταν οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἤδη ἀπανθρωπισμένοι ἐξαιτίας τῆς καταπίεσης πού ὑφίστανται, ἡ διαδικασία τῆς ἀπελευθέρωσής τους δέν πρέπει νά χρησιμοποιεῖ μεθόδους ἀπανθρώπισης.

Ἡ σωστή μέθοδος πού μιά ἐπαναστατική ἡγεσία πρέπει νά χρησιμοποιεῖ στό ἔργο τῆς ἀπελευθέρωσης εἶναι, ἐπομένως, ὄχι ἡ « φιλελεύθερη προπαγάνδα ». Οὔτε μπορεῖ ἡ ἡγεσία νά περιοριστεῖ στό νά « ἐμφυτεύσει » στίς καρδιές τῶν καταπιεζομένων τήν

πίστη στήν ἐλευθερία, μέ τή σκέψη νά κερδίσει ἔτσι τήν ἐμπιστοσύνη τους. Ἡ σωστή μέθοδος ἔγκειται στό διάλογο. Ἡ πεποίθηση τῶν καταπιεζόμενων ὅτι πρέπει νά ἀγωνιστοῦν γιά τήν ἀπελευθέρωσή τους δέν εἶναι δῶρο πού τό χαρίζει ἡ ἐπαναστατική ἡγεσία, ἀλλά τό ἀποτέλεσμα τῆς δικῆς τους κριτικῆς συνειδητοποίησης.

Οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες ὀφείλουν νά καταλάβουν ὅτι καί ἡ δική τους πεποίθηση γιά τήν ἀνάγκη τῆς πάλης (μιά ἀπαραίτητη διάσταση τῆς ἐπαναστατικῆς σοφίας) δέν τούς ἔχει δοθεῖ ἀπό κανέναν ἄλλον — ἄν εἶναι γνήσια πεποίθηση. Δέν μπορεῖ λοιπόν αὐτή ἡ πεποίθηση νά γίνει πακέτο καί νά πουληθεῖ : ἀποκτᾶται, ἀντίθετα, μέ μιά συνδυασμένη προσπάθεια λογισμοῦ καί δράσης. Μόνο ἡ συμμετοχή τῶν ἴδιων τῶν ἀρχηγῶν στήν πραγματικότητα, μέσα σέ μιά δοσμένη ἱστορική κατάσταση, τούς ἔσπρωξε νά ἐπικρίνουν αὐτή τήν κατάσταση καί νά θέλουν νά τήν ἀλλάξουν.

Κατά τήν ἴδια ἔννοια, οἱ καταπιεζόμενοι (πού δέν προσχωροῦν στόν ἀγώνα ἄν δέν πειστοῦν, καί πού ὅταν δέν προσχωροῦν ἀναστέλλουν τούς ἀπαραίτητους ὅρους γι' αὐτόν τόν ἀγώνα), θά πρέπει νά ἀποκτήσουν αὐτή τήν πεποίθηση ὡς Ὑποκείμενα καί ὄχι ὡς ἀντικείμενα. Θά πρέπει ἐπίσης νά ἐπέμβουν κριτικά στήν κατάσταση πού τούς περιβάλλει καί πού τούς σημαδεύει. Ἡ προπαγάνδα δέν μπορεῖ νά τό πετύχει αὐτό. Ἄν ἡ πεποίθηση γιά τήν ἀναγκαιότητα τοῦ ἀγώνα εἶναι ἀπαραίτητη γιά τήν ἐπαναστατική ἡγεσία (στήν πραγματικότητα αὐτή ἡ πεποίθηση δημιούργησε τήν ἡγεσία), εἶναι ἐπίσης ἀναγκαία καί γιά τούς καταπιεζόμενους. Ἐκτός ἄν κάποιος ἔχει τήν πρόθεση νά πραγματοποιήσει τήν ἀλλαγή *γιά* τούς καταπιεζόμενους καί ὄχι *μαζί μέ* τούς καταπιεζόμενους. Πιστεύω πώς μόνο ὁ δεύτερος τύπος ἀλλαγῆς εἶναι ὁ σωστός[25].

Παρουσιάζουμε αὐτούς τούς συλλογισμούς γιά νά τονίσουμε τόν κατεξοχήν παιδαγωγικό χαρακτήρα τῆς ἐπανάστασης. Οἱ

[25] Τά σημεῖα αὐτά ἀναπτύσσονται στό κεφάλαιο Δ.

ἡγέτες τῆς ἐπανάστασης ὅλων τῶν ἐποχῶν πού ὑποστήριξαν ὅτι οἱ καταπιεζόμενοι ὀφείλουν νά δεχτοῦν τόν ἀγώνα γιά τήν ἀπελευθέρωσή τους — κάτι πού εἶναι ὁλοφάνερο — ἀναγνώρισαν ἔτσι ἔμμεσα τήν παιδαγωγική πλευρά αὐτοῦ τοῦ ἀγώνα. Πολλοί ὅμως ἀπό αὐτούς τούς ἡγέτες (ἴσως γιατί εἶχαν φυσικές καί κατανοητές προκαταλήψεις ἐναντίον τῆς παιδαγωγικῆς) κατέληξαν νά χρησιμοποιοῦν τίς ἴδιες « παιδαγωγικές » μέθοδες πού χρησιμοποιοῦσε ὁ καταπιεστής. Ἀρνήθηκαν τή διαπαιδαγωγική δράση στήν ἀπελευθερωτική διαδικασία καί στή θέση της χρησιμοποίησαν τήν προπαγάνδα γιά νά πείσουν.

Γιά τούς καταπιεζόμενους ἔχει βασική σημασία νά καταλάβουν πώς ὅταν δέχονται τόν ἀγώνα γιά τόν ἐξανθρωπισμό, δέχονται ἐπίσης, ἀπό τήν ἴδια αὐτή στιγμή, καί τήν εὐθύνη γιά τόν ἀγώνα. Θά πρέπει νά κατανοήσουν ὅτι δέν ἀγωνίζονται μόνο γιά νά λυτρωθοῦν ἀπό τήν πείνα ἀλλά καί — γιά νά χρησιμοποιήσουμε τά λόγια τοῦ Fromm — γιά

« ... τήν ἐλευθερία νά δημιουργοῦν καί νά οἰκοδομοῦν, ν' ἀποροῦν καί νά τολμοῦν. Μιά τέτοια ἐλευθερία ζητᾶ ἀπό τό ἄτομο νά εἶναι δραστήριο καί ὑπεύθυνο καί ὄχι ἕνας σκλάβος ἤ ἕνας καλολαδωμένος τροχός τῆς μηχανῆς... Δέν εἶναι ἀρκετό νά μήν εἶναι οἱ ἄνθρωποι σκλάβοι. Ἄν οἱ κοινωνικές συνθῆκες εὐνοήσουν τήν ὕπαρξη ρομπότ, τό ἀποτέλεσμα θά εἶναι ὄχι ἡ ἀγάπη τῆς ζωῆς, ἀλλά ἡ ἀγάπη τοῦ θανάτου »[26].

Οἱ καταπιεζόμενοι πού ἔχουν διαπλαστεῖ μέσα στό πεισιθανάτιο κλίμα τῆς καταπίεσης, θά χρειαστεῖ μέ τήν πάλη νά βροῦν τό δρόμο τῆς ἐξανθρώπισης πού καταφάσκει στή ζωή, κι αὐτό δέν συνίσταται μόνο στό νάχεις περισσότερα νά τρῶς (ἄν καί συνεπάγεται καί ὁπωσδήποτε θά περιλάβει καί τήν περισσότερη τροφή). Οἱ καταπιεζόμενοι ἐξουθενώθηκαν ἀκριβῶς ἐπειδή ἡ κατάστασή τους τούς κατάντησε νά γίνουν πράγματα. Γιά νά ξανακερδίσουν τήν ἀνθρωπιά τους πρέπει νά πάψουν νά εἶναι πράγματα καί νά ἀγωνιστοῦν σάν ἄνθρωποι. Αὐτό εἶναι

[26] E. Fromm, *The Heart of Man.*

ένα ριζικό αΐτημα. Δέν μποροῦν νά μποῦν στόν ἀγώνα ὡς ἀντικείμενα γιά νά γίνουν *ἀργότερα* ἄνθρωποι.

Ὁ ἀγώνας ἀρχίζει μέ τήν ἀναγνώριση ἀπό τούς ἀνθρώπους ὅτι ἔχουν ἐξουθενωθεῖ. Γιά νά ξαναβροῦν τήν ἀνθρωπιά τους δέν θά χρησιμοποιήσουν τήν προπαγάνδα, τά διοικητικά μέσα καί τόν ἐπηρεασμό — ὅλα τους ὅπλα καταδυνάστευσης. Τό μόνο πραγματικό μέσο εἶναι μιά ἐξανθρωπίζουσα παιδεία, ὅπου οἱ ἡγέτες τῆς ἐπανάστασης καθιερώνουν μιά μόνιμη σχέση διαλόγου μέ τούς καταπιεζόμενους. Σέ μιά ἐξανθρωπίζουσα παιδεία ἡ μέθοδος παύει νά εἶναι ἕνα ὄργανο, πού μ' αὐτό οἱ δάσκαλοι (στήν περίπτωσή μας, οἱ ἡγέτες τῆς ἐπανάστασης) χειραγωγοῦν τούς φοιτητές (τούς καταπιεζόμενους), γιατί αὐτή ἡ παιδαγωγική ἐκφράζει τή συνείδηση τῶν ἴδιων τῶν φοιτητῶν.

« Ἡ μέθοδος εἶναι, στήν πραγματικότητα, ἡ ἐξωτερική μορφή τῆς συνείδησης ἐκφρασμένη σέ πράξεις, πού ἀντιπροσωπεύει τή βασική ἰδιότητα τῆς συνείδησης : τήν τατικότητά της. Ἡ οὐσία τῆς συνείδησης εἶναι τό νά ὑπάρχεις μαζί μέ τόν κόσμο, καί αὐτή ἡ συμπεριφορά εἶναι μόνιμη καί ἀναπόφευκτη. Κατά συνέπεια, ἡ συνείδηση εἶναι στήν οὐσία μιά ὅδευση πρός " κάτι " πού βρίσκεται μακριά καί ἔξω ἀπ' αὐτήν τήν ἴδια, κάτι πού τήν περιβάλλει, κάτι πού τό κατανοεῖ μέ τήν ἱκανότητά της νά φτιάχνει ἰδέες. Συνειδητοποίηση, λοιπόν, εἶναι μιά μέθοδος, στή γενικότατη ἔννοια τοῦ ὅρου »[27].

Μιά ἐπαναστατική ἡγεσία πρέπει ἐπομένως νά ἐφαρμόζει μιά παιδεία *συσκοπευτική*. Δάσκαλοι καί μαθητές (ἡγεσία καί λαός) ἔχουν τούς ἴδιους στόχους ἀπέναντι στήν πραγματικότητα, εἶναι καί οἱ δυό Ὑποκείμενα ὄχι μόνο στό ἔργο τῆς ἀποκάλυψης αὐτῆς τῆς πραγματικότητας, καί στήν παραπέρα κριτική γνώση της, ἀλλά καί στό ἔργο τῆς ἀναδημιουργίας αὐτῆς τῆς γνώσης.

27 Alvaro Vieira Pinto, ἀπό μιά ἐργασία πού ἑτοιμάζει πάνω στή φιλοσοφία τῆς ἐπιστήμης. Θεωρῶ ὅτι τό παραπάνω ἀπόσπασμα εἶναι πολύ σημαντικό γιά τήν κατανόηση μιᾶς προβληματίζουσας παιδαγωγικῆς (πού θά μᾶς ἀπασχολήσει στό κεφάλαιο Β) καί εὐχαριστῶ τόν καθηγητή Vieira Pinto πού μοῦδωσε τήν ἄδεια νά ἀναφερθῶ στήν ἐργασία του πρίν ἀπό τήν ἔκδοσή της.

Καθώς φτάνουν σέ τούτη τή γνώση τῆς πραγματικότητας μέ τή συλλογική στόχαση καί δράση, ἀνακαλύπτουν πώς εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ μόνιμοι ἀναδημιουργοί της. Μ' αὐτόν τόν τρόπο ἡ παρουσία τῶν καταπιεζόμενων στόν ἀγώνα γιά τήν ἀπελευθέρωσή τους θά εἶναι ὅ,τι πρέπει νά εἶναι : ὄχι εἰκονική ἀλλά ὑπεύθυνη συμμετοχή.

Κεφάλαιο δεύτερο

Ἡ «τραπεζική» καί ἡ «προβληματίζουσα» ἀντίληψη τῆς ἐκπαίδευσης

Μιά προσεχτική ἀνάλυση τῆς σχέσης δασκάλου-μαθητῆ, ἀπό τήν κατώτερη βαθμίδα ὡς τήν ἀνώτερη, μέσα κι ἔξω ἀπό τό σχολεῖο, ἀποκαλύπτει τόν βαθειά *ἀφηγηματικό* της χαρακτήρα. Ἀπό τή μιά μεριά εἶναι ἐκεῖνος πού ἀφηγεῖται, τό Ὑποκείμενο (ὁ δάσκαλος), καί ἀπό τήν ἄλλη ἐκεῖνοι πού ὑπομονετικά ἀκοῦνε τόν ὁμιλητή, τά ἀντικείμενα (οἱ μαθητές). Τό περιεχόμενο — ἄσχετα ἄν πρόκειται γιά ἀξίες ἤ γιά ἐμπειρικές διαστάσεις τῆς πραγματικότητας — κατά τήν ἀφήγηση τείνει νά γίνει ἄψυχο καί ἀπολιθωμένο. Ἡ ἐκπαίδευση ὑποφέρει ἀπό τήν ἀρρώστια τῆς ἀφήγησης.

Ὁ δάσκαλος μιλάει γιά τήν πραγματικότητα σάν αὐτή νά ἦταν στατική, ἀκίνητη, χωρισμένη σέ στεγανά καί προβλεπτή μέ πλήρη ἀκρίβεια. Ἤ ἐκθέτει ἕνα θέμα πού εἶναι τελείως ξένο στήν ὑπαρξιακή ἐμπειρία τῶν μαθητῶν. Σκοπός του εἶναι « νά γεμίσει » τούς μαθητές μέ τήν ὕλη τῆς ἀφήγησης — μιά ὕλη πού εἶναι ἀποσπασμένη ἀπό τήν πραγματικότητα, ἀποσυνδεμένη ἀπό τό σύνολο πού τή γέννησε, καί πού θά μποροῦσε νά τῆς δώσει νόημα. Οἱ λέξεις ἀδειάζουν ἀπό τή συγκεκριμένη σημασία τους καί καταντοῦν κούφια ἀλλοτριωμένη καί ἀλλοτριωτική πολυλογία.

Τό κυριότερο χαρακτηριστικό αὐτῆς τῆς ἀφηγηματικῆς παιδείας εἶναι ἐπομένως ἡ ἠχηρότητα τῶν λέξεων, ὄχι ἡ μεταμορφωτική τους δύναμη. Ὁ μαθητής καταγράφει, ἀποστηθίζει καί ἐπαναλαμβάνει φράσεις, ὅπως : « τέσσερες φορές τό τέσσερα

μᾶς κάνουν δεκαέξι » ἤ « ἡ πρωτεύουσα τοῦ νομοῦ Ἀχαΐας εἶναι ἡ Πάτρα », δίχως ν' ἀντιλαμβάνεται τί πραγματικά σημαίνει τέσσερες φορές τό τέσσερα ἤ τί ἀκριβῶς σημαίνει « πρωτεύουσα » στή φράση « ἡ Πάτρα εἶναι πρωτεύουσα τοῦ νομοῦ Ἀχαΐας », δηλαδή τί σημαίνει ἡ Πάτρα γιά τήν Ἀχαΐα καί τί ἡ Ἀχαΐα γιά τήν Ἑλλάδα*.

Ἡ ἀφήγηση (μέ ἀφηγητή τό δάσκαλο) ἔχει σάν ἀποτέλεσμα νά βάζει τό μαθητή νά ἀποστηθίζει τό ἀφηγηθέν περιεχόμενο. Ἀκόμα χειρότερα : μετατρέπει τούς μαθητές σέ δοχεῖα πού τά γεμίζει ὁ δάσκαλος. Ὅσο πιό καλά γεμίζει τά δοχεῖα, τόσο καλύτερος δάσκαλος εἶναι. Ὅσο πιό πειθήνια τά δοχεῖα ἀφήνονται νά γεμιστοῦν ἀπό τό δάσκαλο, τόσο καλύτεροι μαθητές εἶναι.

Ἡ ἐκπαίδευση γίνεται ἔτσι μιά πράξη ἀποταμίευσης, ὅπου οἱ μαθητές εἶναι τά ταμιευτήρια κι ὁ δάσκαλος ὁ καταθέτης. Στή θέση τῆς ἐπικοινωνίας ὁ δάσκαλος ἐκδίδει ἀνακοινώσεις καί « κάνει καταθέσεις », πού οἱ μαθητές τίς δέχονται, τίς ἀποτυπώνουν στή μνήμη τους καί τίς ἐπαναλαμβάνουν ὑπομονετικά. Αὐτή εἶναι ἡ « τραπεζική » ἀντίληψη τῆς ἐκπαίδευσης, ὅπου ἡ σφαίρα δράσης πού ἐπιτρέπεται στούς μαθητές περιορίζεται στό νά δέχονται, νά καταχωροῦν καί νά ἀποταμιεύουν τίς καταθέσεις τοῦ δασκάλου. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τούς δίνεται ἡ εὐκαιρία νά γίνουν καλοί συλλέκτες ἤ καλοί καταγραφεῖς τῶν εἰδῶν πού ἀποταμιεύουν. Σέ τελευταία ἀνάλυση, ὅμως, οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἐκεῖνοι πού σιγά-σιγά χάνονται, ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης δημιουργικότητας, ἀλλαγῆς καί γνώσης πού χαρακτηρίζει τοῦτο τό πλανερό (στήν καλύτερη περίπτωση) σύστημα. Γιατί, ἔξω ἀπό τήν ἔρευνα, ἔξω ἀπό τήν πράξη, οἱ ἄνθρωποι δέν μποροῦν νά γίνουν σωστοί ἄνθρωποι. Ἡ γνώση γεννιέται μόνο μέ τήν ἀνακάλυψη καί τήν ξανανακάλυψη· κι αὐτή πετυχαίνεται μέσω τῆς ἀσίγαστης, ἀνυπόμονης, συνεχοῦς, γεμάτης ἐλπίδες, ἀναζήτησης πού οἱ ἄνθρωποι κάνουν στόν κόσμο, μαζί μέ τόν κόσμο καί ὁ ἕνας μέ τόν ἄλλον.

* Εἶναι αὐτονόητο ὅτι τό παράδειγμα εἶναι προσαρμοσμένο στήν ἑλληνική πραγματικότητα ἀπό τόν μεταφραστή. (Σημ. Μετ.).

Στήν « τραπεζική » ἀντίληψη τῆς ἐκπαίδευσης, ἡ γνώση εἶναι ἕνα δῶρο πού τό χαρίζουν ὅσοι θεωροῦν τόν ἑαυτό τους κάτοχο γνώσεων, σέ ὅσους αὐτοί θεωροῦν ἀδαεῖς. Αὐτό τό σύστημα τῆς προβολῆς τῆς ἀμάθειας καί τῆς ἄγνοιας στούς ἄλλους — χαρακτηριστικό τῆς ἰδεολογίας τῆς καταπίεσης — ἀρνιέται τήν παιδεία καί τή γνώση ὡς διαδικασία ἔρευνας. Ὁ δάσκαλος παρουσιάζει τόν ἑαυτό του στούς μαθητές του σάν τό ἀναγκαῖο ἀντίθετό τους. Μέ τό νά θεωρεῖ τήν ἀμάθειά τους ἀπόλυτη, δικαιολογεῖ τήν ἴδια τήν ὕπαρξή του.

Οἱ μαθητές, ἀλλοτριωμένοι, σάν τό σκλάβο τῆς ἐγελιανῆς διαλεκτικῆς, ἀποδέχονται τήν ἀμάθειά τους σάν αἰτιολογικό γιά τήν ὕπαρξη τοῦ δασκάλου — ἀλλά, ἀντίθετα ἀπό τόν σκλάβο, αὐτοί δέν ἀνακαλύπτουν ποτέ ὅτι καί οἱ ἴδιοι ἐκπαιδεύουν τό δάσκαλο.

Ἐξάλλου, ὁ λόγος ὕπαρξης τῆς φιλελεύθερης παιδαγωγικῆς βρίσκεται στήν παρόρμησή της γιά συμφιλίωση. Ἡ ἀγωγή ἀρχίζει μέ τήν ἄρση τῆς ἀντίφασης δάσκαλου-μαθητῆ, μέ τή συμφιλίωση τῶν δύο πόλων τῆς ἀντίφασης, ἔτσι πού καί οἱ δυό νά εἶναι ταυτόχρονα *καί* δάσκαλοι *καί* μαθητές.

Μιά τέτοια λύση δέν βρίσκεται (οὔτε μπορεῖ νά βρίσκεται) στήν τραπεζική ἀντίληψη τῆς ἐκπαίδευσης. Ἀντίθετα, ἡ ἀντίληψη αὐτή διατηρεῖ καί μάλιστα ἐνισχύει τήν ἀντίφαση μέ τίς ἀκόλουθες τακτικές καί μέθοδες, πού ἀνταναικλοῦν τήν καταπιεστική κοινωνία σάν σύνολο :

α) Ὁ δάσκαλος διδάσκει καί οἱ μαθητές διδάσκονται.

β) Ὁ δάσκαλος τά ξέρει ὅλα καί οἱ μαθητές δέν ξέρουν τίποτα.

γ) Ὁ δάσκαλος σκέφτεται καί οἱ μαθητές εἶναι ἀντικείμενα τῆς σκέψης τοῦ δασκάλου.

δ) Ὁ δάσκαλος ὁμιλεῖ καί οἱ μαθητές ἀκοῦν πειθήνια τό δάσκαλο.

ε) Ὁ δάσκαλος ἐφαρμόζει πειθαρχικά μέτρα καί οἱ μαθητές ὑφίστανται τά μέτρα.

ζ) Ὁ δάσκαλος προτείνει καί ἐπιβάλλει τήν κρίση του, καί οἱ μαθητές συμμορφώνονται σ' αὐτήν.

η) Ὁ δάσκαλος δρᾶ καί οἱ μαθητές ἔχουν τήν ψευδαίσθηση πώς δροῦν μέσα ἀπό τή δράση τοῦ δασκάλου.

θ) Ὁ δάσκαλος καθορίζει τό πρόγραμμα διδακτέας ὕλης καί οἱ μαθητές (πού οὔτε κάν ρωτήθηκαν) προσαρμόζονται σ' αὐτό.

ι) Ὁ δάσκαλος συγχέει τήν αὐθεντία τῆς γνώσης μέ τή δική του ἐπαγγελματική αὐθεντία, πού τήν ἀντιπαραθέτει στήν ἐλευθερία τῶν μαθητῶν.

κ) Ὁ δάσκαλος εἶναι τό ὑποκείμενο τῆς διαδικασίας τῆς μάθησης ἐνῶ οἱ μαθητές εἶναι ἁπλά ἀντικείμενα.

Δέν εἶναι παράξενο τό ὅτι ἡ τραπεζική ἀντίληψη τῆς ἐκπαίδευσης θεωρεῖ τούς ἀνθρώπους προσαρμόσιμα, εὐκολοδιοικούμενα ὄντα. Ὅσο πιό πολύ ἐργάζονται οἱ μαθητές γιά τήν ἀποταμίευση τῶν καταθέσεων πού τούς ἐμπιστεύθηκαν, τόσο λιγότερο ἀναπτύσσουν τήν κριτική τους συνείδηση, πού θά προέκυπτε ἀπό τήν ἐπέμβασή τους στόν κόσμο σάν μεταπλάστες αὐτοῦ τοῦ κόσμου. Ὅσο πληρέστερα ἀποδέχονται τόν παθητικό ρόλο πού τούς ἐπιβλήθηκε, τόσο περισσότερο τείνουν ἁπλῶς νά προσαρμόζονται στόν κόσμο, ὅπως αὐτός εἶναι, καί στήν ἀποσπασματική ἄποψη τῆς πραγματικότητας πού ἔχει κατατεθεῖ μέσα τους.

Ἡ ἱκανότητα τῆς τραπεζικῆς ἀντίληψης τῆς ἐκπαίδευσης νά ἐλαχιστοποιεῖ ἤ νά ἐκμηδενίζει τή δημιουργική δύναμη τῶν μαθητῶν καί νά ἐνισχύει τήν εὐκολοπιστία τους ἐξυπηρετεῖ τά συμφέροντα τῶν καταπιεστῶν, πού οὔτε νοιάζονται νά ἀποκαλυφθεῖ ἡ πραγματικότητα οὔτε θέλουν νά ἀλλάξει ὁ κόσμος. Οἱ καταπιεστές χρησιμοποιοῦν τά « φιλάνθρωπα αἰσθήματά » τους γιά νά συντηροῦν μιά ἐπικερδή κατάσταση. Γι' αὐτό ἀντιδροῦν, σχεδόν ἐνστιγματικά, σέ κάθε ἐκπαιδευτικό πειραματισμό πού ἐνισχύει τίς κριτικές ἱκανότητες καί δέν ἀρκεῖται μέ μιά μονομερή ἀντίληψη τῆς πραγματικότητας ἀλλά ἀναζητεῖ πάντοτε

τούς κρίκους πού συνδέουν τό ἕνα σημεῖο μέ τό ἄλλο καί τό ἕνα πρόβλημα μέ τό ἄλλο.

Στήν οὐσία, τό συμφέρον τῶν καταπιεστῶν εἶναι « ἡ ἀλλαγή τῆς συνείδησης τῶν καταπιεζομένων, ὄχι τῆς κατάστασης πού τούς καταπιέζει »[1], γιατί ὅσο περισσότερο οἱ καταπιεζόμενοι μαθαίνουν νά προσαρμόζονται σ' αὐτή τήν κατάσταση, τόσο εὐκολότερα μποροῦν νά ἐξουσιάζονται. Γιά νά τό πετύχουν αὐτό, οἱ καταπιεστές χρησιμοποιοῦν τήν τραπεζική ἀντίληψη τῆς παιδείας σέ συνδυασμό μ' ἕνα μηχανισμό πατερναλιστικῆς κοινωνικῆς δραστηριότητας μέσα στόν ὁποῖο οἱ καταπιεζόμενοι λαβαίνουν τόν εὐφημιστικό τίτλο τοῦ « δέκτη τῆς εὐημερίας ». Τό κατεστημένο τούς μεταχειρίζεται σάν ἀτομικές περιπτώσεις, σάν περιθωριακούς ἀνθρώπους πού ἀποκλίνουν ἀπό τή γενική φυσιογνωμία μιᾶς « χρηστῆς, ὀργανωμένης καί δίκαιης » κοινωνίας. Οἱ καταπιεζόμενοι θεωροῦνται παθολογικές περιπτώσεις μιᾶς ὑγιοῦς κοινωνίας, πού ὀφείλει ἐπομένως νά προσαρμόζει αὐτούς τούς « ἀνίκανους καί τεμπέληδες » στά δικά της καλούπια, ἀλλάζοντας τή νοοτροπία τους. Οἱ περιθωριακοί αὐτοί ἄνθρωποι ἔχουν ἀνάγκη νά « ἐνσωματωθοῦν » στήν ὑγιή κοινωνία πού ἔχουν « ἀπαρνηθεῖ ».

Ἡ ἀλήθεια εἶναι, ὡστόσο, πώς οἱ καταπιεζόμενοι δέν εἶναι περιθωριακοί ἄνθρωποι πού ζοῦν « ἔξω » ἀπό τήν κοινωνία. Πάντα βρίσκονταν μέσα — μέσα στήν ἴδια τή δομή τῆς κοινωνίας, πού τούς μετέτρεψε σέ « ὄντα γιά τούς ἄλλους ». Ἡ λύση βρίσκεται ὄχι στήν « ἐνσωμάτωσή » τους μέσα στή δομή τῆς καταπίεσης, ἀλλά στήν ἀλλαγή τῆς δομῆς, ἔτσι πού νά μποροῦν νά γίνουν « ὄντα γιά τόν ἑαυτό τους ». Μιά τέτοια ἀλλαγή, βέβαια, θά ὑπονόμευε τούς σκοπούς τῶν καταπιεστῶν. Γι' αὐτό καί χρησιμοποιοῦν τήν τραπεζική ἀντίληψη τῆς ἐκπαίδευσης, γιά ν' ἀποφύγουν τούς κινδύνους πού προέρχονται ἀπό τήν κριτική συνειδητοποίηση τῶν μαθητῶν.

Ἡ τραπεζική μέθοδος γιά τήν ἐκπαίδευση τῶν ἐνήλικων,

[1] Simone de Beauvoir, *La Pensée de Droite Aujourd'hui.*

λογουχάρη, δέν θά προτείνει ποτέ στούς φοιτητές νά ἐξετάσουν τήν πραγματικότητα μέ κριτικό μάτι. Ἀπεναντίας, θά ἀσχοληθεῖ μέ ζωτικά θέματα, ὅπως, λ.χ., ἄν ὁ Γιῶργος ἔδωσε στήν κατσίκα φρέσκο χορτάρι, ἐπιμένοντας στή σημασία πού ἔχει νά μάθουμε πώς, ἀντίθετα, ὁ Γιῶργος ἔδωσε φρέσκο χορτάρι στό κουνέλι. Ὁ « ἀνθρωπισμός » τῆς τραπεζικῆς μεθόδου συγκαλύπτει τήν προσπάθεια μετατροπῆς τῶν ἀνθρώπων σέ ρομπότ — δηλαδή σέ κάτι πού εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἄρνηση τοῦ ὀντολογικοῦ προορισμοῦ τους νά γίνουν πληρέστερα ἄνθρωποι.

Ὅσοι χρησιμοποιοῦν τήν τραπεζική μέθοδο, συνειδητά ἤ ἀσύνειδα (γιατί ὑπάρχουν ἀναρίθμητοι καλοπροαίρετοι « τραπεζικοί » δάσκαλοι, πού δέν ἀντιλαμβάνονται ὅτι ἡ δουλειά τους εἶναι μόνο ν' ἀπανθρωπίζουν), δέν βλέπουν ὅτι οἱ ἴδιες οἱ καταθέσεις περιέχουν ἀντιφάσεις σχετικά μέ τήν πραγματικότητα. Ἀργά ἤ γρήγορα, ὅμως, οἱ ἀντιφάσεις αὐτές μποροῦν νά ὁδηγήσουν τούς ὡς τώρα παθητικούς μαθητές νά στραφοῦν ἐνάντια στήν τιθάσσευσή τους καί πρός τήν προσπάθεια τιθάσσευσης τῆς πραγματικότητας. Μπορεῖ ν' ἀνακαλύψουν μέσα ἀπό τήν πείρα τῆς ζωῆς ὅτι ὁ τωρινός τους τρόπος ζωῆς εἶναι ἀσυμβίβαστος μέ τόν προορισμό τους νά γίνουν ἄρτιοι ἄνθρωποι. Μπορεῖ ν' ἀντιληφθοῦν, μὲ τήν ἐπαφή τους μέ τήν πραγματικότητα, ὅτι ἡ πραγματικότητα εἶναι πράγματι μιά *πορεία*, πού περνάει ἀπό διαρκεῖς μεταλλαγές. Ἄν οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἐρευνητές καί ὁ ὀντολογικός προορισμός τους εἶναι ἡ ἐξανθρώπιση, τότε, ἀργά ἤ γρήγορα θ' ἀντιληφθοῦν τήν ἀντίφαση μέσα στήν ὁποία προσπαθεῖ νά τούς κρατήσει ἡ « τραπεζική » ἐκπαίδευση καί θ' ἀρχίσουν τήν πάλη γιά τήν ἀπολύτρωσή τους.

Ἀλλά ὁ ἀνθρωπιστής, ἐπαναστάτης παιδαγωγός δέν μπορεῖ νά περιμένει τήν πραγμάτωση αὐτῆς τῆς δυνατότητας. Οἱ προσπάθειές του ἀπό μιᾶς ἀρχῆς θά συγκλίνουν μέ τίς προσπάθειες τῶν μαθητῶν γιά μιά κριτική θεώρηση τῆς πραγματικότητας καί γιά τήν ἀναζήτηση ἑνός ἀμοιβαίου ἐξανθρωπισμοῦ. Οἱ προσπάθειές του θά εἶναι ἐμποτισμένες μέ μιά βαθειάν ἐμπιστοσύνη στούς ἀνθρώπους καί στίς δημιουργικές τους δυ-

νάμεις. Γιά νά τό πετύχει αὐτό, θά πρέπει νά εἶναι ἕνας σύντροφος τῶν μαθητῶν στίς σχέσεις του μαζί τους.

Ἡ τραπεζική ἀντίληψη δέν σηκώνει παρόμοια συντροφικότητα. Κι αὐτό εἶναι φυσικό. Γιατί ἡ ἄρση τῆς ἀντίφασης δασκάλου-μαθητῆ, ἡ ἀντικατάσταση τοῦ ρόλου τοῦ καταθέτη, τοῦ συνταγολόγου, τοῦ δαμαστῆ, μέ τόν ρόλο τοῦ μαθητῆ ἀνάμεσα σέ μαθητές, θά ὑπονόμευε τήν ἐξουσία τῆς καταπίεσης καί θά ἐξυπηρετοῦσε τήν ὑπόθεση τῆς ἀπελευθέρωσης.

Ἡ τραπεζική ἀντίληψη τῆς παιδείας ἐξυπακούει μιά διχοτόμηση ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί στόν κόσμο : ὁ ἄνθρωπος ἁπλῶς βρίσκεται *μέσα* στόν κόσμο, ὄχι *μαζί μέ* τόν κόσμο ἤ μαζί μέ τούς ἄλλους. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι θεατής καί ὄχι ἀναδημιουργός. Σύμφωνα μ' αὐτή τήν ἄποψη ὁ ἄνθρωπος δέν εἶναι ἐνσυνείδητο ὄν (corpo consciente), εἶναι μάλλον κάτοχος μιᾶς συνείδησης : ἕνα ἄδειο « μυαλό » παθητικά δεκτικό τῶν καταθέσεων τῆς πραγματικότητας ἀπό τόν ἔξω κόσμο. Λ.χ., τό τραπέζι μου, τά βιβλία μου, τό φλυτζάνι τοῦ καφέ μου, ὅλα τά ἀντικείμενα μπροστά μου — ὡς κομμάτια τοῦ κόσμου πού μέ περιστοιχίζει — εἶναι μέσα μου, ἀκριβῶς ὅπως ἐγώ βρίσκομαι μέσα στό γραφεῖο μου τώρα. Ἡ ἄποψη αὐτή δέν κάνει διάκριση ἀνάμεσα στό τί εἶναι προσιτό στή συνείδηση καί στό τί μπαίνει στή συνείδηση. Ἡ διάκριση, ὅμως, εἶναι οὐσιώδης : τά ἀντικείμενα πού μέ περιστοιχίζουν εἶναι ἁπλῶς προσιτά στή συνείδησή μου, ὄχι τοποθετημένα μέσα της. Ἔχω γνώση αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων, ἀλλά δέν εἶναι μέσα μου.

Ἀπό τήν τραπεζική ἔννοια τῆς συνείδησης ἔπεται λογικά πώς ὁ ρόλος τοῦ παιδαγωγοῦ εἶναι νά ρυθμίζει τόν τρόπο πού ὁ κόσμος « μπαίνει μέσα » στούς μαθητές. Τό καθῆκον του εἶναι νά ὀργανώνει τή διαδικασία, πού ἤδη συντελεῖται αὐθόρμητα, νά « γεμίζει » τούς μαθητές, κάνοντας καταθέσεις πληροφοριῶν πού τίς θεωρεῖ ὅτι ἀποτελοῦν τήν ἀληθινή γνώση[2]. Καί μιά πού

2 Ἡ ἔννοια αὐτή ἀντιστοιχεῖ σέ κεῖνο πού ὁ Sartre ὀνομάζει « χωνευτική » ἤ « θρεπτική » ἔννοια τῆς παιδείας, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ δάσκαλος « ταΐζει » τούς μαθητές μέ γνώση γιά νά τούς « δυναμώσει ». Βλ., Jean-

οἱ ἄνθρωποι « δέχονται » τόν κόσμο ὡς παθητικά ὄντα, ἡ ἐκπαίδευση θά πρέπει νά τούς κάνει ἀκόμα πιό παθητικούς καί νά τούς προσαρμόζει στόν κόσμο. Ὁ μορφωμένος ἄνθρωπος εἶναι ὁ προσαρμοσμένος ἄνθρωπος, γιατί εἶναι ὁ πιό « κατάλληλος » γιά τόν κόσμο. Μεταφραζόμενη στήν πράξη, αὐτή ἡ ἀντίληψη ταιριάζει περίφημα στούς σκοπούς τῶν καταπιεστῶν, πού ἡ γαλήνη τους βασίζεται στό πόσο καλά οἱ ἄνθρωποι εἶναι προσαρμοσμένοι στόν κόσμο πού οἱ ἴδιοι οἱ καταπιεστές δημιούργησαν, καί στό πόσο ἐλάχιστα τόν ἀμφισβητοῦν.

Ὅσο πιό τέλεια ἡ πλειοψηφία προσαρμόζεται στούς σκοπούς πού ἡ ἄρχουσα μειοψηφία ὁρίζει γι' αὐτούς (στερώντας τους ἔτσι τό δικαίωμα νά ἔχουν δικούς τους σκοπούς), τόσο πιό ἄνετα ἡ μειοψηφία μπορεῖ νά συνεχίζει νά καθοδηγεῖ. Ἡ θεωρία καί ἡ πράξη τῆς « τραπεζικῆς » παιδείας ἐξυπηρετεῖ ἀρκετά καλά αὐτόν τό σκοπό. Τά βερμπαλιστικά μαθήματα, οἱ βιβλιογραφικές ὑποδείξεις[3], οἱ μέθοδες ἀξιολόγησης τῆς « γνώσης », ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στό δάσκαλο καί στό μαθητή, τά κριτήρια γιά τίς προαγωγές, κλπ., τό καθετί σέ τούτη τήν παραδοσιακή μέθοδο χρησιμεύουν γιά νά ξεστρατίζουν τή σκέψη.

Ὁ « τραπεζικός » παιδαγωγός δέν ἀντιλαμβάνεται ὅτι στόν ὑπερτροφικό ρόλο του δέν ὑπάρχει ἀληθινή ἀσφάλεια, ὅτι ὁ ἄνθρωπος πρέπει νά ἐπιδιώκει νά ζεῖ *μαζί μέ* τούς ἄλλους. Δέν μπορεῖς νά ἐπιβάλεις τόν ἑαυτό σου, οὔτε ἁπλῶς νά συνυπάρχεις μέ τούς μαθητές σου. Ἡ ἀλληλεγγύη ἀπαιτεῖ ἀληθινή ἐπικοινωνία καί ἡ ἀντίληψη ἀπό τήν ὁποία καθοδηγεῖται ἕνας τέτοιος παιδαγωγός φοβᾶται καί ἀποκλείει τήν ἐπικοινωνία.

Ὡστόσο, μόνο μέ τήν ἐπικοινωνία ἡ ἀνθρώπινη ζωή ἀποκτᾶ νόημα. Ἡ σκέψη τοῦ δασκάλου ἀποκτᾶ κύρος μόνο διαμέσου

Paul Sartre, « Μιά θεμελιώδης ἰδέα τῆς φαινομενολογίας τοῦ Husserl : ἡ *τατικότητα* » (l'intentionalité), *Situations I.*

[3] Λ.χ., μερικοί καθηγητές στήν ὑπόδειξη τῆς βιβλιογραφίας ὁρίζουν ἀκόμα καί τίς σελίδες πού θά διαβάσουν οἱ μαθητές, ἀπό τή 10η ὡς τή 15η, καί τό κάνουν αὐτό γιά νά « βοηθήσουν » δῆθεν τούς μαθητές τους !

τῆς αὐθεντικότητας τῆς σκέψης τῶν μαθητῶν. Ὁ δάσκαλος δέ μπορεῖ νά σκέφτεται γιά λογαριασμό τῶν μαθητῶν του, οὔτε νά τούς ἐπιβάλλει τή σκέψη του. Ἡ αὐθεντική σκέψη, ἡ σκέψη πού νοιάζεται γιά τήν *πραγματικότητα*, δέν λειτουργεῖ στήν ἀπομόνωση ἑνός φιλντισένιου πύργου, ἀλλά μόνο στήν ἐπικοινωνία. Ἄν εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ σκέψη ἔχει νόημα μόνο ὅταν γεννιέται ἀπό τή δράση πάνω στόν κόσμο, τότε ἡ ὑποταγή τῶν μαθητῶν στούς δασκάλους γίνεται ἀκατανόητη.

Ἐπειδή ἡ τραπεζική ἀντίληψη τῆς παιδείας ἀρχίζει μέ μιά λαθεμένη ἰδέα γιά τούς ἀνθρώπους ὡς ἀντικείμενα, δέν μπορεῖ νά προάγει τήν ἀνάπτυξη τῆς « βιοφιλίας », ὅπως τήν ὀνομάζει ὁ Fromm. Ἀντίθετα παράγει τή « νεκροφιλία ».

« Ἐνῶ χαρακτηριστικό τῆς ζωῆς εἶναι ἡ ἀνάπτυξη μ' ἕναν ὁρισμένο δομικό-λειτουργικό τρόπο, τό νεκρόφιλο ἄτομο ἀγαπᾶ ὅ,τι δέν ἀναπτύσσεται, ὅ,τι εἶναι μηχανικό. Ὁ νεκρόφιλος ὁρμᾶται ἀπό τήν ἐπιθυμία νά μετασχηματίσει τό ὀργανικό σέ ἀνόργανο, νά μελετᾶ τή ζωή μηχανικά, λές κι ὅλα τά ζωντανά πρόσωπα εἶναι πράγματα... Προτιμᾶ τή μνήμη ἀπό τήν ἐμπειρία. Τό *τί ἔχεις* καί ὄχι τό *τί εἶσαι* εἶναι κεῖνο πού μετράει. Τό νεκρόφιλο ἄτομο, τότε μόνο σχετίζεται μέ κάτι — μ' ἕνα λουλούδι ἤ μέ ἕνα πρόσωπο — ὅταν τό κατέχει. Κατά συνέπεια, μιά ἀπειλή κατά τῆς ἰδιοκτησίας του εἶναι μιά ἀπειλή κατά τοῦ ἴδιου. Ἄν χάσει τήν ἰδιοκτησία χάνει τήν ἐπαφή μέ τόν κόσμο. Ἀγαπᾶ νά ἔχει τόν ἔλεγχο πάνω στούς ἄλλους καί μέ τήν ἄσκηση αὐτοῦ τοῦ ἐλέγχου σκοτώνει τή ζωή »[4].

Ἡ καταπίεση — ὁ καταθλιπτικός ἔλεγχος — εἶναι νεκροφιλική. Θρέφεται μέ τήν ἀγάπη τοῦ θανάτου, ὄχι τῆς ζωῆς. Ἡ τραπεζική ἀντίληψη τῆς παιδείας, πού ἐξυπηρετεῖ τά συμφέροντα τῆς καταπίεσης, εἶναι κι αὐτή νεκροφιλική. Καθώς εἶναι θεμελιωμένη σέ μιά μηχανιστική, στατική, νατουραλιστική, ἐκτατική ἄποψη τῆς συνείδησης, μετατρέπει τούς μαθητές σέ

[4] Fromm, *The Heart of Man,* Routledge and Kegan Paul.

παθητικά ἀντικείμενα-δοχεῖα. Προσπαθεῖ νά θέσει ὑπό ἔλεγχο τή σκέψη καί τή δράση, ὁδηγεῖ τούς ἀνθρώπους στήν προσαρμογή τους πρός τόν κόσμο καί ἀνακόπτει τή δημιουργική τους ἐνέργεια.

Οἱ ἄνθρωποι, ὅταν βλέπουν νά ματαιώνονται οἱ προσπάθειές τους νά δράσουν ὑπεύθυνα, ὅταν βρίσκονται σέ ἀδυναμία νά χρησιμοποιήσουν τίς ἱκανότητές τους, ὑποφέρουν. « Αὐτή ἡ θλίψη, πού ὀφείλεται στήν ἀνημποριά, ἔχει τίς ρίζες της στό ἴδιο τό γεγονός ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ἰσορροπία ἔχει διαταραχθεῖ », λέει ὁ Fromm[5]. Ἀλλά ἡ ἀνικανότητα γιά δράση, πού προκαλεῖ τό ἄγχος τῶν ἀνθρώπων, τούς σπρώχνει ἐπίσης ν' ἀπορρίψουν τήν ἀνημποριά τους, ἐπιχειρώντας

« ... ν' ἀνακτήσουν τήν ἱκανότητά τους γιά δράση. Ἀλλά εἶναι σέ θέση νά τό κάνουν, καί πῶς ; Ἕνας τρόπος εἶναι νά ὑποταχθοῦν σ' ἕνα ἄτομο, ἤ σέ μιά ὁμάδα, πού ἔχει δύναμη καί νά ταυτιστοῦν μ' αὐτό. Μέ τή συμβολική αὐτή συμμετοχή στή ζωή ἑνός ἄλλου ἀτόμου, οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τήν αὐταπάτη πώς δροῦν, ἐνῶ στήν πραγματικότητα δέν κάνουν ἄλλο παρά νά ὑποτάσσονται καί νά γίνονται ἕνα κομμάτι ἐκείνων πού δροῦν »[6].

Τά λαϊκά συλλαλητήρια εἶναι ἴσως τό καλύτερο παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ τύπου συμπεριφορᾶς ἐκμέρους τῶν καταπιεζομένων. Ταυτίζοντας τόν ἑαυτό τους μέ τούς χαρισματικούς ἡγέτες, οἱ καταπιεζόμενοι νομίζουν ὅτι δροῦν οἱ ἴδιοι ἀποτελεσματικά. Ἡ ἀνταρσία πού ἐκφράζουν, καθώς ἀναδύονται μέσα στήν ἱστορική πορεία, ἔχει ὡς κίνητρο τήν ἐπιθυμία νά κάνουν πραγματικά κάτι. Οἱ ἄρχουσες ἐλίτ βρίσκουν ὅτι ἡ μόνη θεραπεία εἶναι περισσότερη καταπίεση καί περισσότερη δυνάστευση στό ὄνομα τῆς ἐλευθερίας, τῆς τάξης καί τῆς κοινωνικῆς γαλήνης (πού σημαίνει τή γαλήνη τῶν ἡγετῶν). Σύμφωνα μέ τή δική τους λογική, « μιά ἀπεργία ἐργατῶν εἶναι πράξη βίας καί γι'

5 Fromm, *στό ἴδιο.*
6 Fromm, *στό ἴδιο.*

αὐτό εἶναι καταδικαστέα, καί δίνει τό δικαίωμα στό κράτος νά ἐπέμβει βίαια καί νά τήν καταστείλει »[7].

Ἡ ἐκπαίδευση ὡς ἄσκηση κυριαρχίας ἐνισχύει τήν εὐπιστία τῶν μαθητῶν, μέ τόν ἰδεολογικό σκοπό πού ἐπιδιώκει (καί πού συχνά δέν τόν ἀντιλαμβάνονται οὔτε οἱ παιδαγωγοί) νά τούς διδάξει νά προσαρμόζονται στόν κόσμο τῆς καταπίεσης. Ἡ κατηγορία αὐτή δέν διατυπώνεται μέ τήν ἀφελή ἐλπίδα ὅτι οἱ ἄρχουσες ἐλίτ θά ἐγκαταλείψουν μιά τέτοια τακτική. Σκοπός της εἶναι νά προκαλέσει τήν προσοχή τῶν ἀληθινῶν ἀνθρωπιστῶν στό γεγονός ὅτι δέν μποροῦν νά χρησιμοποιοῦν τίς μέθοδες τῆς « τραπεζικῆς » ἐκπαίδευσης γιά τήν ἐπιδίωξη τῆς ἐλευθερίας, γιατί οἱ μέθοδες αὐτές ἁπλῶς ἀρνιοῦνται αὐτή τήν ἐπιδίωξη. Οὔτε μπορεῖ μιά ἐπαναστατική κοινωνία νά κληρονομήσει αὐτές τίς μέθοδες ἀπό μιά κοινωνία καταπίεσης. Ἡ ἐπαναστατική κοινωνία πού ἀσκεῖ τήν « τραπεζική » παιδεία, ἤ ἔχει πάρει τό στραβό δρόμο ἤ τῆς ἔχει λείψει ἡ ἐμπιστοσύνη στόν ἄνθρωπο. Ὅπως καί νάχει τό πράγμα, τήν ἀπειλεῖ τό φάσμα τῆς ἀντίδρασης.

Δυστυχῶς, αὐτοί πού ἀσπάζονται τήν ὑπόθεση τῆς ἀπελευθέρωσης, εἶναι οἱ ἴδιοι πολιορκημένοι καί ἐπηρεασμένοι ἀπό τό κλίμα πού γεννᾶ τήν τραπεζική ἀντίληψη καί συχνά δέν ἀντιλαμβάνονται τήν ἀληθινή σημασία της, τήν ἀπανθρωπιστική της δύναμη. Παραδόξως, τότε, χρησιμοποιοῦν τό ἴδιο ἐργαλεῖο τῆς ἀλλοτρίωσης σ' αὐτό πού θεωροῦν ἀγώνα γιά ἀπελευθέρωση. Μάλιστα, μερικοί « ἐπαναστάτες » στιγματίζουν ὡς « ἀνύποπτους », « ὀνειροπαρμένους » ἤ καί « ἀντιδραστικούς » ὅσους ἀμφισβητοῦν αὐτή τή μέθοδο. Ὡστόσο, δέν μπορεῖς νά ἀπελευθερώσεις τούς ἀνθρώπους ἀλλοτριώνοντάς τους. Ἡ γνήσια ἀπελευθέρωση — ἡ πορεία ἐξανθρωπισμοῦ — δέν εἶναι μιά νέα « κατάθεση » πού πρέπει νά κάνουμε στίς ψυχές τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἀπελευθέρωση εἶναι μιά πράξη : εἶναι ἡ δράση καί ὁ στοχασμός

7 Reinhold Niebuhr, *Moral Man and Immoral Society* (New York 1960).

τῶν ἀνθρώπων πάνω στήν πραγματικότητά τους μέ πρόθεση νά τή μετασχηματίσουν. Ὅσοι ἀφιερώνουν τόν ἑαυτό τους στήν ὑπόθεση τῆς ἀπελευθέρωσης, δέν πρέπει νά δέχονται οὔτε τή μηχανιστική ἀντίληψη, πού θέλει τή συνείδηση ἕνα ἄδειο δοχεῖο πού πρέπει νά γεμίσει, οὔτε τή χρήση τῶν « τραπεζικῶν » μεθόδων κυριαρχίας (προπαγάνδα, συνθήματα-« καταθέσεις ») στό ὄνομα τῆς ἀπελευθέρωσης.

Ὅσοι εἰλικρινά ἀφοσιώνονται στόν ἀγώνα τῆς ἀπολύτρωσης, θά πρέπει νά ἀπορρίψουν τήν τραπεζική ἀντίληψη στό σύνολό της καί νά υἰοθετήσουν, ἀντίθετα, μιάν ἀντίληψη γιά τούς ἀνθρώπους ὡς ἐνσυνείδητων ὄντων, καί γιά τή συνείδηση ὡς συνείδηση πού στρέφεται πρός τήν ἀνθρωπότητα. Θά πρέπει νά ἐγκαταλείψουν τόν παιδαγωγικό σκοπό τῆς ἀποταμίευσης γνώσεων καί νά τόν ξαναπροσδιορίσουν μέ τήν τοποθέτηση τῶν προβλημάτων τῶν ἀνθρώπων στίς σχέσεις τους μέ τόν κόσμο. Μιά ἐκπαίδευση « πού θέτει προβλήματα », πού ἀνταποκρίνεται στήν οὐσία τῆς συνείδησης — στήν *τατικότητα* — ἀπορρίπτει τά ἀνακοινωθέντα καί υἰοθετεῖ τήν ἐπικοινωνία. Συνοψίζει τό εἰδικό χαρακτηριστικό τῆς συνείδησης : *νά ἔχεις γνώση τοῦ*..., ὄχι μόνο ὡς τάση πρός τά ἀντικείμενα, ἀλλά ὡς ἐπαναστροφή στόν ἑαυτό σου, μ' ἕνα εἶδος « διχοτόμησης » τῆς συνείδησης ὡς συνείδησης *τῆς* συνείδησης, ὅπως τήν χαρακτήρισε ὁ Γιάσπερς.

Μιά ἀπελευθερωτική παιδεία συνίσταται σέ ἐνεργήματα γνώσης καί ὄχι σέ μεταβιβάσεις πληροφοριῶν. Εἶναι μιά κατάσταση μάθησης ὅπου τό πρός γνώση ἀντικείμενο (χωρίς νά εἶναι ὁ σκοπός τῆς γνωστικῆς ἐνέργειας) μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στούς παράγοντες τῆς γνώσης — στό δάσκαλο ἀπό τή μιά πλευρά καί στούς μαθητές ἀπό τήν ἄλλη. Κατά συνέπεια, ἡ ἄσκηση τῆς προβληματίζουσας ἐκπαίδευσης ἀπαιτεῖ πρῶτ' ἀπ' ὅλα τήν ἄρση τῆς ἀντίφασης δασκάλου-μαθητῆ. Διαφορετικά εἶναι ἀδύνατη ἡ λειτουργία τῶν διαλογικῶν σχέσεων, πού εἶναι ἀπαραίτητες γιά νά γίνει ἐφικτή ἡ συνεργασία τῶν γνωστικῶν παραγόντων στή σύλληψη τοῦ ἴδιου πρός γνώση ἀντικειμένου.

Πράγματι, ἡ προβληματίζουσα ἐκπαίδευση, σπάζοντας τά

κάθετα καλούπια πού χαρακτηρίζουν τήν « τραπεζική » ἐκπαίδευση, μπορεῖ νά ἐκπληρώσει τό ρόλο της ὡς ἄσκηση ἐλευθερίας, μόνο ἄν ξεπεράσει τήν πιό πάνω ἀντίφαση. Μέ τό διάλογο, ὁ δάσκαλος-τῶν-μαθητῶν καί οἱ μαθητές-τοῦ-δασκάλου, παύουν νά ὑπάρχουν καί ἀναδύεται μιά νέα σχέση : τοῦ δασκάλου-μαθητῆ μέ τούς μαθητές-δασκάλους. Ὁ δάσκαλος δέν εἶναι πιά ἐκεῖνος-πού-διδάσκει, ἀλλά ἐκεῖνος πού καί ὁ ἴδιος διδάσκεται, στό διάλογο μέ τούς μαθητές, οἱ ὁποῖοι μέ τή σειρά τους ἐνῶ διδάσκονται ταυτόχρονα διδάσκουν. Γίνονται ἀπό κοινοῦ ὑπεύθυνοι γιά μιά διαδικασία στήν ὁποία ὅλοι ἀναπτύσσονται. Σ' αὐτή τή διαδικασία τά ἐπιχειρήματα τά βασισμένα στό « κύρος » παύουν νά ἰσχύουν. Γιά νά μπορεῖ νά λειτουργήσει, ἡ αὐθεντία πρέπει νά εἶναι *μέ τό μέρος* τῆς ἐλευθερίας, καί ὄχι *ἐνάντιά* της. Ἐδῶ, κανένας δέν διδάσκει τόν ἄλλο, οὔτε εἶναι κανένας αὐτοδίδακτος. Οἱ ἄνθρωποι ἀλληλοδιδάσκονται, ἀλληλοσυνδεόμενοι μέ τόν κόσμο πού τούς περιβάλλει, μέ τά πρός γνώση ἀντικείμενα, πού στήν « τραπεζική » ἐκπαίδευση εἶναι « ἰδιοκτησία » τοῦ δασκάλου.

Ἡ τραπεζική ἀντίληψη (μέ τήν τάση της νά διχοτομεῖ τά πάντα) διακρίνει στό ἔργο τοῦ δασκάλου δυό στάδια. Στό πρῶτο, ὁ δάσκαλος ἐντοπίζει ἕνα πρός γνώση ἀντικείμενο καί προετοιμάζει τά μαθήματά του στό γραφεῖο του ἤ στό ἐργαστήριό του. Στό δεύτερο στάδιο, ἐξηγεῖ στούς μαθητές του αὐτό τό ἀντικείμενο. Οἱ μαθητές δέν καλοῦνται νά γνωρίσουν, ἀλλά νά ἀποστηθίσουν τά ὅσα τούς ἀνέπτυξε ὁ δάσκαλος, δέν προβαίνουν σέ καμιά ἐνέργεια γνωστική, μιά πού τό ἀντικείμενο πρός τό ὁποῖο θά ἔπρεπε νά στραφεῖ ἡ ἐνέργεια εἶναι περισσότερο ἰδιοκτησία τοῦ δασκάλου, παρά ἕνα ὑλικό πού συναγείρει τόν κριτικό στοχασμό καί τοῦ δασκάλου καί τῶν μαθητῶν. Καί ἔτσι στό ὄνομα τῆς « διαφύλαξης τῆς κουλτούρας καί τῆς γνώσης » ἔχουμε ἕνα σύστημα πού δέν ἐξασφαλίζει οὔτε ἀληθινή γνώση οὔτε ἀληθινή κουλτούρα.

Ἡ προβληματίζουσα μέθοδος δέν διχοτομεῖ τή δραστηριότητα τοῦ δασκάλου-μαθητῆ : ὁ δάσκαλος δέν εἶναι σ' ἕνα

σημεῖο « φορέας γνώσεων » καί σ' ἄλλο σημεῖο « ἀφηγητής », ἀλλά εἶναι πάντα « φορέας γνώσεων », τόσο ὅταν καταρτίζει ἕνα πρόγραμμα, ὅσο κι ὅταν συμμετέχει στό διάλογο μέ τούς μαθητές. Δέν θεωρεῖ τά πρός γνώση ἀντικείμενα ὡς ἀτομική ἰδιοκτησία του, ἀλλά ὡς ἀντικείμενο στοχασμοῦ γιά τόν ἴδιο καί γιά τούς μαθητές. Ἔτσι, ὁ προβληματίζων παιδαγωγός ξαναπλάθει διαρκῶς τίς σκέψεις του μέσα ἀπό τίς σκέψεις τῶν μαθητῶν. Οἱ μαθητές — πού παύουν νά εἶναι πειθήνιοι ἀκροατές — εἶναι τώρα κριτικοί συν-ερευνητές στό διάλογο μέ τό δάσκαλο. Ὁ δάσκαλος παρουσιάζει τό ὑλικό στούς μαθητές γιά νά τό μελετήσουν, καί ὁ ἴδιος ἐπανεξετάζει τίς ἀπόψεις πού εἶχε νωρίτερα καθώς οἱ μαθητές ἐκφράζουν τίς δικές τους. Ὁ ρόλος τοῦ προβληματίζοντος παιδαγωγοῦ εἶναι νά δημιουργεῖ, μαζί μέ τούς μαθητές, τίς συνθῆκες στίς ὁποῖες ἡ γνώση ἀπό τό ἐπίπεδο τῆς δόξας (τῆς ἁπλῆς γνώμης) περνᾶ στό στάδιο τῆς ἀληθινῆς γνώσης, στό ἐπίπεδο τοῦ *λόγου*.

Ἐνῶ ἡ τραπεζική ἐκπαίδευση ναρκώνει καί παραλύει τή δημιουργική δύναμη, ἡ προβληματίζουσα ἐκπαίδευση συνεπάγεται μιά συνεχή ἀποκάλυψη τῆς πραγματικότητας. Ἡ πρώτη προσπαθεῖ νά διατηρήσει τό *βούλιαγμα τῆς συνείδησης*, ἐνῶ ἡ δεύτερη ἀγωνίζεται γιά τήν *ἀνάδυση* τῆς συνείδησης καί γιά μιά *κριτική ἐπέμβαση* στήν πραγματικότητα.

Οἱ μαθητές, καθώς ἔρχονται ὅλο καί περισσότερο ἀντιμέτωποι μέ προβλήματα ἀναφερόμενα στίς σχέσεις τους μέσα στόν κόσμο, καί μέ τόν κόσμο, αἰσθάνονται ὅλο καί περισσότερο τήν πρόκληση καί τό χρέος νά δώσουν λύσεις σ' αὐτά τά προβλήματα. Ἐπειδή ἀντιλαμβάνονται ὅτι ἡ πρόκληση συσχετίζεται μέ ἄλλα προβλήματα μέσα σ' ἕνα γενικότερο πλαίσιο, κι ὄχι ὅτι ἀποτελεῖ ἕνα θεωρητικό θέμα, ἡ κατανόηση πού προκύπτει τείνει νά εἶναι ὅλο καί περισσότερο κριτική κι ἐπομένως ὅλο καί λιγότερο ἀλλοτριωμένη. Ἡ ἀπάντησή τους στήν πρόκληση γεννᾶ νέες προκλήσεις πού ἀκολουθιοῦνται ἀπό νέα βαθύτερη κατανόηση. Ἔτσι βαθμιαῖα οἱ μαθητές φτάνουν νά ἀναγνωρίσουν τόν ἑαυτό τους ὡς συνυπεύθυνο.

Ἡ παιδεία ὡς ἄσκηση ἐλευθερίας — σέ ἀντίθεση πρός τήν παιδεία ὡς ἄσκηση καταπίεσης — ἀρνιέται ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι κάτι τό ἀφηρημένο, ἀπομονωμένο, ἀνεξάρτητο καί ἀποσπασμένο ἀπό τόν κόσμο. Ἀρνιέται ἐπίσης ὅτι ὁ κόσμος ὑπάρχει ὡς πραγματικότητα ἔξω ἀπό τούς ἀνθρώπους. Ὁ γνήσιος στοχασμός δέν θεωρεῖ τόν ἄνθρωπο ὡς ἀφαίρεση, οὔτε ἀτενίζει τόν κόσμο χωρίς τούς ἀνθρώπους, ἀλλά τούς ἀνθρώπους στίς σχέσεις τους μέ τόν κόσμο. Σ' αὐτές τίς σχέσεις, ἡ συνείδηση καί ὁ κόσμος εἶναι ταυτόχρονοι : ἡ συνείδηση οὔτε προηγεῖται οὔτε ἕπεται τοῦ κόσμου.

« Ἡ συνείδηση κι ὁ κόσμος εἶναι δοσμένοι ταυτόχρονα. Ὁ κόσμος, ἄν καί κατουσία εἶναι ἔξω ἀπό τή συνείδηση, εἶναι συνάμα κατουσία σχετικός πρός αὐτήν », γράφει ὁ Σάρτρ[8].

Σ' ἕναν ἀπό τούς μορφωτικούς κύκλους μας στή Χιλή, ἡ ὁμάδα συζητοῦσε τήν ἀνθρωπολογική ἔννοια τῆς κουλτούρας. Ἐνῶ ἡ συζήτηση εἶχε προχωρήσει, ἕνας χωρικός πού, σύμφωνα μέ τά κριτήρια τῆς τραπεζικῆς ἀντίληψης, ἦταν ἐντελῶς ἀμόρφωτος, εἶπε : « Τώρα καταλαβαίνω ὅτι χωρίς τόν ἄνθρωπο δέν ὑπάρχει κόσμος ». Ὅταν ὁ δάσκαλος ρώτησε : « Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι πάνω στή γῆ πεθαίνουν, ἀλλά ἡ γῆ ἡ ἴδια παραμένει, μέ τά δέντρα, τά πουλιά, τά ζῶα, τά ποτάμια, τίς θάλασσες, τ' ἀστέρια... αὐτά ὅλα δέν θά ἦταν ἕνας κόσμος ; » « Ὄχι ! » ἀπάντησε μέ ἔμφαση ὁ χωρικός. « Γιατί δέν θά ὑπῆρχε τότε κανένας γιά νά πεῖ : " Αὐτός εἶναι ἕνας κόσμος " ».

Ὁ χωρικός θέλησε νς ἐκφράσει τήν ἰδέα ὅτι θά ἔλειπε ἡ συνείδηση τοῦ κόσμου, πού ἀναγκαστικά συνεπάγεται τόν κόσμο τῆς συνείδησης. « Ἐγώ » δέν μπορῶ νά ὑπάρχω χωρίς ἕνα « Μή-Ἐγώ ». Μέ τή σειρά του τό « Μή-Ἐγώ » ἐξαρτιέται ἀπ' αὐτή τήν ὕπαρξη. Ὁ κόσμος πού γεννᾶ τή συνείδηση γίνεται ὁ κόσμος αὐτῆς τῆς συνείδησης. Ἀπ' ἐδῶ βγαίνει ἡ βεβαίωση τοῦ Σάρτρ : « Ἡ συνείδηση καί ὁ κόσμος εἶναι δοσμένοι ταυτόχρονα ».

[8] J.-P. Sartre, *Situations I,* Gallimard, (Paris, p. 32).

Καθώς οἱ ἄνθρωποι, στοχαζόμενοι ταυτόχρονα τόν ἑαυτό τους καί τόν κόσμο, μεγαλώνουν τόν ὁρίζοντα τῆς ἀντιληπτικότητάς τους, ἀρχίζουν νά κατευθύνουν τήν προσοχή τους σέ φαινόμενα πού πρίν ἦταν ἀσήμαντα. Ὁ Husserl γράφει :

« Στήν κατ' αἴσθηση ἀντίληψη — πού εἶναι μιά σαφής αἰσθητηριακή διαπίστωση — στρέφομαι πρός τό ἀντικείμενο, λ.χ., τό φύλλο χαρτιοῦ. Τό βλέπω νά ὑπάρχει ἐδῶ καί τώρα. Ἡ ἀντίληψη εἶναι ἕνα νοητικό ξεμονάχιασμα, ἀφοῦ τό κάθε ἀντικείμενο ἔχει ἕνα φόντο στήν ἐμπειρία. Γύρω καί κοντά στό φύλλο χαρτιοῦ βρίσκονται βιβλία, μολύβια, μελανοδοχεῖο, κτλ., κι αὐτά κατά μιάν ὁρισμένη ἔννοια εἶναι ἐπίσης « ἀντιληπτά », μέ τήν αἴσθηση, μέσα στό « ἐποπτικό μου πεδίο ». Ἀλλά ἐνῶ ἐγώ στρέφω τήν προσοχή μου στό χαρτί, δέν τή στρέφω πρός τήν κατεύθυνσή τους, δέν ἀντιλαμβάνομαι κανένα ἀπ' αὐτά, οὔτε κάν κατά μιά δευτερεύουσα ἔννοια. Φάνηκαν μπροστά μου, ἀλλά ὄχι ξεχωριστά, σάν αὐτοτελῆ πράγματα. Ἡ κάθε ἀντίληψη ἑνός πράγματος ἔχει μιά τέτοια ζώνη περιφερειακῶν ἐποπτικῶν παραστάσεων ἤ περιφερειακῶν διαπιστώσεων, ἄν ἡ ἄμεση ἐποπτεία περικλείνει ἤδη τήν κατάσταση τῆς « στροφῆς πρός ». Κι αὐτό εἶναι ἐπίσης μιά « ἐνσυνείδητη ἐμπειρία », ἤ ἀκόμα συντομότερα μιά « συνείδηση » ὅλων ἐκείνων πού στήν πραγματικότητα βρίσκονται μέσα στό συν-αντιληπτό ἀντικειμενικό φόντο »[9].

Αὐτό πού ὑπῆρχε ἀντικειμενικά ἀλλά δέν ἔγινε ἀντιληπτό στίς βαθύτερές του συνεπαγωγές (ἄν εἶχε πράγματι γίνει ἀντιληπτό) ἀρχίζει νά « ξεπροβάλλει », νά παίρνει τό χαρακτήρα ἑνός προβλήματος καί κατά συνέπεια μιᾶς πρόκλησης. Ἔτσι οἱ ἄνθρωποι ἀρχίζουν νά ξεχωρίζουν στοιχεῖα ἀπό τό φόντο τῶν ἐποπτειῶν τους καί νά στοχάζονται πάνω σ' αὐτά. Αὐτά τά στοιχεῖα εἶναι τώρα ἀντικείμενα μελέτης τοῦ ἀνθρώπου, καί, σάν τέ-

9 Edmund Husserl, *Ἰδέες-Γενική Εἰσαγωγή στήν Καθαρή Φαινομενολογία*, (London 1969, σελ. 105-106).

τοια, γίνονται ἀντικείμενα τῆς δράσης του καί τῆς γνώσης του.

Στήν προβληματίζουσα ἐκπαίδευση οἱ ἄνθρωποι ἀναπτύσσουν τήν ἱκανότητά τους ν' ἀντιλαμβάνονται κριτικά *τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὑπάρχουν στόν κόσμο, μέ τόν ὁποῖο κόσμο* καί *μέσα στόν ὁποῖο* βρίσκονται. Καί κατορθώνουν νά βλέπουν τόν κόσμο ὄχι ὡς μιά στατική πραγματικότητα, ἀλλά ὡς μιά πραγματικότητα πού ἐξελίσσεται καί μεταβάλλεται. Ἄν εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ διαλεκτικές σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μέ τόν κόσμο ὑπάρχουν ἀνεξάρτητα ἀπό τό πῶς γίνονται ἀντιληπτές (ἤ ἀπό τό ἄν γίνονται κάν ἀντιληπτές ἤ ὄχι), εἶναι ἐπίσης ἀλήθεια ὅτι ἡ μορφή δράσης πού υἱοθετοῦν οἱ ἄνθρωποι εἶναι, σέ μεγάλο βαθμό, μιά λειτουργία τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο ἀντιλαμβάνονται τόν ἑαυτό τους μέσα στόν κόσμο. Γι' αὐτό καί ὁ δάσκαλος-μαθητής καί οἱ μαθητές-δάσκαλοι στοχάζονται ταυτόχρονα τόν ἑαυτό τους καί τόν κόσμο χωρίς νά χωρίζουν αὐτή τή σκέψη ἀπό τή δράση, καί μ' αὐτόν τόν τρόπο θεσπίζουν μιάν αὐθεντική μορφή στοχασμοῦ καί δράσης.

Γιά μιάν ἀκόμα φορά, οἱ δυό παιδαγωγικές ἀντιλήψεις καί ἐφαρμογές πού ἀναλύονται ἐδῶ, ἔρχονται σέ σύγκρουση. Ἡ « τραπεζική » ἐκπαίδευση (γιά εὐνόητους λόγους) ἐπιχειρεῖ, μυθοποιώντας τήν πραγματικότητα, νά ἀποκρύψει ὁρισμένα γεγονότα πού ἐξηγοῦν τόν τρόπο ὕπαρξης τῶν ἀνθρώπων μέσα στόν κόσμο. Ἡ προβληματίζουσα ἐκπαίδευση ὁρίζει στόν ἑαυτό της τό καθῆκον ν' ἀπομυθοποιήσει τήν πραγματικότητα.

Ἡ « τραπεζική » ἐκπαίδευση ἀντιστέκεται στόν διάλογο. Ἡ προβληματίζουσα ἐκπαίδευση θεωρεῖ τό διάλογο ἀπαραίτητο γιά τή γνωστική διαδικασία πού ἀποκαλύπτει τήν πραγματικότητα. Ἡ « τραπεζική » ἐκπαίδευση μεταχειρίζεται τούς μαθητές σάν ἀντικείμενα πού θέλουν βοήθεια. Ἡ προβληματίζουσα ἐκπαίδευση τούς κάνει κριτικούς στοχαστές. Ἡ « τραπεζική » ἐκπαίδευση παραλύει τή δημιουργικότητα καί ὑποτάσσει (ἄν καί δέν μπορεῖ ἐντελῶς νά ἀφανίσει) τήν *τατικότητα* τῆς συνείδησης, ἀπομονώνοντας τή συνείδηση ἀπ' τόν κόσμο καί στερώντας τούς ἀνθρώπους ἀπό τόν ὀντολογικό καί ἱστορικό προ-

ορισμό τους νά γίνουν ἀρτιότεροι ἄνθρωποι. Ἡ προβληματίζουσα ἐκπαίδευση στηρίζεται πάνω στή δημιουργικότητα καί δυναμώνει τήν ἀληθινή σκέψη καί δράση πάνω στήν πραγματικότητα, καί ἔτσι ἀνταποκρίνεται στόν προορισμό τῶν ἀνθρώπων, ὡς ὄντων πού τότε μόνο εἶναι αὐθεντικά ὅταν ἐπιδίδονται στήν ἔρευνα καί στή δημιουργική ἀλλαγή. Μέ δυό λόγια, ἡ « τραπεζική » θεωρία καί πράξη, ὄντας δυνάμεις ἀκινητοποίησης καί ἀγκύλωσης, δέν ἀναγνωρίζουν τούς ἀνθρώπους ὡς ἱστορικά ὄντα, ἐνῶ ἡ προβληματίζουσα θεωρία καί πράξη παίρνουν τήν ἱστορικότητα τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀφετηρία.

Ἡ προβληματίζουσα ἐκπαίδευση καταξιώνει τούς ἀνθρώπους ὡς ὑπάρξεις στή διαδικασία τοῦ *γίγνεσθαι* — ὡς ἀτελείωτες, ἀσυμπλήρωτες ὑπάρξεις μέσα σέ—καί μαζί μέ—μιά πραγματικότητα πού εἶναι ὁμοίως ἀσυμπλήρωτη. Πράγματι, σέ ἀντίθεση μέ τ' ἄλλα τά ζῶα πού εἶναι ἀτελῆ, ἀλλά ὄχι ἱστορικά, οἱ ἄνθρωποι γνωρίζουν ὅτι εἶναι ἀτελεῖς. Ἔχουν ἐπίγνωση τῆς μή ἀρτιότητάς τους. Σ' αὐτήν ἀκριβῶς τή μή ἀρτιότητα καί σ' αὐτή τήν ἐπίγνωση βρίσκονται οἱ πηγές τῆς παιδείας ὡς ἀποκλειστικά ἀνθρώπινης ἐκδήλωσης. Ὁ ἀτελής χαρακτήρας τοῦ ἀνθρώπου καί ὁ μεταβλητός χαρακτήρας τῆς πραγματικότητας κάνουν τήν παιδεία ἀναγκαία, σάν μιά δραστηριότητα πού προχωρεῖ.

Ἔτσι, ἡ παιδεία διαρκῶς ἀνανεώνεται στήν πράξη. Γιά νά *εἶναι*, πρέπει νά *γίνεται*. Ἡ « διάρκειά » της (σύμφωνα μέ τήν μπερξονική σημασία τοῦ ὅρου) βρίσκεται στήν πάλη τῶν ἀντιθέτων : τῆς *σταθερότητας* καί τῆς *ἀλλαγῆς*. Ἡ τραπεζική μέθοδος δίνει ἔμφαση στή σταθερότητα καί ἔτσι καταντᾶ ἀντιδραστική. Ἡ προβληματίζουσα παιδεία — πού δέν παραδέχεται οὔτε ἕνα « χρηστόν » παρόν οὔτε ἕνα προκαθορισμένο μέλλον — ριζώνει στό δυναμικό παρόν καί γίνεται ἐπαναστατική.

Ἡ προβληματίζουσα παιδεία εἶναι ἐπαναστατική μελλοντικότητα. Γι' αὐτό εἶναι προφητική (καί, σάν τέτοια, ἐλπιδοφόρα) καί ἀνταποκρίνεται ἔτσι στήν ἱστορική φύση τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι, καταξιώνει τούς ἀνθρώπους ὡς ὑπάρξεις πού ὑπερβαίνουν τόν ἑαυτό τους, πού προχωροῦν καί κοιτάζουν πρός τά

μπρός, πού ἡ ἀκινησία εἶναι γι' αὐτούς μιά θανάσιμη ἀπειλή καί τό κοίταγμα πρός τά πίσω τούς χρησιμεύει μόνο ὡς ἕνα μέσο γιά νά κατανοήσουν πιό καθαρά τό τί εἶναι καί ποιοί εἶναι, καί ἔτσι νά μπορέσουν πιό σοφά νά χτίσουν τό μέλλον. Ἔτσι, ἡ προβληματίζουσα παιδεία συμβαδίζει μέ τό κίνημα στό ὁποῖο συμμετέχουν οἱ ἄνθρωποι ὡς ὄντα πού ἔχουν ἐπίγνωση τῆς μή ἀρτιότητάς τους — ἕνα ἱστορικό κίνημα πού ἔχει τήν ἀφετηρία του, τούς ὑποκειμενικούς του φορεῖς καί τόν ἀντικειμενικό του σκοπό.

Ἡ ἀφετηρία αὐτοῦ τοῦ κινήματος βρίσκεται μέσα στούς ἴδιους τούς ἀνθρώπους. Μιά ὅμως πού ἄνθρωποι δέν ὑπάρχουν ἔξω ἀπό τόν κόσμο, ἀπό τήν πραγματικότητα, τό κίνημα ἀρχίζει ἀπό τίς ἀμοιβαῖες σχέσεις ἀνθρώπων καί κόσμου. Ἔτσι, ἡ ἀφετηρία πρέπει νά εἶναι πάντα μαζί μέ τούς ἀνθρώπους στό « ἐδῶ καί στό τώρα », δηλαδή στήν κατάσταση μέσα στήν ὁποία εἶναι βυθισμένοι, ἀπό τήν ὁποία ἀναδύονται καί στήν ὁποία ἐπεμβαίνουν. Μόνο μέ ἀφετηρία αὐτή τήν κατάσταση — πού καθορίζει καί τόν τρόπο πού τήν ἀντιλαμβάνονται — μποροῦν νά ἀρχίσουν νά κινοῦνται. Γιά νά τό κάνουν αὐτό σωστά, θά πρέπει νά δοῦν τή θέση τους ὄχι σάν μοιραία κι ἀμετάβλητη, ἀλλά ἁπλῶς σάν περιοριστική κι ἐπομένως σάν προκλητική.

Ἐνῶ ἡ « τραπεζική » μέθοδος ἐνισχύει ἄμεσα ἤ ἔμμεσα τή μοιρολατρική ἀντίληψη τῶν ἀνθρώπων γιά τήν κατάστασή τους, ἡ προβληματίζουσα μέθοδος παρουσιάζει τήν ἴδια αὐτή κατάσταση ὡς ἕνα πρόβλημα. Κι ἐπειδή ἡ κατάσταση γίνεται ἀντικείμενο τῆς γνώσης τους, ἡ μαγική ἤ ἀφελής ἀντίληψη, πού δημιούργησε τή μοιρολατρία τους, ὑποχωρεῖ καί ἀντικαθίσταται μέ μιάν ἀντίληψη ἱκανή νά δεῖ τόν ἑαυτό της ὅπως βλέπει τήν πραγματικότητα, καί ἔτσι μπορεῖ νά εἶναι κριτικά ἀντικειμενική ὅσον ἀφορᾶ αὐτή τήν πραγματικότητα.

Μιά βαθύτερη ἐπίγνωση τῆς κατάστασής τους, ὁδηγεῖ τούς ἀνθρώπους νά ἀντιληφθοῦν αὐτή τήν κατάσταση ὡς μιάν ἱστορική πραγματικότητα ἐπιδεκτική ἀλλαγῶν. Ἡ παθητική ὑποταγή ἀντικαθίσταται ἀπό τή ροπή γιά ἀλλαγή καί ἀναζήτηση, τίς ὁποῖες οἱ ἄνθρωποι νιώθουν πώς εἶναι σέ θέση νά κατευθύνουν.

Ἂν οἱ ἄνθρωποι, ὡς ἱστορικά ὄντα, πού συμμετέχουν κατανάγκη μαζί μέ ἄλλους ἀνθρώπους σέ μιά κίνηση ἀναζήτησης, δέν ἔλεγχαν αὐτή τήν κίνηση, τότε αὐτό θά ἦταν (καί εἶναι) μιά παραβίαση τῆς ἀνθρωπιᾶς τοῦ ἀνθρώπου. Ὁποιαδήποτε κατάσταση στήν ὁποία μερικοί ἄνθρωποι ἐμποδίζουν ἄλλους νά ἐνημερωθοῦν, νά συμμετάσχουν στήν ἀναζήτηση, εἶναι κατάσταση βίας. Τά μέσα πού χρησιμοποιοῦνται δέν ἔχουν σημασία. Τό νά ἀλλοτριώνεις ἀνθρώπους ἀπό τήν ἱκανότητά τους νά παίρνουν ἀποφάσεις σημαίνει νά τούς ματατρέπεις σέ ἀντικείμενα.

Ἡ κίνηση γιά ἀναζήτηση πρέπει νά στρέφεται πρός τόν ἐξανθρωπισμό — πού εἶναι ἡ ἱστορική ἀποστολή τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐπιδίωξη ὅμως μιᾶς πλήρους ἀνθρωπιᾶς, δέν μπορεῖ νά πραγματωθεῖ μέ τήν ἀπομόνωση ἤ τόν ἀτομικισμό, ἀλλά μόνο μέ τή συντροφικότητα καί τήν ἀλληλεγγύη. Ἐπομένως δέν μπορεῖ ν' ἀναπτυχθεῖ μέσα στίς ἀνταγωνιστικές σχέσεις μεταξύ καταπιεστῶν καί καταπιεζομένων. Κανένας δέν μπορεῖ νά γίνει σωστός ἄνθρωπος ἄν ἐμποδίζει τούς ἄλλους νά γίνουν τό ἴδιο. Ἡ προσπάθεια *νά εἶσαι περισσότερο* ἄνθρωπος, ἀτομικιστικά, σέ ὁδηγεῖ *νά ἔχεις περισσότερα*, ἐγωιστικά : πράγμα πού ἀποτελεῖ μιά μορφή ἀπανθρώπισης. Ὄχι γιατί δέν εἶναι βασικό *νά ἔχεις*, γιά *νά εἶσαι* ἄνθρωπος. Ἀλλά ἀκριβῶς, ἐπειδή *εἶναι* ἀναγκαῖο, δέν θά πρέπει νά ἐπιτρέπεται τό *ἔχειν* μερικῶν ἀνθρώπων νά ἀποτελεῖ ἐμπόδιο *στό ἔχειν* τῶν ἄλλων, δέν θά πρέπει νά σταθεροποιεῖ τή δύναμη τῶν πρώτων νά συντρίβουν τούς τελευταίους.

Ἡ προβληματίζουσα παιδεία, ὡς ἀνθρωπιστική καί ἀπελευθερωτική πράξη, θέτει ὡς βασικό αἴτημα, ὅτι οἱ δυναστευόμενοι ὀφείλουν νά ἀγωνίζονται γιά τή χειραφέτησή τους. Γιά τόν σκοπό αὐτό, βοηθάει τούς δασκάλους καί τούς μαθητές νά γίνουν Ὑποκείμενα τῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας, παραμερίζοντας τήν αὐταρχικότητα καί τόν ἀλλοτριωτικό διανοουμενισμό. Βοηθάει ἐπίσης τούς ἀνθρώπους νά ξεπεράσουν τή λαθεμένη ἀντίληψή τους γιά τήν πραγματικότητα. Ὁ κόσμος δέν εἶναι πιά κάτι πού μπορεῖ νά περιγραφεῖ μέ ἀπατηλές λέξεις. Γίνεται τό ἀντικεί-

μενο τῆς ἀναπλαστικῆς δράσης τῶν ἀνθρώπων, πού ὁδηγεῖ τελικά στήν ἐξανθρώπισή τους.

Ἡ προβληματίζουσα παιδεία δέν ἐξυπηρετεῖ οὔτε μπορεῖ νά ἐξυπηρετήσει τά συμφέροντα τοῦ καταπιεστῆ. Κανένα καταπιεστικό καθεστώς δέν μπορεῖ νά ἐπιτρέπει στόν καταπιεζόμενο ν' ἀρχίζει νά ρωτάει : Γιατί ; Καί ἐφόσον μόνο μιά ἐπαναστατική κοινωνία μπορεῖ νά ἐφαρμόσει αὐτή τήν παιδεία μέ συστηματικό τρόπο, οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες δέν ἔχουν ἀνάγκη νά πάρουν πλήρη ἐξουσία στά χέρια τους πρίν νά μπορέσουν νά ἐφαρμόσουν τή μέθοδο. Στήν ἐπαναστατική διαδικασία οἱ ἡγέτες δέν μποροῦν νά χρησιμοποιοῦν τήν « τραπεζική » μέθοδο ὡς προσωρινό μέτρο, πού δικαιολογεῖται ἀπό τίς ἀνάγκες τῆς στιγμῆς, μέ τήν πρόθεση τάχα νά υἱοθετήσουν *ἀργότερα* μιά γνήσια ἐπαναστατική συμπεριφορά. Ὀφείλουν νά εἶναι ἀπό τήν ἀρχή ἐπαναστατικοί — δηλαδή νά δέχονται τόν διάλογο.

Κεφάλαιο τρίτο

Ὁ διάλογος εἶναι ἡ οὐσία γιά μιάν ἀγωγή πού ἐπιδιώκει τήν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου

Καθώς προσπαθοῦμε νά ἀναλύσουμε τή σημασία τοῦ διαλόγου ὡς φαινόμενου ἀνθρώπινου, ἀνακαλύπτουμε κάτι πού εἶναι ἡ οὐσία τοῦ ἴδιου τοῦ διαλόγου : τόν *λόγο*. Ἀλλά ὁ λόγος εἶναι κάτι παραπάνω ἀπό ἕνα ὄργανο πού κάνει δυνατό τό διάλογο. Γι' αὐτό θά χρειαστεῖ ν' ἀναζητήσουμε τά συστατικά του στοιχεῖα. Μέσα στόν *λόγο* βρίσκουμε δυό διαστάσεις, τή σκέψη καί τή δράση, σέ μιά τέτοια βαθειά ἀλληλεπίδραση, πού ὅταν ἡ μιά διάσταση θυσιάζεται — ἔστω καί ἐνμέρει — ἡ ἄλλη πάσχει κατά τρόπο ἄμεσο. Δέν ὑπάρχει ἀληθινός λόγος πού νά μήν εἶναι συγχρόνως μιά πράξη[1]. Ἔτσι, τό νά πεῖς ἕνα σωστό λόγο ἰσοδυναμεῖ μέ τό νά μετασχηματίζεις τόν κόσμο[2].

Ἕνας ὄχι αὐθεντικός λόγος, δηλαδή ἕνας λόγος ἀνίκανος νά μετασχηματίσει τήν πραγματικότητα, προκύπτει ἀπό τή διχοτόμηση πού ἔχει γίνει στά δυό του συστατικά στοιχεῖα. Ὅταν ἕνας λόγος ἀποστερεῖται ἀπό τή διάστασή του τῆς δράσης, τότε καί ἡ διάστασή του τῆς σκέψης πάσχει. Ὁ λόγος τότε μετατρέπεται σέ ἄσκοπη φλυαρία, σέ *βερμπαλισμό*, σέ μιά ἀλλοτριωμένη καί ἀλλοτριωτική κενολογία, τέτοια πού δέν μπορεῖ νά καταγγείλει

1 Δράση / Σκέψη } λόγος = ἔργο = πράξη.
Θυσία τῆς δράσης = βερμπαλισμός.
Θυσία τῆς σκέψης = ἀκτιβισμός.

2 Μερικές ἀπ' αὐτές τίς σκέψεις προέκυψαν ἀπό συζητήσεις πού εἶχα μέ τόν καθηγητή Ernani Maria Fiori.

τόν κόσμο, γιατί μιά τέτοια καταγγελία προϋποθέτει δέσμευση γιά ἀλλαγή, καί ἀλλαγή δέν ὑπάρχει δίχως δράση.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἄν δίνεται ἔμφαση ἀποκλειστικά στή δράση, σέ βάρος τῆς σκέψης, τότε ὁ λόγος μετατρέπεται σέ *ἀκτιβισμό* — σέ δράση γιά τή δράση — πού ἀρνιέται τή σωστή πράξη καί καθιστᾶ ἀδύνατο τό διάλογο. Ὅποια μορφή καί ἄν πάρει ἡ διχοτόμηση, δημιουργεῖ μή αὐθεντικές μορφές ὕπαρξης, κι ἔτσι δημιουργεῖ ταυτόχρονα ψεύτικες μορφές στοχασμοῦ, πού μέ τή σειρά τους ἐνισχύουν τήν ἀρχική διχοτόμηση.

Ἡ παρουσία τοῦ ἀνθρώπου δέν μπορεῖ νά εἶναι βουβή, οὔτε μπορεῖ νά τρέφεται μέ ψεύτικα λόγια, ἀλλά μόνο μέ ἀληθινά, πού μ' αὐτά οἱ ἄνθρωποι ἀλλάζουν τόν κόσμο. Τό νά ὑπάρχεις ὡς ἄνθρωπος εἶναι τό ἴδιο μέ τό νά *ὀνοματίζεις* τόν κόσμο, πού ἰσοδυναμεῖ μέ τό ν' ἀλλάζεις τόν κόσμο. Μιᾶς καί ὀνομάστηκε, ὁ κόσμος μέ τή σειρά του ἐπανεμφανίζεται στούς ὀνοματοθέτες του ὡς πρόβλημα καί ἀπαιτεῖ ἀπ' αὐτούς μιά νέα *ὀνομασία*. Οἱ ἄνθρωποι δέν πλάθονται μέ τή σιωπή[3], ἀλλά μέ τό λόγο, μέ τό ἔργο, μέ τόν συνδυασμό δράσης-σκέψης.

Ἀλλά ἐνῶ τό νά λές τό σωστό λόγο — πού εἶναι ἔργο, πού εἶναι πράξη — σημαίνει νά ἀλλάζεις τόν κόσμο, τό νά λές αὐτόν τό λόγο δέν εἶναι προνόμιο μερικῶν μόνο καί λίγων ἀνθρώπων, ἀλλά τό δικαίωμα τοῦ κάθε ἀνθρώπου. Συνεπῶς, κανένας δέν μπορεῖ νά ἐκφέρει ἕναν ἀληθινό λόγο μόνος του — οὔτε μπορεῖ νά τόν πεῖ *γιά λογαριασμό κάποιου ἄλλου*, σάν κεκτημένο δικαίωμα πού ἀφαιρεῖ ἀπό τούς ἄλλους τό λόγο.

Ὁ διάλογος εἶναι ἡ συνάντηση μεταξύ ἀνθρώπων, μέ ἐνδιάμεσο τήν πραγματικότητα, γιά τήν ἀνακάλυψη καί ὀνομάτιση

3 Εἶναι φανερό πώς δέν ἀναφέρομαι ἐδῶ στή σιωπή τῆς βαθειᾶς περισυλλογῆς, ὅταν οἱ ἄνθρωποι ἀποσύρονται φαινομενικά μόνο ἀπό τόν κόσμο γιά νά τόν θεωρήσουν στό σύνολό του, καί ἔτσι μένουν μαζί του. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους τό ἀποτράβηγμα εἶναι αὐθεντικό μόνον ὅταν ὁ μελετητής « βαφτίζεται » στήν πραγματικότητα, ὄχι ὅταν τό ἀποτράβηγμα σημαίνει περιφρόνηση γιά τόν κόσμο καί φυγή ἀπ' αὐτόν, κάτι δηλαδή πού μποροῦμε νά χαρακτηρίσουμε σάν « ἱστορική σχιζοφρένεια ».

αὐτῆς τῆς πραγματικότητας. Γι' αὐτό διάλογος δέν μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ ἀνάμεσα σέ κείνους πού θέλουν νά ὀνομάσουν τήν πραγματικότητα καί κείνους πού δέν θέλουν νά τήν ὀνομάσουν, ἀνάμεσα σέ κείνους πού ἀρνιοῦνται τό δικαίωμα στούς ἄλλους νά ἐκφέρουν τό λόγο τους καί σέ κείνους πού τούς ἔχει ἀφαιρεθεῖ τό δικαίωμα νά ποῦν τό λόγο τους. Ἐκεῖνοι πού ἔχασαν τό θεμελιακό αὐτό δικαίωμα πρέπει πρῶτα νά τό ἀνακτήσουν καί νά ἀποτρέψουν τήν ἐπανάληψη αὐτῆς τῆς ἀπανθρωπίζουσας ἐπίθεσης.

Ἂν μέ τό λόγο τους οἱ ἄνθρωποι ἀλλάζουν τήν πραγματικότητα ὀνοματίζοντάς την, τότε ὁ διάλογος ἐπιβάλλεται ὡς τό μέσο μέ τό ὁποῖο οἱ ἄνθρωποι ἀποκτοῦν νόημα ὡς ἄνθρωποι. Ἑπομένως ὁ διάλογος εἶναι μιά ὑπαρξιακή ἀναγκαιότητα. Καί μιά πού ὁ διάλογος εἶναι ἡ συνάντηση ὅπου ἑνωμένες ἡ σκέψη καί ἡ δράση τῶν διαλεγόμενων ἀπευθύνονται στόν κόσμο πού πρέπει ν' ἀλλάξει καί νά ἐξανθρωπιστεῖ, ὁ διάλογος αὐτός δέν μπορεῖ νά περιορίζεται σέ ἁπλή κατάθεση ἰδεῶν τοῦ ἑνός ἀτόμου στό ἄλλο, οὔτε μπορεῖ νά γίνει μιά ἁπλή ἀνταλλαγή ἰδεῶν πού προορίζονται γιά « κατανάλωση » τῶν μετεχόντων στή συζήτηση. Ἀλλά οὔτε μπορεῖ νά ἔχει τή μορφή ἑνός ἐπιχειρήματος ἐχθρικοῦ, πολεμικῆς, ἀνάμεσα σέ ἀνθρώπους πού δέν ἀνέλαβαν νά ὀνομάσουν τήν πραγματικότητα ἤ νά ἐρευνήσουν τήν ἀλήθεια, ἀλλά μάλλον ἀποσκοποῦν στό νά ἐπιβάλουν τή δική τους ἀλήθεια στούς ἄλλους. Καί ἐπειδή ὁ διάλογος εἶναι μιά συνάντηση ἀνθρώπων πού ὀνομάζουν τήν πραγματικότητα, δέν μπορεῖ νά εἶναι μιά κατάσταση ὅπου μερικοί ὀνομάζουν τήν πραγματικότητα γιά λογαριασμό τῶν ἄλλων. Εἶναι μιά πράξη δημιουργίας. Δέν μπορεῖ νά χρησιμεύει ὡς δόλιο ὄργανο γιά τήν ἐξουσίαση ἑνός ἀνθρώπου ἀπό ἄλλον. Μόνο μιά μορφή κυριαρχίας εἶναι ἀνεκτή στό διάλογο : ἡ ἐξουσίαση τῆς πραγματικότητας ἀπό τούς διαλεγόμενους, ἡ κατάκτηση τοῦ κόσμου γιά τήν ἀπελευθέρωση τῶν ἀνθρώπων.

Ὁ διάλογος ὅμως δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ὅταν λείπει μιά βαθειά ἀγάπη γιά τόν κόσμο καί γιά τούς ἀνθρώπους. Ἡ ὀνο-

μάτιση τοῦ κόσμου, πού εἶναι μιά πράξη δημιουργίας καί ἀναδημιουργίας, δέν εἶναι δυνατή ἄν δέν εἶναι διαποτισμένη ἀπό ἀγάπη[4]. Ἡ ἀγάπη εἶναι συγχρόνως τό θεμέλιο τοῦ διαλόγου καί ὁ διάλογος ὁ ἴδιος. Ἔτσι ἀποτελεῖ ἔργο ὑπεύθυνων Ὑποκειμένων καί δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει σέ μιά σχέση κυριαρχίας. Ἡ κυριαρχία ἀποκαλύπτει τήν παθολογία τῆς ἀγάπης : τόν σαδισμό τοῦ καταπιεστῆ καί τόν μαζοχισμό τοῦ καταπιεζομένου. Γιατί ἡ ἀγάπη εἶναι μιά πράξη θάρρους καί ὄχι φόβου. Ἡ ἀγάπη εἶναι ἀφοσίωση στούς ἄλλους ἀνθρώπους. Ἄσχετα ἀπό τό ποῦ βρίσκονται οἱ καταπιεζόμενοι, ἡ πράξη ἀγάπης εἶναι ἕνας χρέος πού ἀναλαμβάνεις γιά τήν ὑπεράσπιση τῆς ὑπόθεσής τους — τήν ὑπόθεση τῆς ἀπελευθέρωσης. Αὐτή ἡ δέσμευση, ἐπειδή ἐμπνέεται ἀπό ἀγάπη, εἶναι διαλογική. Ὡς πράξη γενναιότητας, ἡ ἀγάπη δέν μπορεῖ νά εἶναι συναισθηματική· ὡς πράξη Ἐλευθερίας ἡ ἀγάπη δέν μπορεῖ νά χρησιμεύει ὡς πρόσχημα γιά ἐπηρεασμό. Θά πρέπει νά γεννᾶ ἄλλες πράξεις ἐλευθερίας· διαφορετικά δέν εἶναι ἀγάπη. Μόνο μέ τήν κατάργηση τῆς καταπίεσης εἶναι δυνατή ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἀγάπης, πού ἡ κατάσταση τῆς καταπίεσης τήν ἔχει κάνει ἀδύνατη. Ὅταν δέν ἀγαπῶ τόν κόσμο — ὅταν δέν ἀγαπῶ τή ζωή — ὅταν δέν ἀγαπῶ τούς ἀνθρώπους — δέν μπορῶ νά ἀνοίξω διάλογο.

4 Ὅσο περνᾶ ὁ καιρός πείθομαι ὅλο καί πιό βαθιά ὅτι οἱ πραγματικοί ἐπαναστάτες πρέπει νά βλέπουν τήν ἐπανάσταση — ἐξαιτίας ἀκριβῶς τῆς δημιουργικῆς καί λυτρωτικῆς της φύσης — ὡς πράξη ἀγάπης. Γιά μένα, ἡ ἐπανάσταση, πού δέν εἶναι δυνατή χωρίς μιά θεωρία τῆς ἐπανάστασης — δηλαδή μιάν ἐπιστήμη —, δέν ἀποτελεῖ κάτι τό ἀσυμβίβαστο μέ τήν ἀγάπη. Ἀντίθετα : ἡ ἐπανάσταση γίνεται ἀπό ἀνθρώπους γιά νά ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἀνθρωπιά τους. Ποιό εἶναι, πράγματι, τό βαθύτερο κίνητρο πού κάνει τούς ἀνθρώπους νά γίνονται ἐπαναστάτες ; Ἡ διαστρέβλωση πού ἐπέβαλε στή λέξη « ἀγάπη » ὁ καπιταλιστικός κόσμος δέν μπορεῖ νά ἐμποδίσει τήν ἐπανάσταση νά εἶναι βασικά μιά πράξη ἀγάπης, οὔτε μπορεῖ νά ἐμποδίσει τούς ἐπαναστάτες νά ἐκδηλώσουν τήν ἀγάπη τους γιά τή ζωή. Ὁ Γκεβάρα (ἐνῶ δέχτηκε τόν « κίνδυνο νά φανεῖ γελοῖος ») δέν φοβόταν νά τονίζει : « Ἐπιτρέψτε μου νά πῶ, μέ τόν κίνδυνο νά φανῶ γελοῖος, ὅτι ὁ ἀληθινός ἐπαναστάτης κατευθύνεται ἀπό δυνατό συναίσθημα ἀγάπης. Εἶναι ἀδύνατο νά φανταστεῖ κανείς ἕναν γνήσιο ἐπαναστάτη χωρίς αὐτή τήν ἰδιότητα ». (*Venceremos — Οἱ λόγοι καί τά γραφτά τοῦ Che Guevara*, ἐκδότης John Gerassi, New York 1969, σελ. 398).

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ διάλογος εἶναι ἀνύπαρκτος χωρίς τήν ταπεινοφροσύνη. Ἡ ὀνομάτιση τοῦ κόσμου, διαμέσου τῆς ὁποίας οἱ ἄνθρωποι ἀναδημιουργοῦν συνέχεια αὐτόν τόν κόσμο, δέν μπορεῖ νά εἶναι πράξη ἀλαζονείας. Ὁ διάλογος, ὄντας ἡ συνάντηση ἀνθρώπων πού ἀναλαβαίνουν ἀπό κοινοῦ τό καθῆκον νά διδάσκονται καί νά δροῦν, διασπᾶται ἄν τά συμμετέχοντα μέρη (ἤ τό ἕνα ἀπό αὐτά) δείξουν ἔλλειψη ταπεινοφροσύνης. Πῶς θά κάνω διάλογο ἄν θεωρῶ ὅτι οἱ ἄλλοι εἶναι ἀμαθεῖς καί μόνο ἐγώ δέν βλέπω τή δική μου ἀμάθεια ; Πῶς θά μπορέσω νά κάνω διάλογο ἄν θεωρῶ τόν ἑαυτό μου σάν κάτι τό ξέχωρο ἀπό τούς ἄλλους, στούς ὁποίους δέν μπορῶ ν' ἀναγνωρίσω ἄλλα « Ἐγώ » ; Πῶς θά κάνω διάλογο ἄν θεωρῶ τόν ἑαυτό μου σάν ἕνα μέλος τοῦ κλειστοῦ κύκλου τῶν « καθαρόαιμων » ἀνθρώπων, κατόχων τῆς ἀλήθειας καί τῆς γνώσης, γιά τούς ὁποίους ὅλα τά μή-μέλη εἶναι « ὁ χύδην ὄχλος », « οἱ ἄξεστοι » ; Πῶς θά μπορέσω ν' ἀνοίξω διάλογο ἄν ξεκινῶ ἀπό τήν ὑπόθεση ὅτι ἡ ὀνομάτιση τοῦ κόσμου εἶναι ἔργο μόνο τῶν ἐκλεκτῶν, καί πώς ἡ παρουσία τοῦ λαοῦ στήν ἱστορία εἶναι σημεῖο παρακμῆς πού πρέπει ν' ἀποφεύγεται ; Πῶς θ' ἀνοίξω διάλογο ἄν κουμπώνομαι — καί μάλιστα ἄν νιώθω προσβεβλημένος — μπροστά στή συνεισφορά τῶν ἄλλων, ἄν ταράζομαι καί ἀρρωσταίνω μπροστά στό ἐνδεχόμενο νά μετατοπιστῶ ; Ἔπαρση καί διάλογος εἶναι ἔννοιες ἀσυμβίβαστες. Ἄνθρωποι πού τούς λείπει ἡ ταπεινοφροσύνη (ἤ πού τήν ἔχασαν) δέν μποροῦν νά πλησιάσουν τούς ἄλλους ἀνθρώπους, οὔτε μποροῦν νά γίνουν σύντροφοί τους στήν ὀνομάτιση τοῦ κόσμου. Ἐκεῖνος πού δέν ἀναγνωρίζει τόν ἑαυτό του ὡς κοινό θνητό, ἔχει νά κάνει πολύ δρόμο ἀκόμα γιά νά φτάσει στό σημεῖο τῆς συνάντησης. Στό σημεῖο αὐτό δέν ὑπάρχουν οὔτε τελείως ἀμαθεῖς, οὔτε τέλειοι σοφοί, παρά μόνο ἄνθρωποι πού ἐπιχειροῦν μαζί νά μάθουν περισσότερα ἀπ' ὅσα ξέρουν τώρα.

Ὁ διάλογος ἀπαιτεῖ ἀκόμα μιά ἔντονη πίστη στόν ἄνθρωπο, πίστη στή δύναμή του νά δημιουργεῖ καί νά ἀναδημιουργεῖ, πίστη στόν προορισμό του νά γίνει πληρέστερα ἀνθρώπινος (πράγμα πού δέν εἶναι ἀποκλειστικό προνόμιο μιᾶς ἐλίτ, ἀλλά τό ἐκ

γενετῆς δικαίωμα ὅλων τῶν ἀνθρώπων). Ἡ πίστη στόν ἄνθρωπο εἶναι μιά ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά τόν διάλογο. Ὁ « διαλεγόμενος ἄνθρωπος » πιστεύει στούς ἄλλους ἀνθρώπους καί πρίν ἀκόμα τούς συναντήσει πρόσωπο μέ πρόσωπο. Ἡ πίστη του, ὡστόσο, δέν εἶναι ἀφελής. Ὁ « διαλεγόμενος ἄνθρωπος » τηρεῖ κριτική στάση καί ξέρει πώς ἄν καί εἶναι στό χέρι τῶν ἀνθρώπων νά δημιουργοῦν καί ν' ἀλλάζουν τόν κόσμο, ὡστόσο, σέ μιά συγκεκριμένη κατάσταση ἀλλοτρίωσης, μπορεῖ νά εἶναι ἀνήμποροι νά κάνουν χρήση αὐτῆς τῆς δύναμής τους. Τό γεγονός αὐτό ἀντί νά τοῦ καταστρέψει τήν πίστη στόν ἄνθρωπο, τόν κεντρίζει σάν πρόκληση στήν ὁποία πρέπει ν' ἀπαντήσει. Εἶναι πεισμένος πώς ἡ δύναμη γιά δημιουργία κι ἀλλαγή, ἀκόμα κι ὅταν παραλύει μέσα στίς συγκεκριμένες συνθῆκες, τείνει νά ξαναγεννιέται. Κι αὐτό τό ξαναγέννημα μπορεῖ νά ἐπέλθει — ὄχι βέβαια τυχαῖα, ἀλλά μέσα στόν ἀγώνα καί διαμέσου τοῦ ἀγώνα γιά τήν ἀπελευθέρωση — ὅταν ἡ δουλειά τοῦ σκλάβου ἀντικατασταθεῖ ἀπό τήν ἐλευθερωμένη δουλειά πού δίνει ὄρεξη γιά ζωή. Δίχως τήν πίστη στόν ἄνθρωπο, ὁ διάλογος εἶναι μιά φάρσα, πού ἀναπόφευκτα ἐκφυλίζεται σέ πατερναλιστική χειραγώγηση.

Ὁ διάλογος, θεμελιωμένος στήν ἀγάπη, στήν ταπεινοφροσύνη καί στήν πίστη, γίνεται μιά ὁριζόντια σχέση πού ἔχει σάν λογική συνέπεια τήν ἀμοιβαία ἐμπιστοσύνη ἀνάμεσα στούς διαλεγόμενους. Θά ἦταν ἕνα σχῆμα ὀξύμωρο ἄν ὁ διάλογος — στηριγμένος στήν ἀγάπη, στήν ταπεινοφροσύνη καί στήν πίστη — δέν δημιουργοῦσε ἕνα κλίμα ἀμοιβαίας ἐμπιστοσύνης πού ὁδηγεῖ τούς συνδιαλεγόμενους σέ ὁλοένα στενότερη συμμετοχή στήν ὀνομάτιση τοῦ κόσμου. Ἀντίστροφα, μιά τέτοια ἐμπιστοσύνη λείπει ὁλοφάνερα στόν ἀντι-διάλογο τῆς τραπεζικῆς μεθόδου ἐκπαίδευσης. Καί ἐνῶ ἡ πίστη στόν ἄνθρωπο εἶναι ἕνα πρωταρχικό αἴτημα γιά τόν διάλογο, ἡ ἐμπιστοσύνη ἐγκαθίσταται μέ τόν διάλογο. Ἄν ἀποτύχει, θά διαπιστωθεῖ ὅτι οἱ προϋποθέσεις αὐτές ἔλειπαν. Ψεύτικη ἀγάπη, ὑποκριτική ταπεινοφροσύνη καί ἀναιμική πίστη, δέν μποροῦν νά δημιουργήσουν ἐμπιστοσύνη. Ἡ ἐμπιστοσύνη ἐξαρτιέται ἀπό τίς ἀποδείξεις πού

τό ἕνα μέρος παρουσιάζει στά ἄλλα γιά τίς πραγματικές, συγκεκριμένες προθέσεις του. Δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ἄν οἱ λόγοι αὐτοῦ τοῦ μέρους δέν συμβιβάζονται μέ τά ἔργα του. Τό νά λές ἕνα πράγμα καί νά κάνεις ἄλλο — τό νά δίνεις τό λόγο σου μ' ἐλαφρότητα — εἶναι κάτι πού δέν ἐμπνέει ἐμπιστοσύνη. Τό νά ὑμνολογεῖς τή δημοκρατία καί νά φιμώνεις τόν λαό, εἶναι κοροϊδία. Τό νά κάνεις διαλέξεις περί ἀνθρωπισμοῦ καί νά ἀρνιέσαι τόν ἄνθρωπο, εἶναι ὑποκρισία.

Οὔτε μπορεῖ νά ὑπάρξει διάλογος χωρίς ἐλπίδα. Ἡ ἐλπίδα εἶναι ριζωμένη στῶν ἀνθρώπων τήν ἀτέλεια, ἀπ' ὅπου αὐτοί ξεκινᾶνε σέ μιά συνεχή ἀναζήτηση — μιάν ἀναζήτηση πού μπορεῖ νά διεξάγεται μόνο ἀπό κοινοῦ μέ ἄλλους ἀνθρώπους. Ἡ ἀπελπισία εἶναι μιά μορφή σιωπῆς, ἄρνησης τοῦ κόσμου καί φυγῆς ἀπό αὐτόν. Ἡ ἀπανθρώπιση πού προκύπτει ἀπό ἕνα ἄδικο καθεστώς δέν εἶναι αἰτία γιά ἀπόγνωση ἀλλά γιά ἐλπίδα, πού μᾶς ὁδηγεῖ στήν ἀδιάκοπη ἐπιδίωξη τῆς ἀνθρωπιᾶς, τήν ὁποία μᾶς ἀρνήθηκε ἡ ἀδικία. Ἐλπίδα ὅμως δέν σημαίνει σταύρωμα τῶν χεριῶν καί ἀναμονή. Ὅσον καιρό ἀγωνίζομαι, μέ παρακινεῖ ἡ ἐλπίδα. Κι ἄν ἀγωνίζομαι μ' ἐλπίδα, τότε μπορῶ καί νά περιμένω. Ὅπως καί ἡ συνάντηση τῶν ἀνθρώπων πού προσπαθοῦν νά γίνουν πληρέστερα ἀνθρώπινοι, ἔτσι κι ὁ διάλογος δέν μπορεῖ νά εὐδοκιμήσει σ' ἕνα κλίμα ἀπελπισίας. Ἄν οἱ διαλεγόμενοι δέν προσδοκοῦν τίποτα ἀπό τίς προσπάθειές τους, ἡ συνάντησή τους θά εἶναι ἄδεια καί στείρα, γραφειοκρατική καί πληκτική.

Τέλος, δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει πραγματικός διάλογος, ἄν δέν περιέχει κριτικό στοχασμό — ἕνα στοχασμό πού ἀντιλαμβάνεται μιάν ἀδιαίρετη ἀλληλεγγύη ἀνάμεσα στόν κόσμο καί στούς ἀνθρώπους καί δέν δέχεται κανένα διχασμό μεταξύ τους — ἕνα στοχασμό πού βλέπει τήν πραγματικότητα σάν μιά ἐξελικτική πορεία καί σάν ἀλλαγή καί ὄχι σάν στατική ὀντότητα — ἕνα στοχασμό πού δέν ἀπομονώνεται ἀπό τή δράση — ἀλλά διαρκῶς βρίσκεται μέσα στή συγκεκριμένη πραγματικότητα, χωρίς νά φοβᾶται τούς κινδύνους πού αὐτό συνεπάγεται. Ὁ κριτικός στοχασμός εἶναι ἀντίθετος πρός τόν ἀφελή στοχασμό, πού ἀτενί-

ζει « τόν ἱστορικό χρόνο ὡς βάρος, ὡς μιά στρωμάτωση τῶν ἐπιτεύξεων καί τῶν ἐμπειριῶν τοῦ παρελθόντος »[5], ἀπ' ὅπου τό παρόν θά ἀναδυθεῖ τακτοποιημένο καί « εὐπρεπές ». Γιά τόν ἀφελή στοχαστή σημασία ἔχει ἡ προσαρμογή σ' αὐτό τό τακτοποιημένο « σήμερα ». Γιά τόν κριτικό στοχαστή σημασία ἔχει ἡ συνεχής μεταλλαγή τῆς πραγματικότητας, γιά χάρη τῆς συνεχοῦς ἐξανθρώπισης τῶν ἀνθρώπων. Ὅπως λέει κι ὁ Pierre Furter:

« Σκοπός δέν θά εἶναι πιά νά ἐξαλείψουμε τούς κινδύνους πού περικλείνει ἡ ἱστορικότητα τῆς ζωῆς περιχαρακωνόμενοι στόν χῶρο πού θεωροῦμε ἀσφαλή, ἀλλά ἀντίθετα νά κάνουμε τόν χῶρο ἱστορικό... Τό Σύμπαν ἀποκαλύπτεται σέ μένα ὄχι ὡς χῶρος, πού ἐπιβάλλεται μέ τή μαζική παρουσία του, στήν ὁποία δέν μπορῶ νά κάνω ἄλλο ἀπό τό νά προσαρμοστῶ, ἀλλά ὡς ἕνα ἐλεύθερο πεδίο, ἕνας τομέας πού παίρνει μορφή καθώς ἐπενεργῶ πάνω του »[6].

Γιά τόν ἀφελή στοχασμό, ὁ σκοπός εἶναι ἀκριβῶς νά προσκολληθεῖ γερά σ' αὐτόν τόν ἀσφαλισμένο χῶρο καί νά προσαρμοστεῖ σ' αὐτόν. Μ' αὐτόν τόν τρόπο, ἀρνούμενος τήν ἱστορικότητα, ἀρνιέται καί τόν ἑαυτό του σάν στοχασμό.

Μόνο ὁ διάλογος, πού ἀπαιτεῖ κριτικό στοχασμό, εἶναι ἱκανός νά γεννήσει καί κριτικό στοχασμό. Χωρίς διάλογο δέν ὑπάρχει ἐπικοινωνία, καί χωρίς ἐπικοινωνία δέν ὑπάρχει ἀληθινή παιδεία. Μιά παιδεία πού εἶναι σέ θέση νά ἄρει τήν ἀντίφαση ἀνάμεσα στό δάσκαλο καί στό μαθητή πραγματοποιεῖται μόνο σέ μιά κατάσταση ὅπου καί οἱ δυό κατευθύνουν τή δραστηριότητα τῆς γνώσης στό ἀντικείμενο πού ὑπάρχει ἀνάμεσά τους. Ἔτσι, ὁ διαλογικός χαρακτήρας τῆς παιδείας, ὡς ἄσκηση ἐλευθερίας, δέν ἀρχίζει ὅταν ὁ δάσκαλος-μαθητής συναντᾶ τούς μα-

5 Ἀπό τήν ἐπιστολή ἑνός φίλου.

6 Pierre Furter, *Educação e Vida*, Instituto Superior de Estudios Brasileiros, (Rio de Janeiro, 1966).

θητές-δασκάλους σέ παιδαγωγικές συνθῆκες, ἀλλά ἀντίθετα, ὅταν ὁ πρῶτος ἀναρωτιέται *ποιό θά εἶναι τό θέμα* τοῦ διαλόγου μέ τούς τελευταίους. Καί ἡ ἀπασχόληση μέ τό περιεχόμενο τοῦ διαλόγου εἶναι πράγματι ἀπασχόληση μέ τό προγραμματικό περιεχόμενο τῆς ἐκπαίδευσης.

Γιά τόν ἀντιδιαλογικό « τραπεζικό » παιδαγωγό τό πρόβλημα τοῦ περιεχομένου ἁπλῶς ἀφορᾶ τό πρόγραμμα γιά τό ὁποῖο θά μιλήσει στούς μαθητές του. Καί ὁ ἴδιος ἀπαντᾶ στή δική του ἐρώτηση, ὀργανώνοντας τό δικό του πρόγραμμα. Γιά τόν ὀπαδό τοῦ διαλόγου, τόν προβληματίζοντα δάσκαλο-μαθητή, ἡ διδακτέα ὕλη δέν εἶναι οὔτε δῶρο, οὔτε κάτι πού ἐπιβάλλεται — ἀποσπασματικές πληροφορίες πού « καταθέτονται » στό μυαλό τῶν μαθητῶν — ἀλλά ἡ ὀργανωμένη, ἡ συστηματοποιημένη καί ἀναπτυγμένη « ἀνα-παράσταση » στά ἄτομα τῶν πραγμάτων πάνω στά ὁποῖα θέλουν νά μάθουν περισσότερα[7].

Μιά αὐθεντική παιδεία δέν ἀσκεῖται ἀπό τόν Α *γιά* τόν Β ἤ ἀπό τόν Α *περί* τοῦ Β, ἀλλά μάλλον ἀπό τόν Α *μαζί μέ* τόν Β, μέ μεσάζοντα τήν πραγματικότητα — μιάν πραγματικότητα πού ἐντυπωσιάζει καί προκαλεῖ καί τά δύο ἐνδιαφερόμενα μέρη καί γεννᾶ ἀπόψεις καί γνῶμες πάνω σ' αὐτήν. Αὐτές οἱ ἀπόψεις, διαποτισμένες ἀπό ἀνησυχίες, ἀμφιβολίες, ἐλπίδες ἤ καί ἀποθαρρύνσεις, περιλαβαίνουν σημαντικά θέματα πάνω στά ὁποῖα μπορεῖ νά καταρτιστεῖ τό προγραμματικό περιεχόμενο τῆς παιδείας. Ἕνας ἁπλοϊκά ἐννοούμενος ἀνθρωπισμός, στήν ἐπιθυμία του νά οἰκοδομήσει ἕνα ἰδεατό μοντέλο τοῦ « καλοῦ ἀνθρώπου » συχνά παραβλέπει τή συγκεκριμένη, τωρινή παρουσία τῶν πραγματικῶν ἀνθρώπων. Ὁ αὐθεντικός ἀνθρωπι-

7 Σέ μιά μακρά συζήτηση πού εἶχε ὁ Μαλρώ μέ τόν Μάο Τσέ-Τούνγκ, ὁ Μάο δήλωσε : « Ξέρεις, εἶχα πεῖ πρίν ἀπό πολύν καιρό : Θά πρέπει νά διδάξουμε στίς μάζες μέ σαφήνεια ὅ,τι ἐμεῖς ἐπήραμε ἀπ' αὐτές συγκεχυμένα ». (André Malraux, *Antimemoirs*, New York, 1968). Αὐτή ἡ βεβαίωση περιέχει μιά ὁλόκληρη διαλογική θεωρία γιά τό πῶς καταρτίζεται τό πραγματικό περιεχόμενο τῆς ἐκπαίδευσης, τό ὁποῖο δέν μπορεῖ νά βασίζεται στό *τί* ὁ παιδαγωγός νομίζει πώς εἶναι καλύτερο γιά τούς μαθητές του.

σμός, ὅπως λέει κι ὁ Pierre Furter, « συνίσταται στό νά μᾶς δίνεται ἡ δυνατότητα νά συνειδητοποιήσουμε ὅτι ἡ ἄρτια ἀνθρωπιά μας εἶναι ἕνας ὅρος καί μιά ὑποχρέωση, μιά κατάσταση καί ἕνα πρόγραμμα »[8]. Δέν μποροῦμε οὔτε νά πλησιάσουμε τούς ἐργάτες ἤ τούς ἀγρότες[9] ἀκολουθώντας τό « τραπεζικό » στύλ, γιά νά τούς δώσουμε « γνώσεις » ἤ γιά νά τούς ἐπιβάλουμε τό μοντέλο τοῦ « καλοῦ ἀνθρώπου » μ' ἕνα πρόγραμμα πού τό περιεχόμενό του ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ὀργανώσαμε. Πολλά πολιτικά καί ἐκπαιδευτικά προγράμματα ναυάγησαν γιατί οἱ συντάκτες τους τά κατάρτισαν σύμφωνα μέ τίς προσωπικές τους ἀπόψεις γιά τήν πραγματικότητα, δίχως οὔτε μιά φορά νά λογαριάσουν (ἐκτός ὡς ἁπλά ἀντικείμενα τῆς δράσης τους) τούς *ἀνθρώπους-πού-ὑπάρχουν-μέσα-σέ-ὁρισμένες-συνθῆκες* καί γιά τούς ὁποίους προορίζεται ἐπιδεικτικά τό σχετικό πρόγραμμα.

Γιά τόν ἀληθινά ἀνθρωπιστή παιδαγωγό καί τόν γνήσιο ἐπαναστάτη, τό ἀντικείμενο τῆς δράσης εἶναι ἡ πραγματικότητα πού πρέπει νά μετασχηματιστεῖ ἀπό αὐτούς τούς ἴδιους *μαζί μέ* ἄλλους ἀνθρώπους — ὄχι ἀπό μόνο τούς ἄλλους. Οἱ καταπιεστές εἶναι ἐκεῖνοι πού ἀσκοῦν τήν ἐπίδρασή τους στούς ἀνθρώπους γιά νά τούς προσηλυτίσουν καί νά τούς προσαρμόσουν σέ μιά πραγματικότητα πού πρέπει νά μείνει ἄθικτη.

Δυστυχῶς, ὅμως, οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες στήν ἐπιθυμία τους νά πετύχουν τήν ὑποστήριξη τοῦ λαοῦ γιά τήν ἐπαναστατική δράση, πέφτουν συχνά στό σφάλμα νά ἀσπάζονται τήν « τραπεζική » μέθοδο κατάρτισης ἑνός προγραμματικοῦ περιεχομένου ἀπό τά πάνω πρός τά κάτω. Πλησιάζουν τούς ἐργάτες ἤ τούς ἀγρότες μέ προγράμματα πού μπορεῖ νά ἀνταποκρίνονται στή δική τους κοσμοαντίληψη, ἀλλά ὄχι στήν κοσμοαντίληψη τοῦ λαοῦ[10]. Ξεχνοῦν πώς ὁ βασικός στόχος εἶναι νά ἀγω-

8 P. Furter, *στό ἴδιο*, σελ. 165.

9 Οἱ τελευταῖοι, συνήθως βυθισμένοι μέσα σ' ἕνα ἀποικιακό περιβάλλον, εἶναι σχεδόν ὀμφαλικά δεμένοι μέ τόν κόσμο τῆς φύσης, τοῦ ὁποίου νιώθουν πώς εἶναι συστατικά στοιχεῖα καί ὄχι πλαστουργοί.

10 « Τά στελέχη μας πού ἐργάζονται στόν πολιτιστικό τομέα πρέπει νά ὑπηρετοῦν τό λαό μέ μεγάλο ἐνθουσιασμό καί ἀφοσίωση καί πρέπει νά

νιστοῦν στό πλευρό τοῦ λαοῦ γιά νά ξανακερδίσει ὁ λαός τή χαμένη του ἀνθρωπιά καί ὄχι αὐτοί « νά κερδίσουν τό λαό » μέ τό μέρος τους. Μιά τέτοια διατύπωση δέν ἀνήκει στό λεξιλόγιο μιᾶς ἐπαναστατικῆς ἡγεσίας, ἀλλά στό λεξιλόγιο τοῦ καταπιεστῆ. Ὁ ρόλος τοῦ ἐπαναστάτη εἶναι νά ἀπελευθερώσει, καί νά ἀπελευθερωθεῖ μαζί μέ τό λαό — καί ὄχι νά κερδίσει τό λαό γιά τόν ἑαυτό του.

Στήν πολιτική τους δραστηριότητα, οἱ ἄρχουσες ἐλίτ χρησιμοποιοῦν τήν « τραπεζική » ἀντίληψη τῆς ἀγωγῆς γιά νά ἐνθαρρύνουν τήν παθητικότητα στόν καταπιεζόμενο, πού ἀντιστοιχεῖ μέ τήν « καταποντισμένη » συνείδηση τοῦ τελευταίου, καί ἐκμεταλλεύονται αὐτή τήν παθητικότητα γιά νά « γεμίσουν » τήν τέτοια συνείδηση μέ συνθήματα προπαγανδιστικά, πού δημιουργοῦν ἀκόμα μεγαλύτερο φόβο γιά ἐλευθερία. Πρόκειται γιά μιά τακτική ἀσυμβίβαστη μέ μιά πραγματικά ἀπελευθερωτική πορεία δράσης ἡ ὁποία, παρουσιάζοντας τά προπαγανδιστικά συνθήματα τῶν καταπιεστῶν ὡς ἕνα πρόβλημα, βοηθάει τούς καταπιεζόμενους νά « ἀποτινάξουν » αὐτά τά συνθήματα ἀπό μέσα τους. Στό κάτω-κάτω, ἔργο τῶν ἀνθρωπιστῶν δέν εἶναι βέβαια ν' ἀντιπαραθέτουν τά δικά τους συνθήματα στά συνθήμα-

---

συνδέονται μέ τίς μάζες καί ὄχι νά ἀπομονώνονται ἀπό τίς μάζες. Γιά νά τό πετύχουν αὐτό πρέπει νά δροῦν σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες καί τίς ἐπιθυμίες τῶν μαζῶν. Κάθε ἐργασία πού γίνεται γιά τίς μάζες πρέπει νά ξεκινάει ἀπό τίς ἀνάγκες τους καί ὄχι ἀπό τίς ἐπιθυμίες ὁποιουδήποτε ἀτόμου, ὅσο κι ἄν εἶναι καλοπροαίρετο. Συχνά συμβαίνει ἀντικειμενικά οἱ μάζες νά ἔχουν ἀνάγκη μιᾶς ὁρισμένης ἀλλαγῆς χωρίς ἀκόμα νά ἔχουν ὑποκειμενικά ἐπίγνωση αὐτῆς τῆς ἀνάγκης, χωρίς ἀκόμα νά θέλουν ἤ νά εἶναι ἀποφασισμένες νά κάνουν τήν ἀλλαγή. Σέ τέτοιες περιπτώσεις πρέπει νά περιμένουμε ὑπομονετικά. Δέν πρέπει νά προχωροῦμε στήν ἀλλαγή, μέχρι πού μέ τή δουλειά μας ἡ πλειοψηφία θά ἔχει συνειδητοποιήσει τήν ἀνάγκη καί ἀποφασίσει νά τήν πραγματοποιήσει. Διαφορετικά θά ἀπομονωθοῦμε ἀπό τίς μάζες... Ὑπάρχουν ἐδῶ δύο ἀρχές : ἡ μία εἶναι οἱ πραγματικές ἀνάγκες τῶν μαζῶν καί ὄχι αὐτό πού ἐμεῖς φανταζόμαστε ὅτι ἔχουν ἀνάγκη· ἡ ἄλλη εἶναι οἱ πόθοι τῶν μαζῶν, πού θά πρέπει νά ἀποφασίζουν μόνες τους ἀντί νά τίς κάνουμε ἐμεῖς νά ἀποφασίζουν γιά τίς ἐπιδιώξεις τους. Ἀπό τά *Selected Works (Διαλεχτά Ἔργα)* τοῦ Μάο Τσέ Τούνγκ, τόμ. III. *Τό Ἐνωμένο μέτωπο στό ἐκπολιτιστικό ἔργο,* (Ὀκτώβριος 1944, Πεκίνο 1967, σελ. 186-187).

τα τῶν καταπιεστῶν, χρησιμοποιώντας τούς καταπιεζόμενους ὡς ἔδαφος πειραματισμοῦ, ὅπου « τοποθετοῦνται » τά συνθήματα τῆς μιᾶς ὁμάδας κ' ὕστερα τῆς ἄλλης. Ἀντίθετα, ἔργο τῶν ἀνθρωπιστῶν εἶναι νά φροντίσουν ὥστε οἱ καταπιεζόμενοι νά ἀντιληφθοῦν ὅτι, σάν διχασμένες ὑπάρξεις, πού « στεγάζουν » μέσα τους τόν δυνάστη, δέν μποροῦν ποτέ νά γίνουν ἀληθινά ἀνθρώπινες ὑπάρξεις.

Τό καθῆκον αὐτό προϋποθέτει ὅτι οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες δέν πηγαίνουν στό λαό γιά νά τοῦ μεταβιβάσουν ἕνα μήνυμα « σωτηρίας » ἀλλά γιά νά μάθουν, διαμέσου τοῦ διαλόγου μαζί του, καί τήν *ἀντικειμενική κατάσταση* του καί τήν *ἐπίγνωση* πού ἔχει ὁ λαός γι' αὐτή τήν κατάσταση — τά διάφορα ἐπίπεδα ἀντίληψης τοῦ ἑαυτοῦ του καί τοῦ κόσμου μέσα στόν ὁποῖο καί μέ τόν ὁποῖο ζεῖ. Δέν μπορεῖς νά περιμένεις θετικά ἀποτελέσματα ἀπό ἕνα ἐκπαιδευτικό πρόγραμμα πού δέν σέβεται τίς ἀπόψεις πού ἔχει ὁ λαός γιά τόν κόσμο. Ἕνα τέτοιο πρόγραμμα ἀποτελεῖ πολιτιστική ἐπιδρομή[11], ἄσχετα ἀπό καλές προθέσεις.

Ἀφετηρία γιά τήν ὀργάνωση τοῦ προγραμματικοῦ περιεχομένου τῆς παιδείας ἤ τῆς πολιτικῆς δραστηριότητας θά πρέπει νά εἶναι τό παρόν, ἡ ὑπάρχουσα συγκεκριμένη κατάσταση, πού ἀντανακλᾶ τούς πόθους τοῦ λαοῦ. Χρησιμοποιώντας ὁρισμένες βασικές ἀντιφάσεις πρέπει νά θέτουμε τήν ὑπάρχουσα, συγκεκριμένη κατάσταση στόν λαό ὡς πρόβλημα πού τόν προκαλεῖ νά δώσει κάποια ἀπάντηση, ὄχι ἀκριβῶς στό θεωρητικό ἐπίπεδο ἀλλά στό ἐπίπεδο τῆς δράσης[12].

Ποτέ δέν πρέπει νά περιοριζόμαστε σέ ἁπλές διαλέξεις γιά τήν παρούσα κατάσταση, ποτέ δέν πρέπει νά παρουσιάζουμε στό λαό προγράμματα πού δέν ἔχουν παρά λίγη ἤ καί καμιά σχέση

11 Τό σημεῖο αὐτό ἀναλύεται λεπτομερῶς στό Κεφάλαιο Δ.

12 Θά ἀντέφασκαν μέ τόν ἴδιο τόν ἑαυτό τους ὅσοι ἀνθρωπιστές θά χρησιμοποιοῦσαν τήν « τραπεζική » μέθοδο, ὅπως ἐξάλλου θ' ἀντέφασκαν μέ τόν ἑαυτό τους καί οἱ δεξιοί πού θά ἐφάρμοζαν τήν προβληματίζουσα ἀγωγή. (Οἱ τελευταῖοι εἶναι πάντα συνεπεῖς μέ τόν ἑαυτό τους : δέν χρησιμοποιοῦν ποτέ μιάν προβληματίζουσα παιδαγωγική).

μέ τίς ἔγνοιες, τίς ἀμφιβολίες, τίς ἐλπίδες καί τούς φόβους του — προγράμματα πού κάποτε μεγαλώνουν στήν πραγματικότητα τούς φόβους τῆς καταπιεζόμενης συνείδησης. Δέν εἶναι ρόλος δικός μας νά μιλᾶμε στό λαό γιά τή δική μας κοσμοαντίληψη, οὔτε νά προσπαθοῦμε νά τοῦ τήν ἐπιβάλουμε, ἀλλά ν' ἀνοίξουμε διάλογο μέ τό λαό σχετικά μέ τή δική του ἄποψη καί μέ τή δική μας. Θά πρέπει νά καταλάβουμε ὅτι ἡ ἄποψή του γιά τόν κόσμο, ἔτσι ὅπως ἐκδηλώνεται ποικιλότροπα στή δράση του, καθρεφτίζει *τήν κατάστασή* του μέσα στόν κόσμο. Μιά ἐκπαιδευτική καί πολιτική δράση πού δέν εἶναι κριτικά ἐνημερωμένη γιά τήν κατάσταση αὐτή διατρέχει τόν κίνδυνο εἴτε νά κάνει « καταθέσεις » εἴτε νά εἶναι φωνή βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ.

Συχνά, παιδαγωγοί καί πολιτικοί μιλοῦν καί δέν κατανοοῦνται γιατί τά λεγόμενά τους δέν ἐναρμονίζονται μέ τή συγκεκριμένη κατάσταση ἐκείνων στούς ὁποίους ἀπευθύνονται. Ἔτσι ἡ ὁμιλία τους εἶναι ἀλλοτριωμένη καί ἀλλοτριώνουσα ρητορική. Ἡ γλώσσα τοῦ παιδαγωγοῦ ἤ τοῦ πολιτικοῦ (καί φαίνεται ὅλο καί πιό καθαρά πώς ὁ πολιτικός πρέπει νά γίνει καί παιδαγωγός, μέ τήν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὅρου), ὅπως καί ἡ γλώσσα τοῦ λαοῦ, δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει δίχως σκέψη. Καί οὔτε ἡ γλώσσα, οὔτε ἡ σκέψη μποροῦν νά ὑπάρχουν χωρίς μιά δομή στήν ὁποία ν' ἀναφέρονται. Ὁ παιδαγωγός καί ὁ πολιτικός, γιά νά ἐπικοινωνοῦν ἀποτελεσματικά, θά πρέπει νά κατανοοῦν τίς δομικές συνθῆκες μέσα στίς ὁποῖες ἡ σκέψη καί ἡ γλώσσα τοῦ λαοῦ ἔχουν διαλεκτικά διαμορφωθεῖ.

Στήν πραγματικότητα πού συνδέει τούς ἀνθρώπους, καί στόν τρόπο πού ἀντιλαμβάνονται αὐτή τήν πραγματικότητα παιδαγωγοί καί λαός, πρέπει νά πᾶμε νά βροῦμε τό προγραμματικό περιεχόμενο τῆς παιδείας. Ἡ διερεύνηση αὐτοῦ πού ἔχω ὀνομάσει « θεματικό σύμπαν »[13] τοῦ λαοῦ — τό σύμπλεγμα τῶν « παραγωγικῶν θεμάτων » (θεμάτων πού γεννοῦν ἄλλα θέμα-

13 Ἡ ἔκφραση « σημαντική θεματική » (meaningful thematics) χρησιμοποιεῖται μέ τό ἴδιο νόημα.

τα) — ἐγκαινιάζει τό διάλογο τῆς παιδείας ὡς ἄσκηση ἐλευθερίας. Ἡ μεθοδολογία αὐτῆς τῆς διερεύνησης πρέπει νά εἶναι κι αὐτή διαλογική, νά δίνει τήν εὐκαιρία τόσο γιά τήν ἀνακάλυψη παραγωγικῶν θεμάτων ὅσο καί γιά τό δυνάμωμα τῆς συνειδητοποίησης τοῦ λαοῦ πάνω σ' αὐτά τά θέματα. Σέ ἀπόλυτη ἁρμονία μέ τόν ἀπελευθερωτικό σκοπό τῆς διαλογικῆς παιδείας, τό ἀντικείμενο τῆς διερεύνησης εἶναι ὄχι οἱ ἄνθρωποι (σάν νά ἦταν ἀνατομικά κομμάτια), ἀλλά ἡ σκέψη-γλώσσα, πού οἱ ἄνθρωποι χρησιμοποιοῦν γιά ν' ἀναφερθοῦν στήν πραγματικότητα, τά ἐπίπεδα στά ὁποῖα συλλαμβάνουν αὐτήν τήν πραγματικότητα, καί ἡ ἄποψή τους γιά τόν κόσμο, πού εἶναι καί ἡ πηγή τῶν παραγωγικῶν τους θεμάτων.

Πρίν νά προχωρήσουμε στήν ἀκριβέστερη περιγραφή ἑνός « παραγωγικοῦ θέματος » (πράγμα πού θά φωτίσει καί τό τί ἐννοοῦμε μέ τόν ὅρο « ἕνα ἐλάχιστο θεματικό σύμπαν »), θεωρῶ ἀπαραίτητο νά παρουσιάσω μερικές προκαταρκτικές σκέψεις. Ἡ ἔννοια « παραγωγικό θέμα » δέν εἶναι οὔτε μιά αὐθαίρετη ἐπινόηση, οὔτε μιά ὑπόθεση ἐργασίας πού πρέπει νά ἀποδειχτεῖ. Ἄν ἦταν μιά ὑπόθεση πού ἔπρεπε ν' ἀποδειχτεῖ, ἡ ἀρχική διερεύνηση δέν θἄπρεπε νά ἐπιδιώκει νά πιστοποιήσει τή φύση τοῦ θέματος, ἀλλά τήν ἴδια τήν ὕπαρξη ἤ τήν ἀνυπαρξία τῶν θεμάτων αὐτῶν καθαυτῶν. Ἄν ἔτσι ἔχουν τά πράγματα, τότε πρίν νά δοκιμάσουμε νά κατανοήσουμε τό θέμα σ' ὅλο του τόν πλοῦτο, τή σημασία του, τήν πολλαπλότητά του, τίς μεταβολές του (βλέπε τό βιβλίο μου « Μορφωτική δράση γιά τήν Ἐλευθερία »), καί τήν ἱστορική του σύνθεση, θά πρέπει πρῶτα νά ἐπαληθεύσουμε ἄν εἶναι ἤ ὄχι ἕνα ἀντικειμενικό γεγονός. Τότε μόνο θά μπορέσουμε νά προχωρήσουμε στήν κατανόησή του. Ἄν καί μιά στάση κριτικῆς ἀμφιβολίας δικαιολογεῖται, ὡστόσο φαίνεται πώς εἶναι δυνατό νά ἐπαληθεύσουμε τήν πραγματικότητα τοῦ παραγωγικοῦ θέματος — ὄχι μόνο μέσω τῆς προσωπικῆς ὑπαρξιακῆς ἐμπειρίας μας, ἀλλά καί μέσω τῆς κριτικῆς ἐξέτασης τῶν σχέσεων μεταξύ ἀνθρώπων καί κόσμου, καθώς καί τῶν διανθρώπινων σχέσεων πού περικλείνονται στίς πρῶτες.

Ἀξίζει νά προσέξουμε περισσότερο αὐτό τό σημεῖο. Δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε — ὅσο κι ἄν φαίνεται κοινοτοπία—ὅτι, ἀνάμεσα στά ἀτελῆ ζῶα, ὁ ἄνθρωπος εἶναι τό μόνο πού ὄχι μόνο ἀσχολεῖται μέ τίς πράξεις του ἀλλά καί μέ τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του ὡς ἀντικείμενο τοῦ στοχασμοῦ του. Ἡ ἱκανότητα αὐτή τόν διακρίνει ἀπό τά ἄλλα ζῶα, πού εἶναι ἀνίκανα νά ξεχωρίσουν τόν ἑαυτό τους ἀπό τή δραστηριότητά τους καί ἐπομένως εἶναι ἀνίκανα νά σκεφτοῦν τόν ἑαυτό τους. Σέ τούτη τή φαινομενικά ἐπιφανειακή διάκριση βρίσκονται τά σύνορα πού χωρίζουν τή δράση τοῦ καθενός στό διάστημα τῆς ζωῆς του. Γιατί ἡ δραστηριότητα τοῦ ζώου εἶναι μιά προέκταση τοῦ ἴδιου καί τά ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς δραστηριότητας εἶναι ἐπίσης ἀξεχώριστα ἀπό τό ἴδιο : τά ζῶα δέν μποροῦν νά σκοποθετοῦν, οὔτε μποροῦν νά συσχετίζουν τίς ἀλλαγές πού ἐπιφέρουν στή φύση μέ ὁποιοδήποτε νόημα πέρα ἀπ' αὐτές. Ἀκόμα καί ἡ « ἀπόφαση » γι' αὐτή τους τή δραστηριότητα ἀνήκει στό εἶδος τους καί ὄχι σ' αὐτά τά ἴδια. Ἔτσι, τά ζῶα εἶναι βασικά « ὄντα καθ' ἑαυτά ».

Ἀνίκανα νά ἀποφασίζουν τά ἴδια, ἀνίκανα νά ἀντικειμενικοποιοῦν τόν ἑαυτό τους ἤ τή δραστηριότητά τους, ἀνίκανα νά ὁρίσουν στόχους γιά τόν ἑαυτό τους, « βυθισμένα » σ' ἕναν κόσμο στόν ὁποῖο δέν μποροῦν νά δώσουν κανένα νόημα, στερούμενα ἑνός « αὔριο » κι ἑνός « σήμερα », γιατί ζοῦν σ' ἕνα καταθλιπτικό παρόν, τά ζῶα εἶναι ἀνιστορικά. Ἡ ἀνιστορική ζωή τους δέν ξετυλίγεται μέσα στόν « κόσμο » — νοούμενο στή στενή του ἔννοια. Γιά τό ζῶο ὁ κόσμος δέν ἀποτελεῖ ἕνα « ὄχι ἐγώ », πού θά μποροῦσε νά τό ξεχωρίσει ὡς « ἐγώ ». Ὁ ἀνθρώπινος κόσμος, πού εἶναι ἱστορικός, χρησιμεύει σάν ἁπλό στήριγμα γιά τό « ὄν καθ' ἑαυτό ». Τά ζῶα δέν προκαλοῦνται ἀπό τόν περίγυρο πού καθημερινά ἀντιμετωπίζουν. Ἁπλῶς δέχονται τούς ἐρεθισμούς του. Ἡ ζωή τους δέν εἶναι ἡ ζωή ἐκείνου πού δέχεται νά ριψοκινδυνέψει, γιατί δέν ἔχουν ἐπίγνωση ὅτι ριψοκινδυνεύουν. Ὁ κίνδυνος δέν εἶναι πρόκληση πού τήν ἀντιλαμβάνεσαι ὕστερα ἀπό σκέψη, ἀλλά ἁπλῶς « παρατηρεῖται » ἀπό

τά σημάδια πού τόν φανερώνουν. Κατά συνέπεια δέν ἀπαιτεῖ ἀντιδράσεις πού προκύπτουν ἀπό τή λήψη κάποιας ἀπόφασης.

Γι' αὐτούς τούς λόγους, τά ζῶα δέν αὐτοδεσμεύονται μέ ὑποχρεώσεις κι εὐθύνες. Ἡ ἀνιστορική τους κατάσταση δέν τούς ἐπιτρέπει νά « ἀναλάβουν » ὑπεύθυνα τή ζωή τους, δέν μποροῦν νά φτιάξουν τή ζωή τους. Καί, ἐφόσον δέν μποροῦν νά τή φτιάξουν, δέν μποροῦν νά ἀλλάξουν οὔτε τόν περίγυρό της. Οὔτε μποροῦν νά γνωρίζουν τόν ἀφανισμό τους, γιατί δέν ἔχουν τή δύναμη νά διαστείλουν τόν κόσμο τους-« ἔρεισμα » σέ ἕναν κόσμο μέ νόημα, συμβολικό, πού νά περιλαμβάνει τήν κουλτούρα καί τήν ἱστορία. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι τά ζῶα δέν « ἐκζωίζουν » τόν περίγυρό τους γιά νά ἐκζωίσουν τόν ἑαυτό τους — οὔτε ὅμως τόν « ἀποζωίζουν ». Ἀκόμα καί στά δάση παραμένουν « ὄντα καθ' ἑαυτά » τόσο ζωώδη ὅσο καί στόν ζωολογικό κῆπο.

Ἀντίθετα, οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἐνήμεροι γιά τή δραστηριότητά τους καί γιά τόν κόσμο πού τούς περιστοιχίζει, δροῦν σέ συνάρτηση μέ τούς στόχους πού καθορίζουν, ἔχοντας τό κέντρο λήψης ἀποφάσεων μέσα τους καί στίς σχέσεις τους μέ τούς ἄλλους καί μέ τόν κόσμο, διαποτίζοντας τόν κόσμο μέ τή δημιουργική τους παρουσία, χάρη στίς ἀλλαγές πού ἐπιτελοῦν πάνω του. Σέ διάκριση ἀπό τά ζῶα, οἱ ἄνθρωποι ὄχι μόνο ζοῦν ἀλλά καί ὑπάρχουν[14]· καί ἡ ὕπαρξή τους εἶναι ἱστορική. Τά ζῶα περνοῦν τή ζωή τους πάνω σ' ἕνα ἀχρονικό, ἐπίπεδο, ὁμοιόμορφο στήριγμα. Οἱ ἄνθρωποι ὑπάρχουν σ' ἕναν κόσμο, πού διαρκῶς τόν ἀναδημιουργοῦν καί μεταβάλλουν. Γιά τά ζῶα, τό « ἐδῶ » εἶναι μόνο μιά φυσική κατοικία, μέ τήν ὁποία ἔρχονται σ' ἐπαφή. Γιά τούς ἀνθρώπους, τό « ἐδῶ » σημαίνει ὄχι τόν σκέτο φυσικό χῶρο ἀλλά καί ἕναν ἱστορικό χῶρο.

Τό « ἐδῶ », τό « τώρα », τό « ἐκεῖ », τό « αὔριο » καί τό

14 Στά ἀγγλικά, οἱ ὅροι « ζῶ » καί « ὑπάρχω » πῆραν ἔννοιες ἀντίθετες ἀπό τήν ἐτυμολογική τους προέλευση. Ὅπως χρησιμοποιεῖται ἐδῶ, τό ρῆμα « ζῶ » εἶναι ὁ πιό βασικός ὅρος, πού σημαίνει μόνο ἐπιβίωση. Ὁ ὅρος « ὑπάρχω » σημαίνει μιά βαθύτερη συμμετοχή στή διαδικασία τοῦ « γίγνεσθαι ».

« χτές » δέν ὑπάρχουν κυριολεκτικά γιά τό ζῶο, πού ἡ ζωή του στερεῖται αὐτοσυνείδησης καί εἶναι, ἐπομένως, πέρα γιά πέρα καθορισμένη. Τά ζῶα δέν μποροῦν νά ξεπεράσουν τά ὅρια πού τούς ἐπιβάλλονται ἀπό τό « ἐδῶ », τό « τώρα », ἤ τό « ἐκεῖ ».

Οἱ ἄνθρωποι, ὅμως, ἐπειδή ἔχουν ἐπίγνωση τοῦ ἑαυτοῦ τους καί, ἐπομένως, τοῦ κόσμου — ἐπειδή εἶναι *συνειδητές ὑπάρξεις* — ὑπάρχουν σέ μιά διαλεκτική σχέση ἀνάμεσα στόν καθορισμό τῶν ὁρίων καί τῆς ἐλευθερίας τους. Ἐπειδή διαχωρίζουν τόν ἑαυτό τους ἀπό τόν κόσμο, πού τόν ἀντικειμενικοποιοῦν, ἐπειδή διακρίνουν τόν ἑαυτό τους ἀπό τήν ἴδια τή δραστηριότητά τους, ἐπειδή τοποθετοῦν τό κέντρο λήψης ἀποφάσεων μέσα τους καί στίς σχέσεις τους μέ τόν κόσμο καί μέ τούς ἄλλους, οἱ ἄνθρωποι ξεπερνοῦν τίς καταστάσεις πού τούς περιορίζουν : « τίς ὁριακές καταστάσεις »[15]. Ἀπό τή στιγμή πού οἱ ἄνθρωποι τίς ἀντιλαμβάνονται ὡς δεσμά, ὡς ἐμπόδια γιά τήν ἀπελευθέρωσή τους, οἱ καταστάσεις αὐτές ξεπροβάλλουν ἀνάγλυφες ἀπό τό φόντο τους, ἀποκαλύπτοντας τήν πραγματική τους φάση ὡς συγκεκριμένες ἱστορικές διαστάσεις μιᾶς δοσμένης πραγματικότητας. Οἱ ἄνθρωποι ἀποκρίνονται σ' αὐτή τήν πρόκληση μέ ἐνέργειες, πού ὁ Vieira Pinto ὀνομάζει « ὁριακές ἐνέργειες » : ἐνέργειες, δηλαδή, πού ἀποβλέπουν στήν ἄρνηση καί στό ξεπέρασμα, κι ὄχι στήν παθητική ἀποδοχή τοῦ « δοσμένου ».

Ἔτσι, δέν εἶναι οἱ ὁριακές καταστάσεις καθ' ἑαυτές καί μόνες τους πού δημιουργοῦν ἕνα κλίμα ἀπελπισίας, ἀλλά ὁ τρόπος πού οἱ ἄνθρωποι τίς ἀντιλαμβάνονται σέ μιά δοσμένη ἱστορική

15 Ὁ καθηγητής Alvaro Vieira Pinto ἀναλύει μέ σαφήνεια τό πρόβλημα τῶν « ὁριακῶν καταστάσεων », χρησιμοποιώντας τήν ἔννοια χωρίς τήν ἀπαισιόδοξη ἄποψη πού βρίσκαμε προηγούμενα στόν Jaspers. Γιά τόν A. Vieira Pinto, οἱ « ὁριακές καταστάσεις » δέν εἶναι τά « ἀξεπέραστα ὅρια, ὅπου τελειώνουν οἱ δυνατότητες ἀλλά τά πραγματικά ὅρια ἀπ' ὅπου ὅλες οἱ δυνατότητες ἀρχίζουν ». Δέν εἶναι τό σύνορο πού χωρίζει τό ὄν ἀπό τό μηδέν ἀλλά τό σύνορο πού χωρίζει τό ὄν ἀπό τό ὄν πού εἶναι περισσότερο ὄν ». (Alvaro Vieira Pinto, *Consciencia e Realidade Nacional* (Rio de Janeiro, 1960, τόμος II, σ. 284).

στιγμή : ἄν δηλαδή ἐμφανίζονται ὡς δεσμά ἤ ὡς ἀξεπέραστοι φραγμοί. Κι ἐπειδή ἡ κριτική ἀντίληψη ἐνσαρκώνεται στή δράση, ἀναπτύσσεται ἕνα κλίμα ἐλπίδας καί ἐμπιστοσύνης πού σπρώχνει τούς ἀνθρώπους νά ξεπεράσουν τίς ὁριακές καταστάσεις. Ὁ στόχος αὐτός μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ μόνο μέ τή δράση πάνω στή συγκεκριμένη, ἱστορική πραγματικότητα, στήν ὁποία οἱ ὁριακές καταστάσεις θεμελιώνονται ἱστορικά. Καθώς ἡ πραγματικότητα ἀλλάζει καί παραμερίζονται αὐτές οἱ καταστάσεις, νέες καταστάσεις ἐμφανίζονται πού μέ τή σειρά τους προκαλοῦν νέες ὁριακές ἐνέργειες.

Ὁ κόσμος τῶν ζώων μέ τά σταθερά του ἐρείσματα δέν περιέχει ὁριακές καταστάσεις, λόγω τοῦ ἀνιστορικοῦ χαρακτήρα του. Καί γι' αὐτό τά ζῶα δέν ἔχουν ἱκανότητα γιά ὁριακές ἐνέργειες, πού ἀπαιτοῦν μιάν ἀποφασιστική στάση ἀπέναντι στόν κόσμο : διαχωρισμό ἀπό τόν κόσμο καί ἀντικειμενικοποίηση τοῦ κόσμου μέ σκοπό τήν ἀλλαγή του. Δεμένα ὀργανικά στά ἐρείσματά τους, τά ζῶα δέν ξεδιακρίνουν ἀνάμεσα στόν κόσμο καί στόν ἑαυτό τους. Συνεπῶς, τά ζῶα δέν περιορίζονται ἀπό ὁριακές καταστάσεις — πού εἶναι ἱστορικές — ἀλλά ἀπό ὁλόκληρο τό ἔρεισμα. Καί ὁ πιό ταιριαστός ρόλος γιά τά ζῶα δέν εἶναι νά δημιουργήσουν σχέσεις μέ τό ἔρεισμά τους (ὁπότε τό ἔρεισμα θά ἦταν ἕνας κόσμος), ἀλλά ἡ προσαρμογή σ' αὐτό. Ἔτσι, ὅταν τά ζῶα « φτιάχνουν » μιά φωλιά, μιά κυψέλη ἤ τήν τρύπα τους μέσα στή γῆ, δέν δημιουργοῦν προϊόντα πού προκύπτουν ἀπό « ὁριακές ἐνέργειες », δηλαδή ἀπό μεταμορφωτικές ἀντιδράσεις. Ἡ παραγωγική τους δραστηριότητα ὑποτάσσεται στήν ἱκανοποίηση μιᾶς φυσικῆς ἀναγκαιότητας, πού ἐρεθίζει ἁπλῶς καί δέν προκαλεῖ. « Τό προϊόν ἑνός ζώου ἀνήκει ἄμεσα στό φυσικό του σῶμα, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος ἀντικρίζει ἐλεύθερα τό προϊόν του »[16].

Μόνο προϊόντα πού προέρχονται ἀπό τή δραστηριότητα ἑνός

16 Karl Marx, *Economical and Philosophical Manuscripts of 1844*, ἐκδ. Dirk Struik (New York, 1964, σ. 113).

ὄντος, ἀλλά πού δέν ἀνήκουν στό φυσικό του σῶμα (ἔστω κι ἄν φέρνουν ἴσως τή σφραγίδα του), μποροῦν νά δώσουν τή διάσταση τοῦ νοήματος στό γενικότερο πλαίσιο, πού γίνεται ἔτσι ἕνας κόσμος. Ἕνα ὄν ἱκανό γιά μιά τέτοια παραγωγή (καί πού ἐπομένως ἔχει αὐτοεπίγνωση, εἶναι ἕνα « ὄν γιά τόν ἑαυτό του ») δέν θά μποροῦσε πιά νά εἶναι ἄν δέν ἦταν *μέσα στή διαδικασία τοῦ γίγνεσθαι* στόν κόσμο μέ τόν ὁποῖο σχετίζεται· ὅπως ἄλλωστε καί ὁ κόσμος δέν θά ὑπῆρχε ἄν αὐτό τό ὄν δέν ὑπῆρχε.

Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στά ζῶα — πού (γιά τό λόγο ὅτι ἡ δραστηριότητά τους δέν ἀποτελεῖ ὁριακές ἐνέργειες) δέν μποροῦν νά φτιάξουν προϊόντα ἀποσπασμένα ἀπό τά ἴδια — καί τούς ἀνθρώπους — πού μέ τήν ἐπενέργειά τους πάνω στόν κόσμο δημιουργοῦν τήν περιοχή τῆς κουλτούρας καί τῆς ἱστορίας — εἶναι ὅτι μόνον οἱ τελευταῖοι εἶναι ὄντα τῆς πράξης. Μόνο οἱ ἄνθρωποι *εἶναι* πράξη — ἡ πράξη πού, ὅπως ὁ στοχασμός καί ἡ δράση πού ἀληθινά μετασχηματίζουν τήν πραγματικότητα, εἶναι ἡ πηγή τῆς γνώσης καί τῆς δημιουργίας. Ἡ δραστηριότητα τοῦ ζώου, πού διεξάγεται δίχως μιά πράξη, δέν εἶναι δημιουργική. Ἡ μετασχηματίζουσα δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι δημιουργική.

Ἀκριβῶς, ὡς μετασχηματίζοντα καί δημιουργικά ὄντα, οἱ ἄνθρωποι, στίς διαρκεῖς σχέσεις τους μέ τήν πραγματικότητα, παράγουν ὄχι μόνο ὑλικά ἀγαθά — χειροπιαστά ἀντικείμενα — ἀλλά καί κοινωνικούς θεσμούς, ἰδέες καί ἔννοιες[17]. Μέσα ἀπό τή συνεχή πράξη, οἱ ἄνθρωποι ταυτόχρονα δημιουργοῦν ἱστορία καί γίνονται ἱστορικά-κοινωνικά ὄντα. Γιατί — ἀντίθετα ἀπό τά ζῶα — οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νά τριδιαστατοποιοῦν τό χρόνο, σέ παρελθόν, παρόν καί μέλλον. Ἡ ἱστορία τους, σέ συνάρτηση μέ τά δημιουργήματά τους, ἀναπτύσσεται ὡς μιά διαρκής πορεία μετασχηματισμοῦ, ὅπου ὑλοποιοῦνται οἱ ἐποχικές ἑνότητες. Αὐτές οἱ ἐποχικές ἑνότητες δέν εἶναι κλειστές χρονικές περίοδοι,

17 Γιά τό σημεῖο αὐτό, βλ., Karel Kosik, *Dialéctica de lo Concreto* (Mexico, 1967).

στατικά στεγανά πού μέσα τους εἶναι κλεισμένοι οἱ ἄνθρωποι. Ἄν ἦταν ἔτσι, ἕνας θεμελιώδης ὅρος τῆς ἱστορίας — ἡ συνέχειά της — θά ἐξαφανιζόταν. Ἀντίθετα, οἱ ἐποχικές ἑνότητες ἀλληλοσυνδέονται μέσα στή δυναμική τῆς ἱστορικῆς συνέχειας[18].

Μιά ἐποχή χαρακτηρίζεται ἀπό ἕνα σύμπλεγμα ἰδεῶν, ἐννοιῶν, ἐλπίδων, ἀμφιβολιῶν, ἀξιῶν καί προκλήσεων σέ μιά διαλεκτική ἀλληλεπίδραση μέ τά ἀντίθετά τους, κατατείνοντας πρός μιά πληρότητα. Ἡ συγκεκριμένη ἔκθεση πολλῶν ἀπ' αὐτές τίς ἰδέες, ἀξίες, ἔννοιες, καί ἐλπίδες, καθώς καί τά ἐμπόδια πού ἀνακόπτουν τήν πλήρη ἐξανθρώπιση τοῦ ἀνθρώπου, ἀποτελοῦν τά θέματα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Τά θέματα αὐτά συνεπάγονται ἄλλα, πού ἀντιπαραθέτονται ἤ εἶναι καί ἀντίθετα. Μᾶς φανερώνουν ἐπίσης τά καθήκοντα πού θά πρέπει νά ἀναληφθοῦν καί νά ἐκπληρωθοῦν. Γι' αὐτό, τά ἱστορικά θέματα δέν εἶναι ποτέ ἀπομονωμένα, ἀνεξάρτητα, ἀσύνδετα ἤ στατικά, ἀλλά πάντοτε βρίσκονται σέ διαλεκτική ἀλληλεπίδραση μέ τά ἀντίθετά τους. Τά θέματα αὐτά βρίσκονται παντοῦ, ἐκτός ἀπό τίς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μέ τόν κόσμο. Τό σύμπλεγμα τῶν ἀλληλένδετων θεμάτων μιᾶς ἐποχῆς ἀποτελεῖ τό « θεματικό σύμπαν » της.

Μπροστά σέ τοῦτο τό « σύμπαν τῶν θεμάτων » πού βρίσκονται σέ διαλεκτική ἀντίφαση, οἱ ἄνθρωποι παίρνουν ἐξίσου ἀντιφατικές θέσεις : ἄλλοι ἐργάζονται γιά τή διατήρηση τῶν ὑφιστάμενων δομῶν, κι ἄλλοι γιά νά τίς ἀλλάξουν. Καθώς ὀξύνεται ὁ ἀνταγωνισμός ἀνάμεσα στά θέματα, πού εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς πραγματικότητας, ὑπάρχει μιά τάση τόσο τῶν θεμάτων ὅσο καί τῆς ἴδιας τῆς πραγματικότητας νά μυθοποιοῦνται, δημιουργώντας ἕνα κλίμα ἀνορθολογικότητας καί σεκταρισμοῦ. Αὐτό τό κλίμα ἀπειλεῖ νά ἀδειάσει τά θέματα τοῦτα ἀπό τή βαθύτερη σημασία τους καί νά τά ἀποστερήσει ἀπό τή χαρακτηριστικά δυναμική τους πλευρά. Σέ μιά τέτοια κατάσταση, ὁ μυθοπλαστικός ἀνορθολογισμός γίνεται ὁ ἴδιος βασικό θέμα. Τό

[18] Γιά τό πρόβλημα τῶν ἱστορικῶν ἐποχῶν, βλ., Hans Freyer, *Teoria de la Epoca Actual* (Mexico, 1960).

ἀντίθετό του θέμα, ἡ κριτική καί δυναμική ἀντίληψη τοῦ κόσμου, τείνει νά ἀποκαλύψει τήν πραγματικότητα, νά τήν ἀπομυθοποιήσει καί νά πετύχει μιά πλήρη πραγμάτωση τοῦ ἀνθρώπινου καθήκοντος : τή διαρκή ἀλλαγή τῆς πραγματικότητας γιά τήν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου.

Σέ τελευταία ἀνάλυση τά *θέματα*[19] περιέχουν καί περιέχονται μέσα στίς *ὁριακές καταστάσεις*. Τά *καθήκοντα* πού συνεπάγονται, ἀπαιτοῦν *ὁριακές ἐνέργειες*. Ὅταν τά θέματα συγκαλύπτονται ἀπό τίς ὁριακές καταστάσεις, καί ἔτσι δέν γίνονται εὐκρινῶς ἀντιληπτά, τά ἀντίστοιχα καθήκοντα — οἱ ἀποκρίσεις τῶν ἀνθρώπων μέ τή μορφή τῆς ἱστορικῆς δράσης — δέν μποροῦν νά ἐκπληρωθοῦν οὔτε αὐθεντικά οὔτε κριτικά. Σ' αὐτές τίς συνθῆκες, οἱ ἄνθρωποι δέν εἶναι σέ θέση νά ὑπερβοῦν τίς ὁριακές καταστάσεις καί νά ἀνακαλύψουν ὅτι πέρα ἀπ' αὐτές τίς καταστάσεις — καί σ' ἀντίφαση μ' αὐτές — ὑπάρχουν ἀχρησιμοποίητες ἀκόμα δυνατότητες.

Κοντολογίς, οἱ ὁριακές καταστάσεις προϋποθέτουν τήν ὕπαρξη τόσο ἀτόμων πού ἐξυπηρετοῦνται ἄμεσα ἤ ἔμμεσα ἀπ' αὐτές τίς καταστάσεις, ὅσο καί ἀτόμων πού παραγκωνίζονται καί χαλιναγωγοῦνται ἀπ' αὐτές. Ἀπό τή στιγμή ὅμως πού οἱ τελευταῖοι ἀντιλαμβάνονται αὐτές τίς καταστάσεις ὡς σύνορο ἀνάμεσα στό ἁπλό ὄν καί στό περισσότερο ἀνθρώπινο ὄν κι ὄχι ὡς τό σύνορο ἀνάμεσα στό ὄν καί στό μηδέν, ἀρχίζουν νά στρέφουν τίς αὐξανόμενες κριτικές τους ἐνέργειες πρός τήν πραγμάτωση τῶν ἀχρησιμοποίητων δυνατοτήτων πού ἐμπεριέχονται σ' αὐτή τήν ἀντίληψη τῆς κατάστασης. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, αὐτοί πού ἐξυπηρετοῦνται ἀπό τήν παρούσα ὁριακή κατάσταση θεωροῦν τίς ἀχρησιμοποίητες δυνατότητες σάν ἀπειλή κατά τῆς ὁριακῆς κατάστασης, ἀπειλή πού δέν πρέπει νά ὑλοποιηθεῖ, καί ἐργάζονται γιά τή διατήρηση τοῦ κατεστημένου. Συνεπῶς, οἱ ἀπελευθε-

19 Ἔχω ὀνομάσει τά θέματα αὐτά « παραγωγικά » (δημιουργικά) γιατί (ὅπως κι ἄν γίνουν ἀντιληπτά καί ὁποια δραστηριότητα κι ἄν προκαλέσουν) περιέχουν τή δυνατότητα νά ξετυλιχτοῦν ξανά σέ πολλά θέματα πού μέ τή σειρά τους ἀπαιτοῦν τήν ἐκπλήρωση νέων καθηκόντων.

ρώνουσες ἐνέργειες σ' ἕνα ἱστορικό περιβάλλον θά πρέπει νά ἀνταποκρίνονται ὄχι μόνο στά παραγωγικά θέματα ἀλλά καί στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο αὐτά τά θέματα συλλαμβάνονται. Τό αἴτημα τοῦτο συνεπάγεται μέ τή σειρά του ἕνα ἄλλο : τή διερεύνηση τῆς σημαντικῆς θεματολογίας.

Τά παραγωγικά θέματα μποροῦν νά τοποθετηθοῦν σέ ὁμόκεντρους κύκλους, μέ κίνηση ἀπό τό γενικό στό μερικό. Ἡ εὐρύτερη ἐποχική ἑνότητα, πού περιλαμβάνει μιά διαφοροποιημένη σειρά ἑνοτήτων καί ὑπο-ενοτήτων — ἠπειρωτικῆς, περιφερειακῆς, ἐθνικῆς, κτλ.—περιέχει θέματα καθολικοῦ χαρακτήρα. Θεωρῶ σάν θεμελιῶδες θέμα τῆς ἐποχῆς μας τό θέμα τῆς *κυριαρχίας*. Αὐτό συνεπάγεται ὅτι ὁ ἐπιδιωκόμενος στόχος εἶναι ἡ *ἀπελευθέρωση*, δηλ., τό ἀντίθετό της θέμα. Αὐτή ἡ βασανιστική « θεμάτωση » δίνει στήν ἐποχή μας τόν ἀνθρωπολογικό χαρακτήρα πού ἀναφέραμε πιό πάνω. Γιά νά πετύχουμε τήν ἐξανθρώπιση, πού προϋποθέτει τήν ἐξάλειψη τῆς ἀπανθρωπίζουσας καταπίεσης, εἶναι ἀπόλυτα ἀναγκαῖο νά ξεπεράσουμε τίς ὁριακές καταστάσεις, ὅπου οἱ ἄνθρωποι κατάντησαν πράγματα.

Μέσα στούς μικρότερους κύκλους, βρίσκουμε θέματα καί ὁριακές καταστάσεις, χαρακτηριστικό κοινωνιῶν (πάνω στήν ἴδια ἤπειρο ἤ καί σέ διάφορες ἠπείρους) πού, χάρη σ' αὐτά τά θέματα καί τίς ὁριακές καταστάσεις, παρουσιάζουν ἱστορικές ὁμοιότητες. Λ.χ., ἡ ὑπανάπτυξη, πού ἡ κατανόησή της δέν εἶναι δυνατή ἔξω ἀπό τή σχέση ἐξάρτησης, ἀποτελεῖ μιάν ὁριακή κατάσταση χαρακτηριστική τῶν κοινωνιῶν τοῦ Τρίτου Κόσμου. Τό καθῆκον πού συνεπάγεται αὐτή ἡ ὁριακή κατάσταση εἶναι νά ξεπεραστεῖ ἡ ἀντιφατική σχέση μεταξύ αὐτῶν τῶν κοινωνιῶν-« ἀντικειμένων » καί τῶν μητροπολιτικῶν κοινωνιῶν. Τοῦτο τό καθῆκον ἀποτελεῖ τήν ἀχρησιμοποίητη δυνατότητα γιά τόν Τρίτο Κόσμο.

Ὁποιαδήποτε ἰδιαίτερη κοινωνία, μέσα στήν εὐρύτερη ἐποχική ἑνότητα, περιέχει, πέρα ἀπό τά παγκόσμια, ἠπειρωτικά, ἤ ἱστορικῶς παρόμοια θέματα, καί τά δικά της εἰδικά θέματα, τίς δικές της ὁριακές καταστάσεις. Μέσα σέ μικρότερους ἀκόμα

κύκλους συναντοῦμε θεματικές διαφοροποιήσεις μέσα σέ μιά καί τήν ἴδια κοινωνία, διαιρεμένη σέ περιοχές καί ὑποπεριοχές, πού ὅλες τους συνδέονται μέ τό ἴδιο κοινωνικό σύνολο. Αὐτές ἀποτελοῦν ἐποχικές ὑποενότητες. Λ.χ., μέσα στήν ἴδια ἐθνική ἑνότητα μπορεῖς νά βρεῖς τήν ἀντίφαση « τῆς συνύπαρξης τοῦ μή συγχρόνου ».

Μέσα σ' αὐτές τίς ὑποενότητες, τά ἐθνικά θέματα μποροῦν ἤ δέν μποροῦν νά συλληφθοῦν στήν πραγματική τους σημασία. Μπορεῖ ἁπλῶς νά τά *αἰσθανόμαστε* καί καμιά φορά οὔτε κι αὐτό. Ἀλλά εἶναι ἀπόλυτα ἀδύνατη ἡ ἀνυπαρξία θεμάτων μέσα στίς ὑποενότητες. Τό γεγονός ὅτι ἄτομα ὁρισμένης περιοχῆς δέν μποροῦν νά συλλάβουν ἕνα παραγωγικό θέμα, ἤ τό συλλαμβάνουν μέ τρόπο διαστρεβλωμένο, μπορεῖ ν' ἀποκαλύψει μιά ὁριακή κατάσταση καταπίεσης, στήν ὁποία οἱ ἄνθρωποι εἶναι βυθισμένοι.

Γενικά, μιά δυναστευόμενη συνείδηση πού ἀκόμα δέν ἔχει συλλάβει μιάν ὁριακή κατάσταση στό σύνολό της, ἀντιλαμβάνεται μόνο τά ἐπιφαινόμενά της καί μεταβιβάζει στά τελευταῖα τήν ἀνασταλτική δύναμη πού εἶναι ἡ ἰδιότητα τῶν ὁριακῶν καταστάσεων[20]. Αὐτό τό γεγονός ἔχει μεγάλη σημασία γιά τή διερεύνηση τῶν παραγωγικῶν θεμάτων. Ὅταν οἱ ἄνθρωποι δέν ἔχουν μιά κριτική κατανόηση τῆς κατάστασής τους, καί συλλαμβάνουν μόνο κομμάτια της πού δέν τά βλέπουν σάν ἀλληλεπενεργοῦντα συστατικά στοιχεῖα τοῦ συνόλου, τότε δέν μποροῦν νά γνωρίζουν ἀληθινά αὐτή τήν πραγματικότητα. Γιατί γιά νά τή γνωρίσουν ἀληθινά, θά πρέπει ν' ἀνατρέψουν τήν ἀφετηρία :

20 Ἄτομα τῆς μεσοαστικῆς τάξης παρουσιάζουν συχνά μιά τέτοιου εἴδους συμπεριφορά, ἄν καί μέ διαφορετικό τρόπο ἀπό τό χωρικό. Ὁ φόβος τους τῆς ἐλευθερίας τούς παρακινεῖ νά ὀργανώσουν μηχανισμούς ἄμυνας καί ὀρθολογισμένα προγράμματα πού παρακάμπτουν τό θεμελιακό, δίνουν ἔμφαση στό τυχαῖο, καί ἀρνιοῦνται τή συγκεκριμένη πραγματικότητα. Μπροστά σ' ἕνα πρόβλημα, πού ἡ ἀνάλυσή του θά ὁδηγοῦσε στήν ἄβολη ἀντίληψη μιᾶς ὁριακῆς κατάστασης, ἔχουν τήν τάση νά παραμένουν στήν περιφέρεια τῆς συζήτησης καί νά ἀρνιοῦνται νά μποῦν στήν οὐσία τοῦ ζητήματος. Ἐνοχλοῦνται μάλιστα ὅταν κάποιος προτείνει μιά βασική ὑπόθεση πού ἐξηγεῖ τά τυχαῖα ἤ δευτερεύοντα ζητήματα, στά ὁποῖα εἶχαν δώσει πρωταρχική σημασία.

θά χρειαστεῖ νά ἔχουν μιά γενική ἀντίληψη τοῦ συνόλου, ὥστε νά μποροῦν σέ συνέχεια νά ξεχωρίσουν καί ν' ἀπομονώσουν τά συστατικά στοιχεῖα καί μέ τήν ἀνάλυση αὐτή νά πετύχουν μιά καθαρότερη ἀντίληψη αὐτοῦ τοῦ συνόλου.

Ἐξίσου κατάλληλη γιά τή μεθοδολογία τῆς θεματικῆς διερεύνησης καί γιά τήν προβληματίζουσα ἐκπαίδευση εἶναι ἡ προσπάθεια αὐτή παρουσίασης σημαντικῶν διαστάσεων τῆς περιρρέουσας πραγματικότητας ἑνός ἀτόμου, πού ἡ ἀνάλυσή της θά καταστήσει ἱκανό τό ἄτομο νά ἀναγνωρίσει τήν ἀλληλεπίδραση τῶν διαφόρων συστατικῶν στοιχείων. Στό μεταξύ οἱ σημαντικές διαστάσεις, πού μέ τή σειρά τους ἀποτελοῦνται ἀπό ἀλληλοεπενεργοῦντα μέρη, θά πρέπει νά γίνουν ἀντιληπτές ὡς διαστάσεις μιᾶς συνολικῆς πραγματικότητας. Μ' αὐτόν τόν τρόπο, ἡ κριτική ἀνάλυση μιᾶς σημαντικῆς ὑπαρξιακῆς διάστασης καθιστᾶ δυνατή μιά νέα, κριτική στάση ἀπέναντι στίς ὁριακές καταστάσεις. Ἡ ἀντίληψη καί ἡ κατανόηση τῆς πραγματικότητας διορθώνονται καί ἀποκτοῦν νέο βάθος. Ὅταν διεξάγεται μέ μιά μεθοδολογία κριτικῆς συνειδητοποίησης ἡ ἔρευνα τοῦ παραγωγικοῦ θέματος πού περιέχεται στό ἐλάχιστο θεματικό σύνολο (τῶν παραγωγικῶν θεμάτων πού βρίσκονται σέ ἀλληλεπίδραση), τότε ὁδηγεῖ ἤ ἀρχίζει νά ὁδηγεῖ τούς ἀνθρώπους σέ μιά κριτική μορφή στόχασης γιά τόν κόσμο τους.

Ὅταν ὅμως οἱ ἄνθρωποι ἀντιλαμβάνονται τήν πραγματικότητα ὡς κάτι τό πυκνό, τό ἀδιαπέραστο, πού σέ περιτυλίγει, εἶναι ἀπαραίτητο νά προχωροῦν στήν ἔρευνα μέ τή βοήθεια τῆς ἀφαίρεσης. Αὐτή ἡ μέθοδος δέν σημαίνει ἀναγωγή τοῦ συγκεκριμένου στό ἀφηρημένο (πράγμα πού θά σήμαινε ἄρνηση τῆς διαλεκτικῆς της φύσης), ἀλλά τή διατήρηση καί τῶν δύο στοιχείων ὡς ἀντιθέτων πού συνδέονται μεταξύ τους διαλεκτικά κατά τήν πράξη τῆς στόχασης. Ἡ διαλεκτική αὐτή κίνηση τῆς σκέψης φαίνεται καθαρά στήν ἀνάλυση μιᾶς συγκεκριμένης, ὑπαρξιακῆς, « κωδικοποιημένης » κατάστασης[21]. Ἡ ἀποκωδι-

[21] Ἡ κωδικοποίηση (ἡ κωδίκωση) μιᾶς ὑπαρξιακῆς κατάστασης εἶναι ἡ

κωσή της ἀπαιτεῖ κίνηση ἀπό τό ἀφηρημένο στό συγκεκριμένο, πού σημαίνει κίνηση ἀπό τό μέρος στό ὅλο καί ὕστερα ἐπιστροφή στά μέρη. Αὐτό, μέ τή σειρά του, ἀπαιτεῖ ἀπό τό Ὑποκείμενο νά ἀναγνωρίσει τόν ἑαυτό του στό ἀντικείμενο (τήν κωδικοποιημένη συγκεκριμένη ὑπαρξιακή κατάσταση), καί νά ἀναγνωρίσει τό ἀντικείμενο ὡς μιά κατάσταση ὅπου τό ἴδιο τό Ὑποκείμενο βρίσκεται μαζί μέ ἄλλα Ὑποκείμενα. Ἄν ἡ ἀποκωδίκωση γίνει σωστά, αὐτή ἡ παλινδρομική κίνηση ἀπό τό ἀφηρημένο στό συγκεκριμένο πού συντελεῖται στήν ἀνάλυση μιᾶς κωδικοποιημένης κατάστασης, ὁδηγεῖ στήν ἀντικατάσταση τῆς ἀφαίρεσης ἀπό τήν κριτική ἀντίληψη τοῦ συγκεκριμένου, πού ἔχει κιόλας πάψει νά εἶναι μιά πυκνή καί ἀδιαπέραστη πραγματικότητα.

Ὅταν ἕνα ἄτομο βρίσκεται μπροστά σέ μιά κωδικοποιημένη ὑπαρξιακή κατάσταση (ἕνα σκίτσο ἤ μιά φωτογραφία πού ὁδηγεῖ μέ ἀφαίρεση στή συγκεκριμενικότητα τῆς ὑπαρξιακῆς πραγματικότητας), ἔχει τήν τάση νά « σκίσει » τήν κωδικοποιημένη αὐτή κατάσταση. Κατά τήν ἀποκωδίκωση, αὐτός ὁ διαχωρισμός ἀντιστοιχεῖ στό στάδιο πού ὀνομάζουμε « περιγραφή τῆς κατάστασης », καί διευκολύνει τήν ἀνακάλυψη τῆς ἀλληλεπίδρασης ἀνάμεσα στά μέρη τοῦ ἀποσυνδεμένου συνόλου. Αὐτό τό σύνολο (ἡ κωδικοποιημένη κατάσταση), πού προηγούμενα εἶχε γίνει ἀντιληπτό μέ συγκεχυμένο μόνο τρόπο, ἀρχίζει τ' ἀποκτᾶ νόημα καθώς ἡ σκέψη κινεῖται πάλι πρός αὐτό ἀπό διάφορες πλευρές. Μιά ὅμως πού ἡ κωδικοποίηση εἶναι ἡ ἀναπαράσταση μιᾶς ὑπαρξιακῆς κατάστασης, ὁ ἀποκρυπτογράφος τείνει νά κινηθεῖ ἀπό τήν ἀναπαράσταση στήν πολύ συγκεκριμένη κατάσταση, στήν ὁποία καί μαζί μέ τήν ὁποία βρίσκεται ὁ ἴδιος. Ἔτσι, μποροῦμε νά ἐξηγήσουμε νοητικά τή διαφορετική συμπεριφορά πού δείχνουν τά διάφορα ἄτομα μπροστά

ἀναπαράσταση αὐτῆς τῆς κατάστασης, πού δείχνει μερικά ἀπό τά συστατικά της στοιχεῖα σέ ἀλληλεπίδραση. Ἀποκωδίκωση (ἤ ἀποκρυπτογράφηση) εἶναι ἡ κριτική ἀνάλυση τῆς κωδικοποιημένης κατάστασης.

στήν ἀντικειμενική πραγματικότητα, ἀπό τή στιγμή πού ἡ πραγματικότητα αὐτή θά πάψει νά μοιάζει μέ ἀδιέξοδο καί θά πάρει τήν ἀληθινή ὄψη της : τῆς πρόκλησης στήν ὁποία οἱ ἄνθρωποι πρέπει ν' ἀπαντήσουν.

Σ' ὅλα τά στάδια τῆς ἀποκρυπτογράφησης, οἱ ἄνθρωποι ἐξωτερικεύουν τήν κοσμοαντίληψή τους. Καί ἀνάλογα μέ τόν τρόπο πού σκέφτονται καί ἀντικρίζουν τόν κόσμο — μοιρολατρικά, δυναμικά ἤ στατικά — θἄναι καί τά παραγωγικά θέματα πού ἀνακαλύπτουν. Μιά ὁμάδα πού δέν ἐκφράζει συγκεκριμένα μιά παραγωγική θεματολογία — γεγονός πού μπορεῖ νά φαίνεται ὅτι ὑποδηλώνει τήν ἀνυπαρξία θεμάτων — ὑποβάλλει, ἀντίθετα, ἕνα πολύ δραματικό θέμα : *τό θέμα τῆς σιωπῆς*. Τό θέμα τῆς σιωπῆς ὑποδηλώνει μιά δομή βουβαμάρας μπροστά στή συντριπτική δύναμη τῶν ὁριακῶν καταστάσεων.

Θά πρέπει νά ξανατονίσω ὅτι τό παραγωγικό θέμα δέν βρίσκεται στούς ἀνθρώπους, χωριστά ἀπό τήν πραγματικότητα, οὔτε στήν πραγματικότητα χωριστά ἀπό τούς ἀνθρώπους. Πολύ λιγότερο βρίσκεται στήν « οὐδέτερη ζώνη ». Τό παραγωγικό θέμα μπορεῖ νά συλληφθεῖ μόνο στίς σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν κόσμο. Ἡ διερεύνηση τοῦ παραγωγικοῦ θέματος σημαίνει διερεύνηση τῆς σκέψης τοῦ ἀνθρώπου γιά τήν πραγματικότητα καί τῆς δράσης τοῦ ἀνθρώπου πάνω στήν πραγματικότητα, δηλαδή τῆς *πράξης* του. Γιά τόν λόγο αὐτόν ἀκριβῶς ἡ προταθεῖσα μεθοδολογία ἀπαιτεῖ ἀπό τούς ἐρευνητές καί τό λαό (πού κανονικά θεωρεῖται ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς ἔρευνας) νά δροῦν σάν *συνερευνητές*. Ὅσο πιό ἐνεργητική στάση παίρνουν οἱ ἄνθρωποι στήν ἐξερεύνηση τῆς θεματολογίας τους, τόσο περισσότερο ἐμβαθύνουν τήν κριτική γνώση τους γιά τήν πραγματικότητα καί, ἀποκρυπτογραφώντας αὐτά τά θέματα, γίνονται κάτοχοι τῆς πραγματικότητας.

Μερικοί νομίζουν πώς δέν εἶναι φρόνιμο νά παίρνει καί ὁ λαός μέρος, ὡς ἐρευνητής, στήν ἀναζήτηση τῶν σημαντικῶν του θεμάτων : ὅτι ἡ φορτική ἐπιρροή του (γιά σκέψου : ἡ « φορτικότητα » αὐτῶν πού εἶναι, ἤ πού ὄφειλαν νά εἶναι, οἱ πιό ἐνδιαφερόμενοι

γιά τή δική τους τήν παιδεία!) μπορεῖ νά « νοθέψει » τά εὑρήματα καί ἔτσι νά θυσιάσει τήν ἀντικειμενικότητα τῆς ἔρευνας. Αὐτή ἡ ἄποψη ὑποθέτει, λαθεμένα, ὅτι θέματα ὑπάρχουν, στήν ἀρχική τους ἀντικειμενική ἀγνότητα, ἔξω ἀπό τούς ἀνθρώπους, λές καί τά θέματα εἶναι *πράγματα*. Στήν πραγματικότητα, τά θέματα ὑπάρχουν μέσα στούς ἀνθρώπους, μέσα στίς σχέσεις τους μέ τόν κόσμο, σέ ἀναφορά μέ τά συγκεκριμένα γεγονότα. Τό ἴδιο ἀντικειμενικό γεγονός μπορεῖ νά προκαλέσει διαφορετικά διαπλέγματα παραγωγικῶν θεμάτων σέ διαφορετικές ἐποχικές ὑποενότητες. Ὑπάρχει, ἐπομένως, μιά σχέση ἀνάμεσα στό δοσμένο ἀντικειμενικό γεγονός, στήν ἀντίληψη πού ἔχουν οἱ ἄνθρωποι γιά τό γεγονός καί τά δημιουργικά θέματα. Μιά σημαντική θεματολογία ἐκφράζεται φυσικά ἀπό ἀνθρώπους καί μιά δοσμένη στιγμή ἔκφρασης θά διαφέρει ἀπό μιά προγενέστερη στιγμή, ἄν οἱ ἄνθρωποι ἔχουν ἀλλάξει τήν ὀπτική τους μπροστά στά ἀντικειμενικά γεγονότα στά ὁποῖα ἀναφέρονται τά θέματα. Ἀπό τή σκοπιά τοῦ ἐρευνητῆ, τό πιό σπουδαῖο εἶναι νά ἀνακαλύψει τήν ἀφετηρία, ἀπό τήν ὁποία οἱ ἄνθρωποι θεωροῦν τή « δοσμένη » πραγματικότητα καί ὕστερα νά ἐλέγξει ἄν κατά τήν πορεία τῆς ἔρευνας ἐμφανίστηκε ἤ ὄχι κάποια ἀλλαγή στόν τρόπο ἀντίληψης τῆς πραγματικότητας. (Ἡ ἀντικειμενική πραγματικότητα μένει, φυσικά, ἀμετάβλητη. Ἄν ἡ ἀντίληψη αὐτῆς τῆς πραγματικότητας μεταβάλλεται, κατά τήν πορεία τῆς ἔρευνας, αὐτό τό γεγονός δέν μειώνει τήν ἀξιοπιστία τῆς ἔρευνας).

Θά πρέπει νά καταλάβουμε ὅτι οἱ ἐπιδιώξεις, τά κίνητρα καί οἱ στόχοι, πού ἐνυπάρχουν στό σημαντικό θεματολόγιο, εἶναι ὅλα *ἀνθρώπινα*: ἐπιδιώξεις, κίνητρα καί στόχοι. Δέν ὑπάρχουν « ἀπέξω », κάπου, ὡς στατικές ὀντότητες, ἀλλά *συντελοῦνται*. Εἶναι τόσο ἱστορικά, ὅσο καί οἱ ἴδιοι οἱ ἄνθρωποι. Κατά συνέπεια, δέν μποροῦν νά γίνουν ἀντιληπτά ἔξω ἀπό τούς ἀνθρώπους. Τό νά ἀντιλαμβάνεσαι καί νά κατανοεῖς αὐτά τά θέματα σημαίνει νά κατανοεῖς καί τούς ἀνθρώπους πού τά ἐνσαρκώνουν καί τήν πραγματικότητα στήν ὁποία ἀναφέρονται. Ἀλλά — ἀκριβῶς ἐπειδή δέν εἶναι δυνατό νά κατανοεῖς αὐτά τά θέματα ἔξω ἀπό τούς ἀν-

θρώπους — εἶναι ἀνάγκη καί οἱ ἐνδιαφερόμενοι ἄνθρωποι νά τά κατανοοῦν οἱ ἴδιοι. Ἡ θεματική ἔρευνα γίνεται ἔτσι μιά κοινή προσπάθεια γιά γνώση τῆς πραγματικότητας καί γιά αὐτογνωσία, προσπάθεια πού ἀποτελεῖ, μέ τόν τρόπο αὐτό, τήν ἀφετηρία γιά τήν ἐκπαιδευτική διαδικασία ἤ καί γιά τήν ἐκπολιτιστική δράση ἀπελευθερωτικοῦ χαρακτήρα.

Ὁ πραγματικός κίνδυνος τῆς ἔρευνας δέν βρίσκεται στό ὅτι τά ὑποτιθέμενα ἀντικείμενα τῆς ἔρευνας, ἀνακαλύπτοντας ὅτι εἶναι τά ἴδια συνερευνητές, μπορεῖ νὰ « νοθέψουν » τά ἀναλυτικά ἀποτελέσματα. Ἀντίθετα : ὁ κίνδυνος βρίσκεται σέ μιά μετατόπιση τοῦ κύριου στόχου τῆς ἔρευνας ἀπό τά σημαντικά θέματα στούς ἀνθρώπους τούς ἴδιους, πού θά ἐξετάζονταν ἔτσι ὡς ἀντικείμενα τῆς ἔρευνας. Ἐφόσον αὐτή ἡ ἔρευνα πρόκειται νά χρησιμέψει ὡς βάση γιά τήν ἀνάπτυξη ἑνός ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος, ὅπου ὁ δάσκαλος-μαθητής καί οἱ μαθητές-δάσκαλοι συνδυάζουν τίς γνώσεις πού ἔχουν γιά τό ἴδιο ἀντικείμενο, καί ἡ ἔρευνα ἡ ἴδια θά πρέπει ὁμοίως νά βασίζεται πάνω στήν ἀμοιβαιότητα τῆς δράσης.

Ἡ θεματική ἔρευνα πού συντελεῖται στήν περιοχή τοῦ ἀνθρώπου, δέν μπορεῖ νά περιορίζεται σέ μιά μηχανική δράση. Ὡς διαδικασία ἀναζήτησης, γνώσης, καί, ἐπομένως, δημιουργίας, ἀπαιτεῖ ἀπό τούς ἐρευνητές νά ἀνακαλύψουν τήν ἀλληλοδιείσδυση τῶν προβλημάτων στή συνάρτηση τῶν σημαντικῶν θεμάτων. Ἡ ἔρευνα θά εἶναι βαθύτατα μορφωτική ὅταν θά εἶναι στόν μέγιστο βαθμό κριτική, καί θά εἶναι στόν μέγιστο βαθμό κριτική ὅταν θ' ἀποφεύγει τίς στενές περιγραφές τῶν ἐπιμέρους ἤ τῶν « πιό ἐπίκαιρων » ὄψεων τῆς πραγματικότητας καί θά προσηλώνεται στήν κατανόηση τῆς ὁλικῆς πραγματικότητας. Ἔτσι ἡ πορεία ἀναζήτησης γιά τά σημαντικά θέματα θά πρέπει νά περιλαμβάνει τό ἐνδιαφέρον γιά τούς συνδετικούς κρίκους ἀνάμεσα στά θέματα, τή φροντίδα νά τίθενται αὐτά τά θέματα ὡς προβλήματα, καί τό ἐνδιαφέρον γιά τήν ἱστορική-πολιτιστική περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα.

Ὅπως εἶναι ἐνδεχόμενο ὁ παιδαγωγός νά μήν ἐκπονήσει ἕνα

πρόγραμμα πού θά τό παρουσίαζε στό λαό, ἔτσι καί ὁ ἐρευνητής, μπορεῖ, ξεκινώντας ἀπό σημεῖα πού ὁ ἴδιος προκαθόρισε, νά μήν ἐπεξεργαστεῖ « τά δρομολόγια » γιά τή διερεύνηση τοῦ θεματικοῦ σύμπαντος. Τόσο ἡ ἐκπαίδευση, ὅσο καί ἡ ἔρευνα πού ἀποβλέπει στήν ὑποστήριξή της, θά πρέπει νά εἶναι « συγγενικές » δραστηριότητες. Δηλαδή θά πρέπει νά ἐξασφαλίζουν τήν ἐπικοινωνία καί τήν κοινή γνώση μιᾶς πραγματικότητας, πού τήν ἀντιλαμβάνονται στή συνθετότητα τοῦ διαρκοῦς « γίγνεσθαί » της.

Ὁ ἐρευνητής, πού στό ὄνομα τῆς ἐπιστημονικῆς ἀντικειμενικότητας μετατρέπει τό ὀργανικό σέ κάτι ἀνόργανο, ὅ,τι εἶναι στό *γίγνεσθαι* σέ στατικό *εἶναι*, τή ζωή σέ θάνατο, εἶναι ἄνθρωπος πού φοβᾶται τήν ἀλλαγή. Βλέπει στήν ἀλλαγή (πού δέν τήν ἀρνιέται, ἀλλά καί πού δέν τήν ἐπιθυμεῖ) ὄχι ἕνα σῆμα ζωῆς, ἀλλά ἕνα σῆμα θανάτου καί φθορᾶς. Θέλει νά μελετήσει τήν ἀλλαγή, ἀλλά μέ σκοπό νά τή σταματήσει καί ὄχι νά τή δυναμώσει ἤ νά τή βαθύνει. Ὡστόσο, βλέποντας τήν ἀλλαγή σάν ἕνα σημάδι θανάτου καί κάνοντας τόν λαό παθητικό ἀντικείμενο ἔρευνας, μέ σκοπό νά καταλήξει σέ ἄκαμπτα πρότυπα, προδίνει τόν ἀληθινό του χαρακτήρα, σάν ἀφανιστῆ τῆς ζωῆς.

Ἐπαναλαμβάνω : ἡ θεματική ἔρευνα συνεπάγεται τήν ἔρευνα τῆς σκέψης τοῦ λαοῦ—σκέψης πού ἐκδηλώνεται μόνο μέσα στούς ἀνθρώπους καί ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους, πού ἀπό κοινοῦ προσπαθοῦν ν' ἀνακαλύψουν τήν πραγματικότητα. Δέν μπορῶ νά σκεφτῶ *γιά τούς ἄλλους* ἤ *χωρίς τούς ἄλλους*, οὔτε ἄλλοι μποροῦν νά σκεφτοῦν *γιά μένα*. Κι ἄν ἀκόμα ἡ σκέψη τοῦ λαοῦ εἶναι γεμάτη προλήψεις ἤ ἀφελής, μόνο ξαναστοχαζόμενος τίς δοξασίες του μέσα στή δράση θά μπορέσει ὁ λαός νά ἀλλάξει. Ἡ διαδικασία αὐτή πρέπει νά συνίσταται στή δημιουργία καί στήν ἐπεξεργασία ἀπό τούς ἴδιους τούς ἀνθρώπους τῶν ἰδεῶν τους, καί ὄχι στήν ἀπορρόφηση τῶν ἰδεῶν τῶν ἄλλων.

Οἱ ἄνθρωποι, ὡς ὄντα « σέ μιά κατάσταση », βρίσκονται ριζωμένοι σέ χωροχρονικές συνθῆκες, πού τούς σημαδεύουν καί πού οἱ ἴδιοι ἐπίσης τίς σημαδεύουν. Τείνουν νά στοχάζονται πάνω στή δική τους « κατάσταση », στό βαθμό πού τούς προ-

καλεῖ ν' ἀσκήσουν τή δράση τους πάνω της. Οἱ ἄνθρωποι *εἶναι* ἐπειδή *εἶναι σέ* μιά κατάσταση. Καί *θά εἶναι περισσότερο*, ὅσο περισσότερο σκέφτονται κριτικά πάνω στήν ὕπαρξή τους καί ἐπενεργοῦν κριτικά πάνω της.

Στοχασμός πάνω στήν κατάστασή τους εἶναι στοχασμός πάνω στίς ἴδιες τίς συνθῆκες τῆς ὕπαρξής τους : εἶναι ἡ κριτική σκέψη, πού μ' αὐτήν οἱ ἄνθρωποι ἀνακαλύπτουν ὁ ἕνας τόν ἄλλο « *σέ* μιά κατάσταση ». Μόνον ὅταν αὐτή ἡ κατάσταση πάψει νά παρουσιάζεται ὡς μιά ἀδιαπέραστη, περικαλύπτουσα πραγματικότητα, ἤ σάν ἕνα βασανιστικό ἀδιέξοδο, καί οἱ ἄνθρωποι κατορθώνουν νά τή δοῦν σάν μιά ἀντικειμενική-προβληματική κατάσταση — μόνο τότε μπορεῖ νά ὑπάρξει ὑπεύθυνη αὐτοδέσμευση. Οἱ ἄνθρωποι *ἀναδύονται* μέσα ἀπό *τήν καταβύθισή* τους καί ἀποκτοῦν *τήν* ἱκανότητα νά *ἐπεμβαίνουν* στήν πραγματικότητα, ὅπως αὐτή ἀποκαλύπτεται. Ἡ *ἐπέμβαση* στήν πραγματικότητα—ἡ ἴδια ἡ ἱστορική *ἐνημέρωση* — ἀποτελεῖ ἔτσι ἕνα βῆμα μπρός ἀπό *τήν ἀνάδυση*, καί προκύπτει ἀπό τήν κριτική συνειδητοποίηση τῆς κατάστασης. Ἡ κριτική αὐτή συνειδητοποίηση εἶναι τό δυνάμωμα τῆς στάσης τοῦ πληροφορημένου, πού χαρακτηρίζει κάθε ἀνάδυση.

Κάθε θεματική ἔρευνα πού ἐμβαθύνει στήν ἱστορική ἐνημέρωση, εἶναι, ἔτσι, πραγματικά παιδαγωγική, καί ἡ κάθε γνήσια παιδεία ἐρευνᾶ τή σκέψη. Ὅσο περισσότερο οἱ παιδαγωγοί καί ὁ λαός ἐρευνοῦν τή σκέψη τοῦ λαοῦ καί συνεκπαιδεύονται ἔτσι, τόσο περισσότερο συνεχίζουν νά ἐρευνοῦν. Παιδεία καί θεματική ἔρευνα, στήν προβληματίζουσα ἀντίληψη τῆς παιδείας, εἶναι ἁπλῶς διαφορετικές στιγμές τῆς ἴδιας πορείας.

Σέ ἀντίθεση μέ τίς ἀντιδιαλογικές καί ἀντι-ἐπικοινωνιακές « καταθέσεις » τῆς « τραπεζικῆς » ἀντίληψης τῆς παιδείας, τό προγραμματικό περιεχόμενο τῆς προβληματίζουσας μεθόδου — κατεξοχήν διαλογικῆς — καταρτίζεται καί ὀργανώνεται ἀπό τήν κοσμοαντίληψη τῶν μαθητῶν, ὅπου βρίσκονται καί τά παραγωγικά θέματά τους. Τό περιεχόμενο ἁπλώνεται ἔτσι συνεχῶς καί ἀνανεώνεται. Τό καθῆκον τοῦ « διαλογικοῦ » δασκά-

λου σέ μιά διακλαδική όμάδα πού έργάζεται πάνω στό θεματικό σύμπαν πού άποκαλύπτεται άπό τή δική τους δ:ερεύνηση, εΐναι νά « άναπαραστήσει » αύτό τό σύμπαν στό λαό άπό τόν όποΐο αύτός πρώτος τό έμαθε — καί νά τό άναπαραστήσει όχι ώς διάλεξη άλλά ώς πρόβλημα.

Ας ύποθέσουμε, λ.χ., πώς μιά όμάδα έχει τήν εύθύνη νά συντονίσει ένα σχέδιο γιά έκπαίδευση ένήλικων σέ μιάν άγροτική περιοχή μέ ύψηλή άναλογία άναλφαβητισμοΰ. Τό σχέδιο περιλαμβάνει μιά καμπάνια κατά τοΰ άναλφαβητισμοΰ καί μιά δεύτερη φάση, μετά τήν έξάλειψη τοΰ άναλφαβητισμοΰ. Κατά τό πρώτο στάδιο ή προβληματίζουσα έκπαίδευση άναζητεΐ καί έρευνά τό « παραγωγικό θέμα ».

Ας έξετάσουμε έδώ μόνο τήν έρευνα τών παραγωγικών θεμάτων ή τών σημαντικών θεμάτων[22]. Όταν οί έρευνητές έχουν πιά καθορίσει τήν περιοχή όπου θά έργαστοΰν καί όταν θά έχουν άποκτήσει μιά προκαταρκτική γνωριμία μ' αύτήν άπό δευτερεύουσες πηγές, προχωροΰν στό πρώτο στάδιο τής έρευνας. Η άρχή αύτή (όπως καί κάθε άρχή σέ όποιαδήποτε άνθρώπινη δραστηριότητα) περικλείνει δυσκολίες καί κινδύνους, πού ώς ένα βαθμό εΐναι όμαλές, άν καί δέν εΐναι φανερές στήν πρώτη έπαφή μέ τά άτομα τής περιοχής. Στήν πρώτη αύτή έπαφή οί έρευνητές χρειάζονται τή συγκατάθεση ένός μεγάλου άριθμοΰ άτόμων γιά μιά πληροφοριακή συνάντηση, όπου θά μπορέσουν νά μιλήσουν γιά τόν σκοπό πού βρίσκονται στήν περιοχή, νά έξηγήσουν τόν λόγο τής έρευνας, πώς θά τή διεξαγάγουν καί τί χρήση θά τής κάνουν. Θά έξηγήσουν έπίσης ότι ή έρευνα θά εΐναι άδύνατη δίχως άμοιβαία έμπιστοσύνη καί κατανόηση. Αν όσοι συμμετέχουν στήν πρώτη αύτή συνάντηση συμφωνοΰν γιά τόν σκοπό τής έρευνας καί γιά τή συναφή διαδικασία[23], τότε οί έρευνητές ζη-

22 Όσον άφορά τή διερεύνηση καί τή χρήση τών « παραγωγικών λέξεων », βλ., τή μελέτη μου *Educação como Prática da Liberdade*.

23 Σύμφωνα μέ τίς άπόψεις τοΰ Βραζιλιανοΰ κοινωνιολόγου Maria Edy Ferreira (σέ μιά άνέκδοτη έργασία) ή θεματική έξερεύνηση δικαιολογεΐται έφόσον άποδίδει στό λαό αύτό πού πραγματικά τοΰ άνήκει, έφόσον άποτελεΐ όχι μιά προσπάθεια νά μάθεις κάτι γιά τό λαό, άλλά γιά νά φτάσεις

τοῦν ἐθελοντές γιά νά τούς βοηθήσουν. Οἱ ἐθελοντές αὐτοί θά συγκεντρώσουν μιά σειρά ἀναγκαῖα στοιχεῖα γιά τή ζωή τῆς περιοχῆς. Μεγαλύτερη ὅμως ἀκόμα σημασία ἔχει ἡ δραστήρια παρουσία αὐτῶν τῶν ἐθελοντῶν στήν ἔρευνα.

Στό μεταξύ οἱ ἐρευνητές ἀρχίζουν τίς δικές τους ἐπισκέψεις στήν περιοχή, χωρίς νά φορτσάρουν τόν ἑαυτό τους, ἀλλά δρώντας ὡς φιλικοί παρατηρητές μέ στάση *κατανόησης* γι' αὐτά πού βλέπουν. Ἄν καί εἶναι φυσικό οἱ ἐρευνητές νά ἔρχονται στήν περιοχή μέ ἀξιολογικά κριτήρια πού ἐπηρεάζουν τίς παρατηρήσεις τους, αὐτό δέν σημαίνει ὅτι μποροῦν νά μετατρέψουν καί τό θέμα τῆς διερεύνησης σ' ἕνα μέσο γιά νά ἐπιβάλουν τίς δικές τους ἀξίες. Ἡ μόνη διάσταση αὐτῶν τῶν ἀξιῶν, πού ἐλπίζεται ὅτι θά τή συμμεριστοῦν οἱ ἄνθρωποι τῶν ὁποίων τά προβλήματα πρόκειται νά ἐρευνηθοῦν (ὑποτίθεται ὅτι οἱ ἐρευνητές ἔχουν τήν ἱκανότητα νά τό πετύχουν) εἶναι μιά κριτική κοσμοαντίληψη, πού συνεπάγεται μιά σωστή μέθοδο προσέγγισης τῆς πραγματικότητας γιά τήν ἀποκάλυψή της. Καί ἡ κριτική ἀντίληψη δέν ἐπιβάλλεται. Συνεπῶς, ἀπό τήν ἀρχή κιόλας ἡ θεματική διερεύνηση ἐκφράζεται σάν μιά παιδαγωγική ἐπιδίωξη, σάν πολιτιστική δράση.

Στίς ἐπισκέψεις τους οἱ ἐρευνητές θέτουν τόν κριτικό « σκοπό » τους γιά τήν ὑπό μελέτη περιοχή, σάν νά ἦταν γι' αὐτούς ἕνας τεράστιος, μοναδικός, ζωντανός « κώδικας » πού θέλει ἀποκρυπτογράφηση. Θεωροῦν τήν περιοχή ὡς ἕνα ὅλο, πού μέ τίς διαδοχικές ἐπισκέψεις τους προσπαθοῦν νά τό « διαιρέσουν », ἀναλύοντας τίς ἐπιμέρους διαστάσεις, πού τούς ἐντυπωσιάζουν. Μέσα ἀπό αὐτή τή διαδικασία διευρύνουν τήν κατανόησή τους γιά τό πῶς τά διάφορα μέρη ἀλληλοεπηρεάζονται, κι αὐτό ἀργότερα θά τούς βοηθήσει νά εἰσδύσουν στό ἴδιο τό σύνολο.

Κατά τήν περίοδο αὐτή τῆς ἀποκρυπτογράφησης, οἱ ἐρευνητές παρατηροῦν ὁρισμένες πλευρές τῆς ζωῆς αὐτῆς τῆς περιοχῆς — ἄλλοτε κατευθείαν, κι ἄλλοτε μέσα ἀπό ἐνημερωτικές

νά γνωρίσεις μαζί μέ τό λαό τήν πραγματικότητα πού τοῦ προκαλεῖ τήν ἀμφισβήτηση.

συνομιλίες πού ἔχουν μέ τούς κατοίκους. Καταγράφουν τό καθετί στό σημειωματάριό τους, ἀκόμα καί θέματα φαινομενικά ἀσήμαντα : τόν τρόπο πού μιλοῦν οἱ ἄνθρωποι, τό στύλ τῆς ζωῆς τους, τή συμπεριφορά τους στήν ἐκκλησία καί στή δουλειά. Κρατοῦν σημειώσεις γιά τό γλωσσικό ἰδίωμα τῶν ἀνθρώπων, τίς ἐκφράσεις τους, τό λεξιλόγιο τους, τή σύνταξη τοῦ προφορικοῦ λόγου (ὄχι τή λαθεμένη προφορά ἀλλά μάλλον τόν τρόπο πού συγκροτοῦν τή σκέψη τους)[24].

Ἔχει βασική σημασία νά παρατηροῦν οἱ ἐρευνητές τήν περιοχή σέ ποικίλες συνθῆκες : ἐργασία στούς ἀγρούς, συνελεύσεις μιᾶς τοπικῆς ὀργάνωσης (σημειώνοντας τή συμπεριφορά τῶν συμμετεχόντων, τή γλώσσα πού χρησιμοποιοῦν καί τίς σχέσεις ἀνάμεσα σέ στελέχη καί ἁπλά μέλη), ρόλος τῶν γυναικῶν καί τῆς νεολαίας, ἐλεύθερος χρόνος, παιχνίδια καί ἀθλητισμός, συζητήσεις μέ τούς ἀνθρώπους στά σπίτια τους (σχέσεις μεταξύ συζύγων, σχέσεις γονέων καί παιδιῶν). Καμιά δραστηριότητα δέν πρέπει νά ξεφεύγει ἀπό τήν προσοχή τῶν ἐρευνητῶν κατά τήν ἀρχική ἐπισκόπηση τῆς περιοχῆς.

Ὕστερα ἀπό κάθε παρατήρηση, ὁ ἐρευνητής ὀφείλει νά συντάσσει μιά σύντομη ἔκθεση πού θά συζητηθεῖ ἀπό ὅλη τήν ὁμάδα, γιά νά γίνει ἡ ἐκτίμηση τῶν πρώτων διαπιστώσεων τόσο τῶν ἐπαγγελματιῶν ἐρευνητῶν ὅσο καί τῶν ντόπιων βοηθῶν. Γιά νά διευκολυνθεῖ ἡ συμμετοχή τῶν βοηθῶν, οἱ συνεδριάσεις αὐτές θά πρέπει νά γίνονται στήν ἴδια τήν περιοχή.

Αὐτές οἱ *συναντήσεις ἀξιολόγησης* ἀποτελοῦν ἕνα δεύτερο στάδιο στήν προσπάθεια ἀποκρυπτογράφησης τοῦ μοναδικοῦ

24 Ὁ Βραζιλιανός μυθιστοριογράφος Guimeraes Rosa, εἶναι ἕνα τρανό παράδειγμα τοῦ πῶς ἕνας συγγραφέας μπορεῖ νά συλλάβει αὐθεντικά, ὄχι τήν προσφορά ἤ τίς γραμματικές παραφθορές τοῦ λαοῦ, ἀλλά τή σύνταξή του : τήν ἴδια τή δομή τῆς σκέψης του. Ὁ Guimaraes Rosa εἶναι πράγματι ὁ κατεξοχήν ἐρευνητής τῶν « σημαντικῶν θεμάτων » τῶν κατοίκων τῆς βραζιλιανῆς ἐνδοχώρας (αὐτό δέν μειώνει τήν ἐξαίρετη ἀξία του ὡς συγγραφέα). Ὁ καθηγητής Paulo de Tarso προετοιμάζει τώρα ἕνα δοκίμιο ὅπου ἀναλύει αὐτή τήν ἐλάχιστα προσεγμένη πλευρά τοῦ συγγραφέα τοῦ *Grande Sertao - Veredas* (ὁ τίτλος τῆς ἀγγλικῆς μεταφράσης εἶναι : *The Devil to Pay in the Backlands*, New York, 1963).

ζωντανοῦ κώδικα. Καθώς κάθε μέλος ἐκθέτει, στό δικό του δοκίμιο ἀποκρυπτογράφησης, πῶς εἶδε ἤ κατάλαβε ἕνα ὁρισμένο συμβάν ἤ μιάν ὁρισμένη κατάσταση, ἡ ἔκθεσή του προκαλεῖ ὅλους τούς ἄλλους ἀποκρυπτογράφους, παρουσιάζοντάς τους τήν ἴδια πραγματικότητα πού ἀπασχόλησε καί τούς ἴδιους. Τή στιγμή αὐτή « ἀναθεωροῦν », διαμέσου τῆς « θεώρησης » τῶν ἄλλων, τίς δικές τους προγενέστερες « θεωρήσεις ». Ἔτσι ἡ ἀνάλυση τῆς πραγματικότητας, ὅπως ἔγινε ἀπό κάθε ἀποκρυπτογράφο, τούς στέλνει ὅλους πίσω, διαλογικά, στό κομματιασμένο σύνολο, πού ξαναγίνεται καί πάλι ὁλότητα καί ἀπαιτεῖ ἀπό τούς ἐρευνητές μιά νέα ἀνάλυση, πού θά τήν ἀκολουθήσει μιά νέα σύσκεψη ἀξιολόγησης καί κριτικῆς. Ἀντιπρόσωποι τῶν κατοίκων παίρνουν μέρος σ' ὅλες τίς δραστηριότητες ὡς μέλη τῆς ὁμάδας ἔρευνας.

Ὅσο περισσότερο ἡ ὁμάδα ἀποσυνθέτει καί ξανασυνθέτει τό σύνολο, τόσο περισσότερο πλησιάζει τούς πυρῆνες τῆς κύριας καί τῆς δευτερεύουσας ἀντίφασης μέσα στίς ὁποῖες βρίσκονται μπλεγμένοι οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς. Μέ τόν ἐντοπισμό αὐτῶν τῶν πυρήνων τῶν ἀντιφάσεων, οἱ ἐρευνητές μποροῦν καί ἀπ' αὐτό τό στάδιο ἀκόμα νά ὀργανώσουν τό προγραμματικό περιεχόμενο τῆς παιδαγωγικῆς τους δράσης. Πράγματι, ἄν τό περιεχόμενο καθρεφτίζει αὐτές τίς ἀντιφάσεις, τότε χωρίς ἀμφιβολία θά περιέχει καί τά σημαντικά θέματα τῆς περιοχῆς. Καί μποροῦμε νά βεβαιώσουμε ὅτι ἡ δράση πού στηρίζεται σ' αὐτές τίς παρατηρήσεις θά ἔχει μεγαλύτερες πιθανότητες ἐπιτυχίας παρά ἡ δράση πού στηρίζεται σέ « ἀποφάσεις ἐκ τῶν ἄνω ». Οἱ ἐρευνητές δέν πρέπει, ὡστόσο, νά δελεαστοῦν ἀπ' αὐτή τή δυνατότητα. Τό βασικό, ἀρχίζοντας ἀπό τήν πρώτη παρατήρηση αὐτῶν τῶν πυρήνων ἀντιφάσεων (πού διαλαμβάνουν τή βασική ἀντίφαση τῆς κοινωνίας ὡς εὐρύτερης ἐποχικῆς μονάδας), εἶναι ἡ μελέτη τοῦ ἐπιπέδου ἐνημέρωσης τῶν κατοίκων σ' αὐτές τίς ἀντιφάσεις.

Ἐσωτερικά, αὐτές οἱ ἀντιφάσεις ἀποτελοῦν ὁριακές καταστάσεις, περικλείνουν θέματα καί ὑποδεικνύουν καθήκοντα. Ἄν τά ἄτομα πιαστοῦν μέσα στά δίχτυα τους καί εἶναι ἀνίκανα νά

ἀπαγκιστρωθοῦν ἀπ' αὐτές τίς ὁριακές καταστάσεις, τότε τό θέμα τους ἀναφορικά μέ τοῦτες τίς καταστάσεις εἶναι ἡ *μοιρολατρία*, καί τό καθῆκον πού συνεπάγεται τοῦτο τό θέμα, εἶναι ἡ *ἔλλειψη καθήκοντος*. Ἔτσι, ἄν καί οἱ ὁριακές καταστάσεις εἶναι ἀντικειμενικές πραγματικότητες, πού δημιουργοῦν ἀνάγκες στά ἄτομα, πρέπει νά ἐρευνᾶται τό ἐπίπεδο ἐνημέρωσης αὐτῶν τῶν ἀτόμων γιά τίς συνθῆκες τους.

Μιά ὁριακή κατάσταση, ὡς συγκεκριμένη πραγματικότητα, μπορεῖ νά προκαλεῖ σέ ἀνθρώπους ἀπό διαφορετικές περιοχές (καί ἀκόμη ἀπό μικρότερα τμήματα τῆς ἴδιας περιοχῆς) ἐντελῶς διαφορετικά θέματα καί καθήκοντα. Ἔτσι, οἱ ἐρευνητές θά πρέπει νά συγκεντρώσουν τήν προσοχή τους στήν « ἐνεργεία συνείδηση » καί στή « δυνάμει συνείδηση », ὅπως θά τό ἔλεγε ὁ Goldmann.

« Ἡ ἐνεργεία συνείδηση [εἶναι] τό ἀποτέλεσμα τῶν πολλαπλῶν ἐμποδίων καί παρεκκλίσεων, πού οἱ διαφορετικοί παράγοντες τῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητας φέρνουν σέ ἀντιπαράθεση καί ὑποβάλλουν γιά πραγμάτωση ἀπό [τή] δυνάμει συνείδηση »[25].

Ἡ ἐνεργεία συνείδηση ὑποδηλώνει ὅτι εἶναι ἀδύνατο νά ἀντιληφθεῖς τήν « ἀδοκίμαστη ἐφικτότητα » πού βρίσκεται πέρα ἀπό τίς ὁριακές καταστάσεις. Ἀλλά ἐνῶ ἡ ἀδοκίμαστη ἐφικτότητα δέν μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ στό ἐπίπεδο τῆς « ἐνεργείας [ἤ παρούσας] συνείδησης », μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ μέσω μιᾶς « δοκιμαστικῆς ἐνέργειας », πού ἀποκαλύπτει τή μέχρι τότε μή ἀντιληπτή ζωτικότητά της. Ἡ ἀδοκίμαστη ἐφικτότητα καί ἡ ἐνεργεία συνείδηση συνδέονται μεταξύ τους, ὅπως ἐξάλλου καί ἡ δοκιμαστική ἐνέργεια καί ἡ « δυνάμει συνείδηση »[26]. Ἡ ἔννοια « δυνάμει συνείδηση » τοῦ Goldmann εἶναι ὅμοια μέ κεῖνο πού ὁ Nicolaï ὀνομάζει « μή ἀντιληπτές κατορθωτές λύσεις » (ἡ δική

[25] Luclen Goldmann, *The Human Sciences and Philosophy* (London, 1969).

[26] Βλ., André Nicolaï, *Comportement économique et structures sociales* (Paris, 1960).

μας « ἀδοκίμαστη ἐφικτότητα »), σέ ἀντίθεση μέ τίς « ἀντιληπτές κατορθωτές λύσεις » καί τίς « ἀμέσως ἐφαρμοζόμενες λύσεις » πού ἀντιστοιχοῦν μέ κεῖνο πού ὁ Goldmann ὀνομάζει « ἐνεργεία συνείδηση ». Κατά συνέπεια, τό γεγονός ὅτι οἱ ἐρευνητές μποροῦν, στό πρῶτο στάδιο τῆς ἔρευνας, νά συλλάβουν κατά προσέγγιση τό πλέγμα τῶν ἀντιφάσεων, δέν τούς δίνει τό δικαίωμα ν' ἀρχίσουν νά καταστρώνουν τό προγραμματικό περιεχόμενο τῆς παιδαγωγικῆς δραστηριότητας. Ἡ κατανόηση τῆς πραγματικότητας εἶναι ἀκόμα δική τους κι ὄχι τοῦ λαοῦ.

Μέ τήν ἀντίληψη τοῦ πλέγματος τῶν ἀντιφάσεων ἀρχίζει τό δεύτερο στάδιο τῆς ἔρευνας. Οἱ ἐρευνητές, δουλεύοντας πάντοτε ὡς ὁμάδα, ἐπιλέγουν μερικές ἀπ' αὐτές τίς ἀντιφάσεις, γιά νά ἀναπτύξουν τίς κωδικοποιήσεις πού πρόκειται νά χρησιμοποιηθοῦν στή θεματική ἔρευνα. Μιά πού οἱ κωδικοποιήσεις (σχέδια ἤ φωτογραφίες)[27] εἶναι τά *ἀντικείμενα* πού χρησιμεύουν σάν μέσο γιά τούς ἀποκρυπτογράφους στήν κριτική τους ἀνάλυση, ἡ κατάρτιση τῶν κωδίκων θά πρέπει νά καθοδηγεῖται ἀπό ὁρισμένες ἀρχές, διαφορετικές ἀπό ἐκεῖνες πού συνηθίζονται γιά τά ὀπτικά βοηθητικά μέσα.

Ἡ πρώτη ἀπαίτηση εἶναι οἱ κωδικοποιήσεις αὐτές νά παρουσιάζουν ἀναγκαστικά καταστάσεις οἰκεῖες στά ἄτομα τῶν ὁποίων τά θέματα βρίσκονται ὑπό ἐξέταση, ἔτσι πού νά μποροῦν εὔκολα ν' ἀναγνωρίζουν τίς καταστάσεις (καί κατά συνέπεια καί τή σχέση τους μ' αὐτές). Εἶναι ἀπαράδεκτο (τόσο κατά τήν πορεία τῆς ἔρευνας ὅσο καί στήν ἐπόμενη φάση, ὅταν τά σημαντικά θέματα παρουσιάζονται ὡς προγραμματικό περιεχόμενο) νά παρουσιάζεις εἰκόνες τῆς κατάστασης πού φαίνονται μυστηριώδεις στούς συμμετέχοντες. Ἡ τελευταία διαδικασία (ἄν καί διαλεκτική, γιατί τά ἄτομα ἀναλύοντας μιάν ἀσυνήθιστη πραγματικότητα

[27] Οἱ κωδικοποιήσεις μποροῦν νά εἶναι καί προφορικές. Σ' αὐτή τήν περίπτωση ἀποτελοῦνται ἀπό λίγες λέξεις πού παρουσιάζουν ἕνα ὑπαρξιακό πρόβλημα, ἀκολουθούμενο ἀπό τήν ἀποκρυπτογράφηση. Ἡ ὁμάδα τοῦ Instituto de Desarrollo Agropecuario (Ἰνστιτοῦτο Ἀγροτικῆς Ἀνάπτυξης) τῆς Χιλῆς χρησιμοποίησε αὐτή τή μέθοδο μέ ἐπιτυχία στίς θεματικές ἔρευνες.

μποροῦν νά τή συγκρίνουν μέ τή δική τους καί νά ἀνακαλύψουν τούς περιορισμούς τῆς καθεμιᾶς), δέν μπορεῖ νά προηγηθεῖ ἀπό τήν περισσότερο βασική, πού ὑπαγορεύεται ἀπό τήν κατάσταση ὑποταγῆς τῶν συμμετεχόντων, δηλαδή τή διαδικασία ὅπου τά ἄτομα, ἀναλύοντας τήν πραγματικότητά τους, ἀντιλαμβάνονται τίς προηγούμενες στραβές ἀντιλήψεις τους καί φτάνουν ἔτσι σέ μιά νέα ἀντίληψη αὐτῆς τῆς πραγματικότητας.

Μιά ἐξίσου θεμελιακή ἀπαίτηση γιά τήν κατάρτιση τῶν κωδικοποιήσεων εἶναι ὅτι ὁ θεματικός τους πυρήνας δέν πρέπει νά εἶναι οὔτε παραπολύ σαφής οὔτε παραπολύ αἰνιγματικός. Τό πρῶτο μπορεῖ νά ἐκφυλιστεῖ σέ σκέτη προπαγάνδα χωρίς νά γίνει πραγματική ἀποκρυπτογράφηση, πέρα ἀπό μιάν ἔκθεση τοῦ ὁλοφάνερα προκαθορισμένου περιεχόμενου. Τό δεύτερο ὑπάρχει κίνδυνος νά φανεῖ σάν γρίφος ἤ αἴνιγμα. Μιά πού ἀναπαρασταίνουν ὑπαρξιακές καταστάσεις, οἱ κωδικοποιήσεις θά πρέπει νά εἶναι ἁπλές στή συνθετότητά τους καί νά προσφέρουν διάφορες ἀποκρυπτογραφικές δυνατότητες ὥστε νά ἀποφεύγονται οἱ τάσεις τῆς προπαγάνδας γιά πλύση ἐγκεφάλου. Οἱ κωδικοποιήσεις δέν εἶναι συνθήματα. Εἶναι γνώσιμα ἀντικείμενα, σήματα πρός τά ὁποῖα θά πρέπει νά στραφεῖ ὁ κριτικός στοχασμός τῶν ἀποκρυπτογράφων.

Γιά νά προσφέρουν οἱ κωδικοποιήσεις διάφορες δυνατότητες ἀνάλυσης στή διαδικασία τῆς ἀποκρυπτογράφησης, θά πρέπει νά ὀργανωθοῦν σάν μιά « θεματική βεντάλια ». Καθώς οἱ ἀποκρυπτογράφοι σκέφτονται τίς κωδικοποιήσεις, αὐτές θά ἀνοίγονται πρός τήν κατεύθυνση ἄλλων θεμάτων. Αὐτό τό ἄνοιγμα (πού δέν πραγματοποιεῖται ἄν τό θεματικό περιεχόμενο εἶναι ἤ παραπολύ σαφές ἤ παραπολύ αἰνιγματικό), εἶναι ἀπαραίτητο γιά τή σύλληψη τῶν διαλεκτικῶν σχέσεων πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στά θέματα καί στά ἀντίθετά τους. Κατά συνέπεια, οἱ κωδικοποιήσεις πού καθρεφτίζουν μιάν ὑπαρξιακή κατάσταση πρέπει ἀντικειμενικά νά ἀποτελοῦν μιάν ὁλότητα. Τά στοιχεῖα της θά πρέπει νά ἐπενεργοῦν ἀμοιβαῖα στή σύνθεση τοῦ συνόλου.

Κατά τήν ἀποκρυπτογράφηση, οἱ συνεργάτες ἐξωτερικεύουν

τά θέματά τους καί μ' αὐτό τόν τρόπο κάνουν φανερή τήν « πραγματική συνείδησή » τους γιά τόν κόσμο. Καθώς τό κάνουν αὐτό, ἀρχίζουν νά βλέπουν πῶς οἱ ἴδιοι ἐνεργοῦσαν ὅταν πραγματικά ζοῦσαν τήν κατάσταση πού τώρα ἀναλύουν, κι ἔτσι ἀποκτοῦν μιάν « ἀντίληψη τῆς δικῆς τους προηγούμενης ἀντίληψης. Ἐπιτυγχάνοντας μιά τέτοια ἐνημέρωση ἀρχίζουν νά βλέπουν διαφορετικά τήν πραγματικότητα. Εὑρύνοντας τόν ὁρίζοντα τῆς ἀντίληψής τους, ἀνακαλύπτουν εὐκολότερα στήν « παλιότερη ἐνημέρωσή » τους τίς διαλεκτικές σχέσεις ἀνάμεσα στίς δυό αὐτές διαστάσεις τῆς πραγματικότητας.

Διεγείροντας « τήν ἀντίληψη τῆς προηγούμενης ἀντίληψης » καί « τή γνώση τῆς προηγούμενης γνώσης », ἡ ἀποκρυπτογράφηση διεγείρει τήν ἐμφάνιση μιᾶς νέας ἀντίληψης καί τήν ἀνάπτυξη μιᾶς νέας γνώσης. Ἡ νέα ἀντίληψη καί ἡ νέα γνώση συνεχίζονται συστηματικά μέ τήν ἔναρξη τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος πού μετασχηματίζει τήν « ἀδοκίμαστη ἐφικτότητα » σέ δοκιμαστική δράση καθώς ἡ δυνάμει συνείδηση ἀντικαθιστᾶ τήν ἐνεργείᾳ συνείδηση.

Ἡ προετοιμασία τῶν κωδικοποιήσεων ἀπαιτεῖ ἀκόμα, στόν μεγαλύτερο δυνατό βαθμό, ν' ἀντιπροσωπεύουν ἀντιφάσεις πού « συμπεριλαμβάνουν » ἄλλες, καί πού συνθέτουν τό σύστημα ἀντιφάσεων τῆς ἐξεταζόμενης περιοχῆς[28]. Καθώς ἡ καθεμιά ἀπ' αὐτές τίς « συμπεριλαμβάνουσες » κωδικοποιήσεις προετοιμάζεται, οἱ ἄλλες ἀντιφάσεις πού « περιέχονται » μέσα σ' αὐτές, θά πρέπει ἐπίσης νά κωδικοποιοῦνται. Ἡ ἀποκρυπτογράφηση τῶν πρώτων θά γίνεται καθαρότερη διαλεκτικά μέ τήν ἀποκρυπτογράφηση τῶν τελευταίων.

Σχετικά μ' αὐτό, μιά πολύτιμη συνεισφορά στή μέθοδό μας ἔκανε ὁ Gabriel Bode, ἕνας νεαρός χιλιανός δημόσιος ὑπάλληλος σ' ἕνα ἀπό τά πιό σημαντικά χιλιανά κυβερνητικά ἱδρύματα : τό Ἰνστιτοῦτο Ἀγροτικῆς Ἀνάπτυξης (INDAP)[29]. Κατά τήν

[28] Σύσταση τοῦ José Luis Fioru, σέ ἕνα ἀνέκδοτο χειρόγραφό του.

[29] Μέχρι τελευταῖα, τό INDAP τό διεύθυνε ὁ οἰκονομολόγος καί αὐθεντικός ἀνθρωπιστής Jacques Chonchol. (Ἀναφέρεται στή Χιλή τοῦ Ἀλλιέντε. Σημ. Μετ.).

ἐφαρμογή τῆς μεθόδου στό μετά τή στοιχειώδη ἐκπαίδευση στάδιο ὁ Bode παρατήρησε ὅτι οἱ χωρικοί ἔδειχναν μεγάλο ἐνδιαφέρον γιά συζήτηση, μόνον ὅταν ἡ κωδικοποίηση ἀναφερόταν ἄμεσα στίς ἀνάγκες πού ἔνιωθαν. Κάθε παρέκκλιση στήν κωδικοποίηση, καθώς καί κάθε ἀπόπειρα τοῦ παιδαγωγοῦ νά κατευθύνει τήν ἀποκρυπτογραφική συζήτηση σέ ἄλλες σφαῖρες, εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τή βουβαμάρα καί τήν ἀδιαφορία. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ Bode παρατήρησε ὅτι κι ὅταν ἡ κωδικοποίηση[30] συγκεντρωνόταν στίς ἀνάγκες πού ἔνιωθαν, οἱ χωρικοί δέν κατόρθωναν νά συγκεντρώσουν τήν προσοχή τους συστηματικά στή συζήτηση, πού συχνά ξέφευγε ἀπό τό θέμα ὥς τό σημεῖο νά μήν καταλήγει ποτέ σέ κάποια σύνθεση. Καί σχεδόν ποτέ δέν συλλάμβαναν τή σχέση ἀνάμεσα στίς ἀνάγκες τους καί στίς ἄμεσες κι ἔμμεσες αἰτίες αὐτῶν τῶν ἀναγκῶν. Μπορεῖ νά πεῖ κανείς ἐδῶ ὅτι δέν πετύχαιναν νά ἀντιληφθοῦν τήν ὑπάρχουσα ἀδοκίμαστη ἐφικτότητα πέρα ἀπό τίς ὁριακές καταστάσεις πού γεννοῦσαν τίς ἀνάγκες τους.

Ὁ Bode ἀποφάσισε κατόπι νά δοκιμάσει τήν ταυτόχρονη προβολή διαφόρων καταστάσεων. Σ' αὐτή τήν τεχνική βρίσκεται ἡ ἀξία τῆς συνεισφορᾶς του. Ἀρχικά προβάλλει τήν πολύ ἁπλή κωδικοποίηση μιᾶς ὑπαρξιακῆς κατάστασης. Χαρακτηρίζει τήν πρώτη του κωδικοποίηση ὡς « βασική » : ἀντιπροσωπεύει τόν βασικό πυρήνα καί ἀνοίγεται σάν μιά βεντάλια ἀπό θέματα πού ξεδιπλώνεται ὥς τίς « δευτερεύουσες » κωδικοποιήσεις. Ὕστερα ἀπό τήν ἀποκρυπτογράφηση τῆς βασικῆς κωδικοποίησης, ὁ παιδαγωγός κρατάει τήν προβληθείσα εἰκόνα σάν πλαίσιο ἀναφορᾶς γιά τούς συμμετέχοντες καί κατόπι προβάλλει διαδοχικά, πλάι σ' αὐτήν, τίς δευτερεύουσες κωδικοποιήσεις. Μέ τίς τελευταῖες, πού ἔχουν ἄμεση σχέση μέ τή βασική κωδικοποίηση, συγκρατεῖ ζωηρό τό ἐνδιαφέρον τῶν συμμετεχόντων, πού ἔτσι γίνονται ἱκανοί νά καταλήξουν σέ κάποια σύνθεση.

30 Γιατί αὐτές οἱ κωδικοποιήσεις δέν εἶναι « συμπεριλαμβάνουσες », σύμφωνα μέ τόν ὁρισμό τοῦ Fiori.

Τό μεγαλύτερο ἐπίτευγμα τοῦ Gabriel Bode εἶναι ὅτι μέ τή βοήθεια τῆς διαλεκτικῆς μεταξύ βασικῆς καί δευτερεύουσας κωδικοποίησης, κατόρθωσε νά μεταδώσει στούς συμμετέχοντες μιάν αἴσθηση τοῦ ὅλου. Ἄτομα *βουλιαγμένα* μέσα στήν πραγματικότητα, καί πού μόλις *αἰσθάνονταν* τίς ἀνάγκες τους, *ἀναδύονται* ἀπό τήν πραγματικότητα καί ἀντιλαμβάνονται τίς *αἰτίες* τῶν ἀναγκῶν τους. Μ' αὐτόν τόν τρόπο μποροῦν νά προχωρήσουν πολύ πιό γρήγορα πέρα ἀπό τό ἐπίπεδο τῆς ἐνεργείᾳ συνείδησης πρός τή δυνάμει συνείδηση.

Ὅταν ἑτοιμαστοῦν οἱ κωδικοποιήσεις καί ὅταν μελετηθοῦν ὅλες οἱ πιθανές θεματικές πλευρές ἀπό τή διακλαδική ὁμάδα, οἱ ἐρευνητές προχωροῦν στό τρίτο στάδιο τῆς ἔρευνας, ἐπιστρέφοντας στήν περιοχή γιά νά ἀρχίσουν ἀποκρυπτογραφικούς διαλόγους « στούς κύκλους τῆς θεματικῆς ἔρευνας »[31]. Αὐτές οἱ συζητήσεις πού ἀποκρυπτογραφοῦν τό προετοιμασμένο στό προηγούμενο στάδιο ὑλικό, μαγνητοφωνοῦνται γιά περαιτέρω ἀνάλυση ἀπό μιά διακλαδική ὁμάδα[32]. Πλάι στόν ἐρευνητή πού ἐργάζεται ὡς ἀποκρυπτογράφος-συντονιστής, δύο ἄλλοι εἰδικοί, — ἕνας ψυχολόγος καί ἕνας κοινωνιολόγος — παρακολουθοῦν τίς συσκέψεις. Ἔργο τους εἶναι νά σημειώνουν καί καταγράφουν τίς σημαντικές (καί τίς φαινομενικά ἀσήμαντες) ἀντιδράσεις τῶν ἀποκρυπτογράφων.

Κατά τή διάρκεια τῆς ἀποκρυπτογράφησης, ὁ συντονιστής

31 Κάθε « κύκλος ἔρευνας » πρέπει νά ἔχει τό πολύ εἴκοσι πρόσωπα. Πρέπει νά ὑπάρχουν τόσοι κύκλοι ὅσοι χρειάζονται γιά νά συμπεριλάβουν, ὡς συμμέτοχους, τό 1/10 τῆς ἐξεταζόμενης περιοχῆς ἤ τῆς ὑποδιαίρεσής της.

32 Αὐτές οἱ ἑπόμενες συσκέψεις ἀνάλυσης πρέπει νά περιλαμβάνουν τούς ἐθελοντές τῆς περιοχῆς πού βοήθησαν στήν ἔρευνα καί μερικούς συμμετέχοντες τῶν « κύκλων θεματικῆς ἔρευνας ». Ἡ συμβολή τους εἶναι τόσο ἕνα δικαίωμα πού ἔχουν σ' αὐτήν, ὅσο καί μιά ἀπαραίτητη βοήθεια στήν ἀνάλυση πού κάνουν οἱ εἰδικοί. Ὡς συνερευνητές τῶν εἰδικῶν θά διορθώνουν καί (ἤ) θά ἐπικυρώνουν τίς ἑρμηνεῖες πού δίνουν οἱ τελευταῖοι στίς ἀνακαλύψεις τους. Ἀπό μεθοδολογική ἄποψη ἡ συμμετοχή τους παρέχει στήν ἔρευνα (πού ἀπό τήν ἀρχή της βασίζεται σέ μιά σχέση « συμπάθειας ») μιά πρόσθετη ἐγγύηση : τήν κριτική παρουσία ἀντιπροσώπων τοῦ λαοῦ ἀπό τήν ἀρχή ὡς τήν τελική φάση, τή φάση τῆς θεματικῆς ἀνάλυσης, πού συνεχίζεται μέ τήν ὀργάνωση τοῦ προγραμματικοῦ περιεχομένου τῆς παιδαγωγικῆς δράσης ὡς ἐλευθερωτικῆς πολιτιστικῆς δραστηριότητας.

δέν πρέπει μόνο ν' ἀκούει τά ἄτομα ἀλλά καί νά τά προκαλεῖ, θέτοντας ὡς προβλήματα τόσο τήν κωδικοποιημένη ὑπαρξιακή κατάσταση ὅσο καί τίς ἴδιες τίς ἀπαντήσεις τους. Λόγω τοῦ ὅτι ἡ μεθοδολογία ἐπενεργεῖ καί σάν Κάθαρση οἱ συμμετέχοντες στούς θεματικούς ἐρευνητικούς κύκλους ἐξωτερικεύουν μιά σειρά αἰσθήματα καί γνῶμες τους, γιά τόν ἑαυτό τους, γιά τόν κόσμο, καί γιά τούς ἄλλους, πράγμα πού ἴσως δέν θά τό ἔκαναν σέ διαφορετικές περιστάσεις.

Σέ μιά ἀπό τίς θεματικές ἔρευνες[33] πού ἄρχισαν στό Santiago, μιά ὁμάδα ἔνοικοι διαμερισμάτων συζητοῦσαν μιά σκηνή πού ἔδειχνε ἕναν μεθυσμένο, ὁ ὁποῖος βάδιζε στό δρόμο τρικλίζοντας καί τρεῖς νεαρούς πού συζητοῦσαν στή γωνιά τοῦ δρόμου. Ἡ ὁμάδα τῶν συμμετεχόντων παρατήρησε ὅτι « τό μόνο παραγωγικό καί χρήσιμο στή χώρα του πρόσωπο εἶναι ὁ μπεκρής πού ἐπιστρέφει σπίτι του ὕστερα ἀπό τήν ὁλοήμερη καί κακοπληρωμένη δουλειά του καί πού τόν βασανίζουν οἱ ἔγνοιες γιά τήν οἰκογένειά του καί τίς ἀνάγκες της πού δέν μπορεῖ νά τίς ἀντιμετωπίσει. Αὐτός μόνο εἶναι ἐργάτης. Εἶναι ἕνας τίμιος ἐργάτης καί ἕνας μπεκρής σάν κι ἐμᾶς ».

Ὁ ἐρευνητής[34] σκόπευε νά μελετήσει διάφορες πλευρές τοῦ ἀλκοολισμοῦ. Πιθανό νά μήν πετύχαινε τίς πιό πάνω ἀπαντήσεις ἄν εἶχε παρουσιάσει στούς συμμετέχοντες ἕνα ἐρωτηματολόγιο πού θά τό εἶχε καταστρώσει ὁ ἴδιος. Ἄν τούς ρωτοῦσε ἀπευθείας, πιθανό νά τοῦ ἀπαντοῦσαν καί πώς δέν ἔχουν βάλει ποτέ πιοτό στό στόμα τους. Ἀλλά στά σχόλιά τους πάνω στήν κωδικοποίηση μιᾶς ὑπαρξιακῆς κατάστασης πού μπόρεσαν ν' ἀναγνωρίσουν, καί ὅπου ἀναγνώρισαν καί τόν ἑαυτό τους, εἶπαν αὐτό πού πραγματικά ἔνιωθαν.

Στίς δηλώσεις αὐτές ὑπάρχουν δυό σημαντικές πλευρές: ἀπό τή μιά ἐκφράζουν τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στό νά παίρνεις ἕνα χαμηλό μεροκάματο, νά νιώθεις ὅτι σ' ἐκμεταλ-

33 Αὐτή ἡ εἰδική ἔρευνα δυστυχῶς δέν ὁλοκληρώθηκε.

34 Ὁ ψυχίατρος Patricio Lopes, πού ἡ μελέτη του περιγράφεται στό *Educação como Prática da Liberdade.*

λεύονται, καί στό νά τό ρίχνεις στό πιοτό: νά μεθᾶς γιά νά ξεφύγεις γιά λίγο ἀπό τήν πραγματικότητα, γιά νά ξεπεράσεις τήν ἀδράνεια, δηλαδή, νά διαλέγεις σέ τελευταία ἀνάλυση μιάν αὐτοκαταστροφική λύση. Ἀπό τήν ἄλλη, ἐκδηλώνουν τήν ἀνάγκη νά τοποθετήσουν τόν μπεκρή πολύ ψηλά στήν ἐκτίμησή τους. Ὁ μπεκρής, εἶναι « ὁ μόνος χρήσιμος στή χώρα του, γιατί ἐργάζεται, ἐνῶ οἱ ἄλλοι χάσκουν ». Ἐπαινώντας ἔτσι τόν μπεκρή, οἱ συμμετέχοντες ταυτίζονται μαζί του, ὡς ἐργάτες πού πίνουν κι αὐτοί — ὡς « τίμιοι ἐργάτες ».

Ἀπεναντίας, φανταστεῖτε τήν ἀποτυχία ἑνός ἠθικολόγου παιδαγωγοῦ[35], πού κάνει κήρυγμα ἐνάντια στόν ἀλκοολισμό, παρουσιάζοντας ὡς ὑπόδειγμα ἀρετῆς κάτι πού δέν θεωρεῖται ἀρετή ἀπ' αὐτούς τούς ἀνθρώπους. Σ' αὐτή τήν περίπτωση, ὅπως καί σ' ἄλλες, ἡ μόνη σωστή μέθοδος εἶναι ἡ κριτική συνειδητοποίηση τῆς κατάστασης, πού πρέπει ν' ἀναληφθεῖ ἀπό τήν πρώτη στιγμή τῆς θεματικῆς διερεύνησης. (Εἶναι φανερό, ὅτι ἡ κριτική συνειδητοποίηση, δέν σταματᾶ στό ἐπίπεδο τῆς σκέτης ὑποκειμενικῆς ἀντίληψης τῆς κατάστασης, ἀλλά προετοιμάζει τούς ἀνθρώπους διαμέσου τῆς δράσης, γιά τόν ἀγώνα ἐνάντια σ' ὅ,τι στέκει ἐμπόδιο στήν ἐξανθρώπισή τους).

Σέ μιά ἄλλη ἐμπειρία, τή φορά αὐτή μέ ἀγρότες, παρατήρησα ὅτι τό θέμα πού ξαναγύριζε στή συζήτηση γιά τή δουλειά στό χωράφι ἦταν τό αἴτημα τῆς αὔξησης τοῦ μεροκάματου καί ἡ ἀνάγκη τῆς ἕνωσης γιά τή σύσταση ἑνός συνδικάτου πού θά πετύχει τήν ἱκανοποίηση αὐτοῦ τοῦ αἰτήματος. Τρεῖς καταστάσεις συζητήθηκαν κατά τή συνέλευση αὐτή καί τό μοτίβο ἦταν πάντα τό ἴδιο.

Τώρα φανταστεῖτε ἕναν παιδαγωγό πού ἔχει ὀργανώσει τό ἐκπαιδευτικό του πρόγραμμα γι' αὐτούς τούς ἀνθρώπους, ἕνα πρόγραμμα πού συνίσταται στήν ἀνάγνωση « ψυχωφελῶν » κειμένων, ὅπου μαθαίνει κανείς, λ.χ., ὅτι « τό ὕδωρ εὑρίσκεται

[35] Βλ., τό βιβλίο τοῦ Reinhold Niebuhr, *Moral Man and Immoral Society* (1960).

ἐντός τοῦ φρέατος ». Ἀλλά αὐτό ἀκριβῶς γίνεται πάντα τόσο στήν ἐκπαίδευση, ὅσο καί στήν πολιτική, γιατί δέν ἔχουμε καταλάβει ὅτι ἡ διαλογική φύση τῆς ἐκπαίδευσης ἀρχίζει μέ τή θεματική ἐξερεύνηση.

Ὅταν συμπληρωθεῖ ἡ ἀποκρυπτογράφηση στούς ἐρευνητικούς κύκλους, ἀρχίζει τό τελευταῖο στάδιο τῆς ἔρευνας, ὅπου οἱ ἐρευνητές ἀναλαμβάνουν μιά συστηματική διακλαδική μελέτη τῶν ἀνακαλύψεών τους. Ἀκροάζονται τίς μαγνητοταινίες καί μελετοῦν τίς σημειώσεις πού πῆραν ὁ ψυχολόγος καί ὁ κοινωνιολόγος κι ἀρχίζουν νά ταξινομοῦν τά θέματα πού ἐκφράστηκαν σαφῶς ἤ πού ὑποδηλώνονται στίς δηλώσεις τῶν συμμετασχόντων στίς συσκέψεις. Τά θέματα θά ταξινομηθοῦν σύμφωνα μέ τίς διάφορες κοινωνικές ἐπιστῆμες. Ἡ ταξινόμηση δέν σημαίνει πώς, ὅταν τό πρόγραμμα καταρτιστεῖ, τά θέματα θά θεωροῦνται ὅτι ἀνήκουν σέ ἀπομονωμένες κατηγορίες, παρά μονάχα πώς τό κάθε θέμα ἀντικρίζεται μ' ἕναν εἰδικό τρόπο ἀπό τήν κοινωνική ἐπιστήμη μέ τήν ὁποία σχετίζεται. Τό θέμα τῆς ἀνάπτυξης, λ.χ., εἶναι ἰδιαίτερα κατάλληλο γιά τό μάθημα τῆς οἰκονομίας ἀλλά ὄχι ἀποκλειστικά. Τό ἴδιο θέμα μπορεῖ νά κοιταχτεῖ καί ἀπό τήν κοινωνιολογία, τήν ἀνθρωπολογία καί τήν κοινωνική ψυχολογία (τομεῖς πού ἐνδιαφέρονται γιά τήν πολιτιστική ἀλλαγή καί τήν τροποποίηση τῆς συμπεριφορᾶς καί τῶν ἀξιῶν — προβλήματα πού σχετίζονται ἐπίσης μέ μιά φιλοσοφία τῆς ἀνάπτυξης). Μπορεῖ νά κοιταχτεῖ καί ἀπό τήν πολιτική ἐπιστήμη (ἕναν τομέα πού ἀσχολεῖται μέ τίς ἀποφάσεις πού ἀφοροῦν τήν ἀνάπτυξη), ἀπό τήν παιδαγωγική ἐπιστήμη, κλπ. Μ' αὐτόν τόν τρόπο, τά θέματα πού χαρακτηρίζουν μιάν ὁλότητα ποτέ δέν θά ἐξετάζονται μέ ἀκαμψία. Θά ἦταν λυπηρό ἄν τά θέματα, ἀφοῦ ἐρευνηθοῦν στόν πλοῦτο τῆς ἀλληλοδιείσδυσής τους μέ ἄλλες ὄψεις τῆς πραγματικότητας, πρόκειται στή συνέχεια νά μελετηθοῦν μέ τέτοιον τρόπο, πού νά θυσιάζεται ὁ πλοῦτος τους (κι ἐπομένως ἡ δύναμή τους) στή στενότητα τῶν ἐξειδικεύσεων.

Ὕστερα ἀπό τόν ἀκριβή καθορισμό τῶν θεμάτων, ὁ κάθε εἰδικός παρουσιάζει στή διακλαδική ὁμάδα ἕνα σχέδιο γιά τόν « χω-

ρισμό σέ κεφάλαια » τοῦ θέματός του. Χωρίζοντας τό θέμα σέ κεφάλαια, ὁ εἰδικός ἀναζητεῖ τούς βασικούς πυρῆνες πού, ἐπειδή περιλαμβάνουν ἐνότητες γνώσεων καί ἑδραιώνουν μιά σειρά, δίνουν μιά γενική ἄποψη τοῦ θέματος. Καθώς συζητιέται τό κάθε εἰδικό σχέδιο, οἱ ἄλλοι εἰδικοί κάνουν ὑποδείξεις. Αὐτές μποροῦν νά ἐνσωματωθοῦν στό σχέδιο καί (ἤ) νά συμπεριληφθοῦν στά σύντομα δοκίμια πού θά γραφτοῦν πάνω στό θέμα. Αὐτά τά δοκίμια στά ὁποῖα θά ἐπισυναφθοῦν βιβλιογραφικές ὑποδείξεις εἶναι σημαντικά βοηθήματα γιά τόν καταρτισμό τῶν δασκάλων - μαθητῶν, πού θά πάρουν μέρος στούς « μορφωτικούς κύκλους ».

Στή διάρκεια αὐτῆς τῆς προσπάθειας γιά τό ξεχώρισμα τῶν σημαντικῶν θεμάτων, ἡ ὁμάδα θ' ἀντιληφθεῖ τήν ἀνάγκη νά συμπεριλάβει μερικά βασικά θέματα πού δέν εἶχαν ὑποδειχτεῖ ἄμεσα ἀπό τούς χωρικούς ἤ ἀπό τούς ἐργάτες κατά τήν προηγούμενη ἔρευνα. Ἡ εἰσαγωγή αὐτῶν τῶν θεμάτων ἀποδείχτηκε ἀναγκαία καί ἐπιπλέον ἀνταποκρίνεται στόν διαλογικό χαρακτήρα τῆς παιδείας. Ἄν ὁ παιδαγωγικός προγραμματισμός εἶναι διαλογικός, τότε οἱ δάσκαλοι-μαθητές ἔχουν τό δικαίωμα νά πάρουν μέρος, συμπεριλαμβάνοντας θέματα πού δέν ἔχουν προηγουμένως ὑποδειχτεῖ. Δίνω στήν τελευταία κατηγορία θεμάτων τήν ὀνομασία « συνδετικά θέματα », λόγω τῆς λειτουργίας τους. Μποροῦν εἴτε νά διευκολύνουν τή σύνδεση ἀνάμεσα σέ δυό θέματα μέσα στήν προγραμματική μονάδα, γεμίζοντας ἕνα ἐνδεχόμενο κενό ἀνάμεσα στά δυό, εἴτε νά εἰκονίσουν τίς σχέσεις ἀνάμεσα στό περιεχόμενο τοῦ γενικοῦ προγράμματος καί στίς ἀντιλήψεις τοῦ λαοῦ γιά τόν κόσμο. Ἔτσι, ἕνα ἀπ' αὐτά τά θέματα μπορεῖ νά τοποθετηθεῖ στήν ἀρχή τῶν θεματικῶν ἑνοτήτων. Ἡ ἀνθρωπολογική ἔννοια « κουλτούρα » εἶναι ἕνα ἀπ' αὐτά τά « συνδετικά θέματα ». Ξεκαθαρίζει τόν ρόλο τῶν ἀνθρώπων στόν κόσμο καί μέ τόν κόσμο, ὡς ὄντων πού μεταπλάθουν τόν κόσμο κι ὄχι πού προσαρμόζονται σ' αὐτόν[36].

[36] Σχετικά μέ τή σημασία τῆς ἀνθρωπολογικῆς ἀνάλυσης τῆς κουλτούρας, βλ., *Educação como Prática da Liberdade.*

Όταν συμπληρωθεῖ ὁ χωρισμός τῶν θεμάτων σέ κεφάλαια[37], ἀκολουθεῖ τό στάδιο τῆς κωδικοποίησής τους, μέ τήν ἐπιλογή τοῦ καλύτερου καναλιοῦ ἐπικοινωνίας γιά κάθε θέμα καί τήν ἀναπαράστασή του. Μιά κωδικοποίηση μπορεῖ νά εἶναι ἁπλή ἤ σύνθετη. Ἡ πρώτη ἀξιοποιεῖ τό ὀπτικό (εἰκονογραφικό ἤ διαγραμμικό) κανάλι ἤ τό ἁπτικό ἤ τό ἀκουστικό κανάλι. Ἡ ἄλλη ἀξιοποιεῖ διάφορα κανάλια[38]. Ἡ ἐπιλογή τοῦ εἰκονογραφικοῦ ἤ τοῦ διαγραμμικοῦ καναλιοῦ ἐξαρτιέται ὄχι μόνο ἀπό τό ὑλικό πού πρόκειται νά κωδικοποιηθεῖ ἀλλά κι ἀπό τό ἄν τά ἄτομα μέ τά ὁποῖα θέλουμε νά ἐπικοινωνήσουμε εἶναι μορφωμένα ἤ ὄχι.

Μετά ἀπό τήν κωδικοποίηση τῶν θεμάτων, προετοιμάζεται τό διδακτικό ὑλικό (φωτογραφίες, σλάιντς, ταινίες κινηματογραφικές, τοιχοκολλήσεις, κείμενα γιά ἀνάγνωση, κτλ.). Ἡ ὁμάδα μπορεῖ νά προτείνει μερικά θέματα ἤ πλευρές μερικῶν θεμάτων σέ εἰδικούς ἔξω ἀπό τήν ὁμάδα γιά μαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις.

Ἄς πάρουμε γιά παράδειγμα τό θέμα τῆς *ἀνάπτυξης*. Ἡ ὁμάδα πλησιάζει δύο ἤ περισσότερους οἰκονομολόγους διαφόρων

37 Ἄς σημειωθεῖ, πώς ὁλόκληρο τό πρόγραμμα εἶναι μιά ὁλότητα καμωμένη ἀπό ἀλληλοσυνδεόμενες μονάδες, πού οἱ ἴδιες εἶναι ἐπίσης ὁλότητες. Τά θέματα εἶναι τά ἴδια ὁλότητες, ἀλλά εἶναι ἐπίσης στοιχεῖα πού στήν ἐσωτερική τους συνάφεια συνθέτουν τίς θεματικές μονάδες ὁλόκληρου τοῦ προγράμματος.

Ἡ θεματική διαίρεση σέ ὑποθέματα « διασπᾶ » τά ὁλικά θέματα ἀναζητώντας τούς βασικούς πυρῆνες τους, δηλαδή τά ἐπιμέρους στοιχεῖα.

Ἡ διαδικασία τῆς κωδικοποίησης ἐπιχειρεῖ νά ἀποκαταστήσει στήν ὁλότητά του τό διαλυμένο θέμα, κατά τήν ἀναπαράσταση ὑπαρξιακῶν καταστάσεων.

Κατά τήν ἀποκρυπτογράφηση, τά ἄτομα διασποῦν τήν κωδικοποίηση, γιά νά συλλάβουν τό ὑποδηλωνόμενο θέμα ἤ θέματα. Ἡ διαλεκτική ἀποκρυπτογραφική διαδικασία δέν τελειώνει ἐδῶ, ἀλλά συμπληρώνεται μέ τήν ἀποκατάσταση τῆς ὁλότητας τοῦ διαλυμένου ὅλου, πού ἔτσι γίνεται σαφέστερα κατανοητό (ὅπως καί οἱ σχέσεις του μέ τίς ἄλλες κωδικοποιημένες καταστάσεις, πού ὅλες τους εἶναι ὑπαρξιακές καταστάσεις).

38 ΚΩΔΙΚΟΠΟΙΗΣΗ

α) *Ἁπλή* : ὀπτικό κανάλι
εἰκονογραφικό κανάλι
διαγραμμικό κανάλι
ἁπτικό κανάλι
ἀκουστικό κανάλι

β) *Σύνθετη* : συγχρονότητα τῶν καναλιῶν.

σχολῶν, τούς μιλάει γιά τό πρόγραμμα καί τούς καλεῖ νά συμβάλουν μέ μιά συνέντευξη σέ γλώσσα κατανοητή στό ἀκροατήριο. Ἄν ὁ εἰδικός δεχτεῖ, τότε μαγνητοφωνεῖται μιά συνέντευξη δεκαπέντε ἤ εἴκοσι λεπτῶν. Μπορεῖ νά βγεῖ καί μιά φωτογραφία τοῦ κάθε εἰδικοῦ τήν ὥρα πού μιλάει.

Ὅταν ἡ μαγνητοφωνημένη συνέντευξη παρουσιάζεται στόν μορφωτικό κύκλο, δίνονται μερικές εἰσαγωγικές πληροφορίες γιά τόν ὁμιλητή, τί ἔχει γράψει ὥς τώρα, τί ἔχει κάνει καί μέ τί ἀσχολεῖται τώρα. Στό μεταξύ ἡ φωτογραφία του προβάλλεται σέ μιάν ὀθόνη. Ἄν, λ.χ., ὁ ὁμιλητής εἶναι καθηγητής πανεπιστημίου, ἡ εἰσήγηση μπορεῖ νά περιλάβει καί μιά συζήτηση σχετικά μέ τό τί σκέφτονται οἱ συμμετέχοντες γιά τά πανεπιστήμια καί τί περιμένουν ἀπ' αὐτά. Ἔχει ἤδη ἀνακοινωθεῖ στήν ὁμάδα ὅτι τή μαγνητοφωνημένη συνέντευξη θά ἀκολουθήσει συζήτηση πάνω στό περιεχόμενό της. Σέ συνέχεια ἡ ὁμάδα ἀναφέρει στόν εἰδικό τίς ἀντιδράσεις τῶν συμμετασχόντων στή διάρκεια τῆς συζήτησης. Ἡ τεχνική αὐτή συνδέει τούς διανοούμενους — πού συνήθως εἶναι καλοπροαίρετοι ἄνθρωποι, ἀλλά συχνά ἀποξενωμένοι ἀπό τήν πραγματικότητα τοῦ λαοῦ — μ' αὐτήν τήν πραγματικότητα. Δίνει ἐπίσης τήν εὐκαιρία στό λαό νά παρακολουθήσει καί νά κριτικάρει τή σκέψη τῶν διανοουμένων.

Μερικά θέματα ἤ πυρῆνες θεμάτων μποροῦν νά παρουσιαστοῦν μέ τή μορφή σύντομης θεατρικῆς παράστασης, πού περιέχει τό θέμα μόνο — ὄχι « λύση » ! Ἡ παράσταση παίζει τόν ρόλο τῆς κωδικοποίησης, ὡς προβληματίζουσα κατάσταση πού θά πρέπει νά συζητηθεῖ.

Ἕνα ἄλλο διδακτικό μέσο — ἐφόσον ἐφαρμόζεται στά πλαίσια τῆς προβληματίζουσας κι ὄχι μιᾶς « τραπεζικῆς » μεθόδου στήν παιδεία — εἶναι ἡ ἀνάγνωση καί ἡ συζήτηση ἄρθρων περιοδικῶν κι ἐφημερίδων καί κεφαλαίων ἀπό βιβλία (ἀρχίζοντας ἀπό ἀποσπάσματα). Ὅπως καί στήν περίπτωση τῶν μαγνητοφωνημένων συνεντεύξεων, ὁ συγγραφέας ἤ ὁ ἄρθρογράφος παρουσιάζεται μέ μιάν εἰσηγητική ὁμιλία στήν ὁμάδα καί ὕστερα συζητιέται τό περιεχόμενο.

Μέ τόν ἴδιο τρόπο εἶναι ἀπαραίτητο ν' ἀναλύεται τό περιεχόμενο τῶν κύριων ἄρθρων καί τῶν σχολίων τῶν ἐφημερίδων ὕστερα ἀπό ἕνα ὁρισμένο συμβάν : « Γιατί διαφορετικές ἐφημερίδες δίνουν διαφορετικές ἑρμηνεῖες γιά τό ἴδιο γεγονός ; » Ἡ μέθοδος αὐτή βοηθάει στήν ἀνάπτυξη ἑνός κριτικοῦ πνεύματος, ἔτσι πού οἱ ἄνθρωποι ν' ἀντιδροῦν στίς εἰδήσεις τῶν ἐφημερίδων καί τοῦ ραδιοφώνου ὄχι ὡς παθητικά ἀντικείμενα τῶν « ἀνακοινώσεων » πού ἀπευθύνονται σ' αὐτούς, ἀλλά σάν συνειδήσεις πού ἐπιζητοῦν νά εἶναι ἐλεύθερες.

Μ' ὅλο τό ἕτοιμο πιά ὑλικό, στό ὁποῖο θά πρέπει νά προστεθοῦν μικρές εἰσαγωγικές ὁδηγίες, ἡ ὁμάδα τῶν παιδαγωγῶν εἶναι πιά ἕτοιμη νά ξαναπαρουσιάσει στό λαό τά δικά του θέματα, σέ μιά συστηματική καί πιό πλατειά μορφή. Τά θέματα πού ἦρθαν ἀπό τό λαό ἐπιστρέφουν σ' αὐτόν, ὄχι πιά ὡς περιεχόμενα γιά κατάθεση, ἀλλά ὡς προβλήματα πού ζητᾶνε λύση.

Τό πρῶτο καθῆκον τῶν δασκάλων τῆς στοιχειώδους ἐκπαίδευσης εἶναι νά παρουσιάσουν τό γενικό πρόγραμμα τῆς ἐκπαιδευτικῆς καμπάνιας. Ὁ λαός θά βρεῖ τόν ἑαυτό του μέσα σ' αὐτό τό πρόγραμμα. Δέν θά τοῦ φανεῖ παράξενο, ἐφόσον τό πρόγραμμα προέρχεται κι ἀπό τόν ἴδιο. Οἱ παιδαγωγοί θά ἐξηγήσουν ἐπίσης (στηριζόμενοι στόν διαλογικό χαρακτήρα τῆς παιδείας) τήν παρουσία στό πρόγραμμα τῶν « συνδετικῶν θεμάτων » καί τή σημασία τους.

Ἄν οἱ παιδαγωγοί δέν ἔχουν τά ἀπαιτούμενα χρήματα γιά νά προχωρήσουν στήν προκαταρκτική θεματική ἔρευνα, ὅπως τήν περιγράψαμε παραπάνω, μποροῦν — μέ ἕνα ἐλάχιστο ὅριο γνώσεων γιά τήν κατάσταση — νά ἐπιλέξουν μερικά βασικά θέματα πού θά χρησιμέψουν ὡς « κωδικοποιήσεις γιά ἔρευνα ». Ἔτσι, μποροῦν ν' ἀρχίσουν μέ εἰσαγωγικά θέματα καί ταυτόχρονα νά βάλουν μπρός τήν περαιτέρω θεματική ἔρευνα.

Ἕνα ἀπ' αὐτά τά βασικά θέματα (καί ἕνα πού προσωπικά θεωρῶ κεντρικό καί ἀπαραίτητο) εἶναι ἡ ἀνθρωπολογική ἔννοια τῆς κουλτούρας. Ἄσχετα ἀπό τό ἄν οἱ ἄνθρωποι εἶναι χωρικοί ἤ ἐργάτες πόλεων, πού μαθαίνουν ἀνάγνωση ἤ παρακολουθοῦν

τό ἀμέσως ἑπόμενο στάδιο τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος, ἡ ἀφετηρία στήν ἀναζήτησή τους γιά περισσότερες γνώσεις (ὡς ἐργαλείων γιά δράση) εἶναι ἡ συζήτηση γύρω ἀπό τήν ἔννοια. Καθώς συζητοῦν γιά τόν κόσμο τῆς κουλτούρας, ἐκφράζουν τό ἐπίπεδο τῆς ἐνημέρωσής τους πάνω στήν πραγματικότητα, ὅπου περικλείνονται διάφορα θέματα. Ἡ συζήτησή τους θίγει κι ἄλλες πλευρές τῆς πραγματικότητας πού ἀρχίζει νά γίνεται πιά ἀντιληπτή μέ ὅλο καί πιό κριτικό τρόπο. Αὐτές οἱ πλευρές μέ τή σειρά τους διαλαμβάνουν πολλά ἄλλα θέματα.

Μέ τήν πεῖρα πού ἔχω τώρα στήν πλάτη, μπορῶ νά βεβαιώσω ὅτι ἡ ἔννοια κουλτούρα πού συζητήθηκε μέ πολλή φαντασία σ' ὅλες ἤ στίς περισσότερες διαστάσεις της, μπορεῖ νά μᾶς δώσει διάφορες πλευρές ἑνός ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος. Ἐπιπρόσθετα, ὕστερα ἀπό κάμποσες μέρες διαλόγου μέ τούς συμμετέχοντες στόν μορφωτικό κύκλο, οἱ παιδαγωγοί μποροῦν νά ρωτήσουν κατευθείαν τούς συμμετέχοντες : « Ποιά ἄλλα θέματα μποροῦμε νά συζητήσουμε ἐκτός ἀπ' αὐτά ; » Κι ἐνῶ τό κάθε ἄτομο ἀπαντᾶ, ἡ ἀπάντησή του σημειώνεται καί προτείνεται ἀμέσως ὡς πρόβλημα στήν ὁμάδα.

Ἕνα ἀπό τά μέλη τῆς ὁμάδας μπορεῖ νά πεῖ, λ.χ., : « Θά ἤθελα νά συζητήσουμε γιά τόν ἐθνικισμό ». « Πολύ καλά », λέει ὁ παιδαγωγός, σημειώνοντας τήν πρόταση καί προσθέτει : « Τί σημαίνει ἐθνικισμός ; Γιατί μᾶς ἐνδιαφέρει μιά συζήτηση γιά τόν ἐθνικισμό ; » Ἡ πεῖρα μοῦ ἔδειξε πώς ὅταν μιά πρόταση τίθεται ὡς πρόβλημα στήν ὁμάδα, ἐμφανίζονται νέα θέματα. Ἄν, σέ μιά περιοχή ὅπου (λ.χ.) τριάντα μορφωτικοί κύκλοι συναντιόνται τήν ἴδια νύχτα, ὅλοι οἱ « συντονιστές » (παιδαγωγοί) προχωροῦν μέ τοῦτο τόν τρόπο, τότε ἡ κεντρική ὁμάδα θά ἔχει μιά πλούσια ποικιλία θεματικοῦ ὑλικοῦ γιά μελέτη.

Τό πιό σημαντικό, ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἐλευθερωτικῆς παιδείας εἶναι νά φτάσουν οἱ ἄνθρωποι νά αἰσθάνονται ἀφέντες τοῦ στοχασμοῦ τους, συζητώντας τίς σκέψεις καί τίς ἀπόψεις τοῦ κόσμου πού ἐκφράζονται ἄμεσα ἤ ἔμμεσα στίς δικές τους ἰδέες καί στίς ἰδέες τῶν συντρόφων τους. Ἐπειδή ἡ ἀντίληψη αὐτή

τῆς ἀγωγῆς ἀρχίζει μέ τήν πεποίθηση ὅτι ὁ δάσκαλος δέν μπορεῖ νά παρουσιάσει τό δικό του πρόγραμμα ἀλλά θά πρέπει ν' ἀναζητήσει αὐτό τό πρόγραμμα μέσω τοῦ διαλόγου μέ τόν λαό, γι' αὐτό χρησιμεύει γιά τήν εἰσαγωγή τῆς ἀγωγῆς τῶν καταπιεζόμενων, στήν ἀνάπτυξη τῆς ὁποίας θά πρέπει νά συμμετέχουν οἱ ἴδιοι οἱ καταπιεζόμενοι.

Κεφάλαιο τέταρτο

Ἡ πολιτιστική δράση: ὁ ἀντιδιάλογος — ὄργανο τῆς καταπίεσης· ὁ διάλογος — ὄργανο τῆς ἀπελευθέρωσης

Τό κεφάλαιο αὐτό ἀναλύει τίς θεωρίες τῆς πολιτιστικῆς δραστηριότητας πού ἀναπτύσσονται ἀπό τίς ἀντιδιαλογικές καί διαλογικές μῆτρες. Θά γίνεται συχνά ἀναφορά σέ σημεῖα πού παρουσιάστηκαν στά προηγούμενα κεφάλαια, εἴτε γιά νά ἀναλυθοῦν διεξοδικότερα αὐτά τά σημεῖα, εἴτε γιά ν' ἀποσαφηνιστοῦν οἱ νέες θέσεις.

Ἀρχίζω τό κεφάλαιο αὐτό, ὑποστηρίζοντας καί πάλι ὅτι οἱ ἄνθρωποι ὡς ὄντα τῆς *πράξης* διαφέρουν ἀπό τά ζῶα, πού εἶναι ὄντα σκέτης δραστηριότητας. Τά ζῶα δέν στοχάζονται πάνω στόν κόσμο. Εἶναι βυθισμένα μέσα του. Ἀντίθετα, οἱ ἄνθρωποι ἀναδύονται ἀπό τόν κόσμο, τόν ἀντικειμενοποιοῦν, καί κάνοντάς το αὐτό, τόν κατανοοῦν καί τόν μετασχηματίζουν μέ τή δουλειά τους.

Τά ζῶα, πού δέν δουλεύουν, ζοῦν μέσα σ' ἕναν περίγυρο πού δέν μποροῦν νά τόν ξεπεράσουν. Γι' αὐτό, τό κάθε εἶδος ζώων ζεῖ στό κατάλληλο γι' αὐτό πλαίσιο κι αὐτά τά πλαίσια, ἐνῶ εἶναι ἀνοιχτά γιά τόν ἄνθρωπο, δέν μποροῦν νά ἐπικοινωνήσουν μεταξύ τους.

Ἡ δραστηριότητα, ὅμως, τῶν ἀνθρώπων συνίσταται σέ δράση καί σκέψη, δηλαδή, σέ πράξη, εἶναι, μ' ἄλλα λόγια, μετασχηματισμός τοῦ κόσμου. Καί ὡς πράξη, ἀπαιτεῖ τή θεωρία γιά νά τή φωτίσει. Ἡ δραστηριότητα, λοιπόν, τοῦ ἀνθρώπου εἶναι θεωρία καί πρακτική. Εἶναι σκέψη καί δράση. Καί ὅπως ἀνέ-

πτυξα στό Κεφάλαιο Β, δέν εἶναι δυνατό νά ἀναχθεῖ οὔτε στόν βερμπαλισμό οὔτε στόν ἀκτιβισμό.

Ἡ περίφημη φράση τοῦ Λένιν : « Δίχως ἐπαναστατική θεωρία δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ἐπαναστατικό κίνημα »[1], σημαίνει ὅτι μιά ἐπανάσταση δέν γίνεται οὔτε μέ παχειά λόγια, οὔτε μέ ἄσκοπη « δράση γιά τή δράση », ἀλλά μέ τήν *πράξη*, δηλαδή μέ *στοχασμό* καί *δράση* πού στρέφονται πρός τίς προοριζόμενες γιά ἀλλαγή δομές. Ἡ ἐπαναστατική προσπάθεια γιά τήν ἀλλαγή αὐτῶν τῶν δομῶν κατά τρόπο ριζοσπαστικό, δέν μπορεῖ νά ξεχωρίζει τούς ἡγέτες της ὡς τούς *σκεπτόμενους* καί τούς καταπιεζόμενους ὡς σκέτους *ἐκτελεστές*.

Ἄν ἡ γνήσια στράτευση μέ τό μέρος τοῦ λαοῦ — μέ σκοπό τήν ἀλλαγή τῆς πραγματικότητας πού τόν καταπιέζει — ἀπαιτεῖ μιά θεωρία τῆς μεταμορφωτικῆς δράσης, ἡ θεωρία αὐτή δέν μπορεῖ νά μήν ὁρίζει γιά τόν λαό ἕνα θεμελιακό ρόλο στή μεταμορφωτική διαδικασία. Οἱ ἡγέτες δέν μποροῦν νά μεταχειρίζονται τούς καταπιεζόμενους ὡς ἁπλά ὄργανα δράσης, νά τούς ἀρνιόνται τήν εὐκαιρία νά στοχάζονται καί νά τούς ἀφήνουν μόνο νά ἔχουν τήν ψευδαίσθηση τῆς δράσης, ἐνῶ στήν πραγματικότητα συνεχίζεται ἡ χειραγώγησή τους — καί, μάλιστα, στήν περίπτωση αὐτή, ἀπό τούς ἴδιους τούς ὑποτιθέμενους ἐχθρούς τῆς κάθε χειραγώγησης.

Οἱ ἡγέτες ἔχουν βέβαια τήν εὐθύνη γιά τόν συντονισμό — καί, συχνά, γιά τήν καθοδήγηση —, ἀλλά ἡγέτες πού ἀρνιόνται τή στοχασμένη δράση (πράξη) στούς καταπιεζόμενους ἀχρηστεύουν καί τή δική τους πράξη. Ἐπιβάλλοντας τόν δικό τους λόγο στούς ἄλλους, παραποιοῦν αὐτόν τό λόγο καί καθιερώνουν μιά ἀντίφαση ἀνάμεσα στίς μέθοδές τους καί στούς ἀντικειμενικούς τους σκοπούς. Ἄν πραγματικά στρατεύουν τόν ἑαυτό τους στόν ἀγώνα γιά τή λευτεριά, ἡ δράση τους καί ὁ στοχασμός τους δέν μποροῦν νά προχωροῦν χωρίς τή δράση καί τόν στοχασμό τῶν ἄλλων.

[1] Β. Ι. Λένιν, *Τί νά κάνουμε ;* « Βασικά ἔργα τοῦ Λένιν », Ἀμερικανική ἔκδοση, Henry M. Christian, (Ν.Υ. 1966), σελ. 69.

'Η ἐπαναστατική πράξη θά πρέπει νά ἀντιτίθεται στήν πράξη τῶν κυριάρχων ἐλίτ, γιατί ἀπό τή φύση τους εἶναι ἀντίθετες. 'Η ἐπαναστατική πράξη δέν μπορεῖ νά ἀνεχτεῖ τήν παράλογη διχοτόμηση, ὅπου ἡ πράξη τοῦ λαοῦ συνίσταται ἁπλῶς στό ν' ἀκολουθεῖ τίς ἀποφάσεις τῶν ἀρχηγῶν — μιά διχοτόμηση πού καθρεφτίζει τίς συνταγολογικές μέθοδες τῶν κυριάρχων ἐλίτ. 'Η ἐπαναστατική πράξη εἶναι μιά ἑνότητα, καί οἱ ἀρχηγοί δέν μποροῦν νά μεταχειρίζονται τούς καταπιεζόμενους ὡς κτῆμα τους.

'Η χειραγώγηση, ἡ συνθηματολογία, τό γάνωμα τῶν κρανίων, ἡ πειθαρχία στρατώνα καί ἡ συνταγολογία δέν μποροῦν νά εἶναι συστατικά στοιχεῖα τῆς ἐπαναστατικῆς πράξης, ἀκριβῶς γιατί εἶναι συστατικά στοιχεῖα τῆς δυναστευτικῆς πράξης. Γιά νά κυριαρχεῖ, ὁ δυνάστης δέν ἔχει ἄλλη ἐκλογή ἀπό τό ν' ἀρνηθεῖ τήν ἀληθινή πράξη στό λαό, νά τοῦ στερήσει τό δικαίωμα νά ἐκφράζει τή δική του γνώμη καί νά σκέφτεται ὁ ἴδιος. 'Ο δυνάστης δέν μπορεῖ νά δρᾶ διαλογικά. Γι' αὐτόν, ἕνα τέτοιο πράγμα θά σήμαινε εἴτε ὅτι ἔχει παρατήσει ὁ ἴδιος τή δύναμή του νά ἐξουσιάζει καί προσχώρησε στήν ὑπόθεση τῶν καταπιεζομένων, εἴτε ὅτι ἔχει χάσει αὐτή τή δύναμη ἀπό κακό ὑπολογισμό.

'Αντίστροφα, οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες πού δέν δροῦν διαλογικά στίς σχέσεις τους μέ τόν λαό, εἴτε ἔχουν διατηρήσει χαρακτηριστικά τοῦ δυνάστη καί δέν εἶναι ἀληθινοί ἐπαναστάτες, εἴτε δέν ἔχουν καταλάβει σωστά τόν ρόλο τους, καί — ὄντας δέσμιοι τοῦ σεκταρισμοῦ τους — δέν εἶναι οὔτε πραγματικοί ἐπαναστάτες. Αὐτοί μπορεῖ ἀκόμα νά φτάσουν νά πάρουν καί τήν ἐξουσία. 'Αλλά ἡ ἀξία ὁποιασδήποτε ἐπανάστασης πού προέρχεται ἀπό ἀντιδιαλογική δραστηριότητα, εἶναι ὁλότελα ἀμφίβολη.

Εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖο γιά τούς καταπιεζόμενους νά συμμετέχουν στήν ἐπαναστατική διαδικασία, μέ μιά ὅλο καί μεγαλύτερη κριτική ἐνημερότητα γιά τό ρόλο τους ὡς 'Υποκειμένων τῆς ἀλλαγῆς. "Αν συρθοῦν στή διαδικασία ὡς διφορούμενα ὄντα, ἐνμέρει αὐτοί οἱ ἴδιοι κι ἐνμέρει οἱ καταπιεστές πού κατοικοῦν μέσα τους — κι ἄν ἔρθουν στήν ἐξουσία διατηρώντας ἀκόμα μέσα τους

αὐτόν τόν διφορούμενο χαρακτήρα, πού τούς ἔχει ἐπιβληθεῖ ἀπό τήν κατάσταση τῆς καταπίεσης — τότε, κατά τή γνώμη μου, θά *φαντάζονται* ἁπλῶς ὅτι ἔχουν καταλάβει *τήν* ἐξουσία[2]. Αὐτή ἡ ὑπαρξιακή διττότητα μπορεῖ καί νά προκαλέσει τήν ἐπικράτηση σεκταριστικοῦ κλίματος καί τή συνακόλουθη ἐγκατάσταση μιᾶς γραφειοκρατίας, πού ὑπονομεύει τήν ἐπανάσταση. Ἂν οἱ καταπιεζόμενοι δέν ἀντιληφθοῦν αὐτή τή διφορούμενη κατάσταση στήν πορεία τῆς ἐπανάστασης, ὑπάρχει ἡ δυνατότητα νά συμμετάσχουν σ' αὐτή τήν πορεία μέ πνεῦμα ἀντεκδίκησης καί ὄχι μέ πνεῦμα ἐπαναστατικό[3]. Μπορεῖ νά ἐπιδιώκουν τότε τήν ἐπανάσταση ὡς μέσο κυριαρχίας, μάλλον, παρά ὡς μέσο ἀπελευθέρωσης.

Ἂν οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες, πού ἐμφοροῦνται ἀπό ἕναν γνήσιο ἀνθρωπισμό, ἔχουν δυσκολίες καί προβλήματα, οἱ δυσκολίες καί τά προβλήματα θά εἶναι πολύ μεγαλύτερα γιά μιάν ἡγεσία πού προσπαθεῖ (ἀκόμα καί μέ τίς καλύτερες προθέσεις) νά διεξαγάγει τήν ἐπανάσταση *γιά* τόν λαό. Μιά τέτοια προσπάθεια ἰσοδυναμεῖ μέ τό νά θέλεις νά κάνεις μιάν ἐπανάσταση *χωρίς* τό λαό, γιατί ὁ λαός σέρνεται σ' αὐτήν μέ τίς ἴδιες μέθοδες πού χρησιμοποιοῦνταν γιά τήν καταπίεσή του. Ὁ διάλογος μέ τό λαό εἶναι ἀπόλυτα ἀναγκαῖος γιά κάθε ἀληθινή ἐπανάσταση. Αὐτός εἶναι πού *τήν* κάνει ἐπανάσταση καί αὐτός κάνει τήν ἐπανάσταση νά ξεχωρίζει ἀπό τό στρατιωτικό *πραξικόπημα*. Κανένας δέν περιμένει διάλογο ἀπό ἕνα στρατιωτικό *πραξικόπημα* — παρά μόνο ἀπάτη (γιά νά πετύχει τή « νομιμοποίησή » του) ἤ

2 Αὐτός ὁ κίνδυνος προειδοποιεῖ τούς ἐπαναστάτες ἡγέτες νά μή μιμοῦνται τίς μέθοδες τῶν δυναστῶν πού « εἰσδύουν » στούς καταπιεζόμενους καί « φιλοξενοῦνται » ἀπό τούς τελευταίους. Οἱ ἐπαναστάτες, στίς σχέσεις τους μέ τούς καταπιεζόμενους, θά πρέπει ν' ἀποφεύγουν νά « ὑπεισέρχονται » στόν τρόπο σκέψης τῶν τελευταίων. Ἀντίθετα, ὅταν ἀγωνίζονται (μαζί μέ τούς καταπιεζόμενους) νά « διώξουν ἀπό μέσα τους » τούς δυνάστες, τό κάνουν γιά νά ζήσουν *μαζί μέ* τούς καταπιεζόμενους — ὄχι γιά νά ζήσουν μέσα τους.

3 Ἂν καί εἶναι κατανοητό γιά ἀνθρώπους πού ἦταν πάντα θύματα ἐκμετάλλευσης νά προσδίδουν μιά διάσταση ἀντεκδίκησης στόν ἐπαναστατικό ἀγώνα, ἡ ἐπανάσταση δέν πρέπει νά ἐξαντλεῖ τίς δυνάμεις της σέ τούτη τή διάσταση.

βία (γιά τήν καταστολή τῆς ἀντίστασης). Ἀργά ἤ γρήγορα μιά ἀληθινή ἐπανάσταση θά πρέπει ν' ἀρχίσει ἕνα θαρραλέο διάλογο μέ τό λαό. Ἡ ἴδια ἡ νομιμότητά της βρίσκεται σ' αὐτόν τό διάλογο[4]. Ἡ ἀληθινή ἐπανάσταση δέν φοβᾶται τό λαό, τήν ἔκφρασή του καί τήν ἐνεργό συμμετοχή του στήν ἐξουσία. Ἡ ἀληθινή ἐπανάσταση θά πρέπει νά δίνει λογαριασμό στό λαό, νά τοῦ μιλάει μέ εἰλικρίνεια γιά τίς ἐπιτεύξεις της, γιά τά λάθη της, γιά τούς κακούς ὑπολογισμούς της καί γιά τίς δυσκολίες της.

Ὅσο νωρίτερα ἀρχίζει ὁ διάλογος, τόσο πιό ἀληθινά ἐπαναστατικό θά εἶναι τό κίνημα. Ὁ διάλογος, πού εἶναι ἀπαραίτητος στήν ἐπανάσταση, ἀνταποκρίνεται καί σέ μιάν ἄλλη βασική ἀνάγκη : οἱ ἄνθρωποι δέν μποροῦν νά εἶναι ἀληθινοί ἄνθρωποι ἄν δέν ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους, ἀφοῦ εἶναι κατεξοχήν κοινωνικά ὄντα. Τό νά ὀρθώνεις ἐμπόδια στήν ἐπικοινωνία εἶναι σάν νά ὑποβιβάζεις τόν ἄνθρωπο στήν κατάσταση τοῦ « πράγματος » καί αὐτό εἶναι ἔργο δυναστῶν, ὄχι ἐπαναστατῶν.

Ἐπιτρέψτε μου νά τονίσω, πώς ἡ συνηγορία μου γιά τήν πράξη ἀποκλείει κάθε ἰδέα διχοτόμησης, κατά τήν ὁποία ἡ πράξη μπορεῖ νά διαιρεθεῖ σ' ἕνα στάδιο στόχασης πού προηγεῖται, καί σ' ἕνα στάδιο δράσης πού ἀκολουθεῖ. Δράση καί στοχασμός λειτουργοῦν ταυτόχρονα. Μιά κριτική ἀνάλυση τῆς πραγματικότητας μπορεῖ ὡστόσο ν' ἀποκαλύψει ὅτι μιά ὁρισμένη μορφή δράσης εἶναι ἀδύνατη ἤ ἀκατάλληλη *πρός τό παρόν*. Ἐκεῖνοι πού ὕστερα ἀπό σκέψη ἀντιλαμβάνονται τό ἀνέφικτο ἤ τό ἀκατάλληλο μιᾶς ὁρισμένης μορφῆς δράσης (πού πρέπει κατά συνέπεια νά ἀναβληθεῖ ἤ νά ὑποκατασταθεῖ) δέν θά πρέπει νά κατηγοροῦνται γιά ἀδράνεια. Ὁ κριτικός στοχασμός εἶναι ἐπίσης δράση.

Εἶχα πεῖ πιό πάνω, ὅτι στήν παιδεία ἡ προσπάθεια τοῦ δα-

4 « Ἐνῶ μποροῦμε νά προσμένουμε κάποια ὠφέλεια ἀπό τήν ἀμφιβολία » εἶπε ὁ Fidel Castro στό λαό τῆς Κούβας, ὅταν τούς ἀνάγγελνε τόν θάνατο τοῦ Τσέ Γκεβάρα, « τό *ψέμα*, ὁ *φόβος* τῆς ἀλήθειας, ἡ συνενοχή μέ τίς ψευδαισθήσεις καί μέ τά ψέματα ποτέ δέν ὑπῆρξαν τά ὅπλα τῆς ἐπανάστασης ». (Παρμένο ἀπό τήν ἐφημερίδα Gramma, 17 τοῦ Ὀχτώβρη, 1967. (Οἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι δικές μου).

σκάλου-μαθητῆ νά κατανοήσει ἕνα γνώσιμο ἀντικείμενο δέν ἐξαντλεῖται σ' αὐτό τό ἀντικείμενο, γιατί ἡ ἐνέργειά του ἐπεκτείνεται σέ ἄλλους μαθητές-δασκάλους κατά τέτοιο τρόπο πού τό γνώσιμο ἀντικείμενο γίνεται ἕνα μέσο γιά τήν ἄσκηση τῆς γνωστικῆς ἱκανότητάς τους. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν ἐπαναστατική δράση. Δηλαδή, οἱ καταπιεζόμενοι καί οἱ ἡγέτες εἶναι ἐξίσου τά Ὑποκείμενα τῆς ἐπαναστατικῆς δράσης καί ἡ πραγματικότητα χρησιμεύει ὡς μέσο γιά τή μεταμορφωτική δράση καί τῶν δύο ὁμάδων. Σ' αὐτή τή θεωρία τῆς δράσης δέν μπορεῖ νά μιλάει κανείς γιά *τό ὁρῶν πρόσωπο*, ἢ ἁπλῶς γιά *τά ὁρῶντα πρόσωπα*, ἀλλά γιά *ὁρῶντα πρόσωπα πού βρίσκονται σέ ἀμοιβαία ἐπικοινωνία*.

Αὐτή ἡ θέση μπορεῖ νά φαίνεται ὅτι ὑποδηλώνει διχασμό, διχοτόμηση, διάσπαση τῶν ἐπαναστατικῶν δυνάμεων. Στήν πραγματικότητα σημαίνει ἀκριβῶς τό ἀντίθετο : τήν ἐπαφή τους. Δίχως αὐτή τήν ἐπαφή, ἔχουμε πράγματι διχοτόμηση : τούς ἡγέτες ἀπό τή μιά μεριά, καί τόν λαό ἀπό τήν ἄλλη, ὡς ἕνα ἔκτυπο τῶν σχέσεων τῆς καταπίεσης. Ἄρνηση τῆς ἐπικοινωνίας στήν ἐπαναστατική διαδικασία, ἀποφυγή τοῦ διαλόγου μέ τό λαό, μέ τό πρόσχημα ὅτι ἔτσι τόν ὀργανώνεις καλύτερα, ἢ τοῦ μεγαλώνεις τήν ἐπαναστατική δύναμη, ἢ ὅτι τοῦ ἐξασφαλίζεις τή μονολιθικότητα, δέν εἶναι στήν πραγματικότητα παρά φόβος τῆς ἐλευθερίας. Εἶναι φόβος μπροστά στόν λαό ἢ ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης στόν λαό. Ὅταν ὅμως δέν ἐμπιστεύεσαι τό λαό δέν ὑπάρχει λόγος νά ἀγωνίζεσαι γιά τήν ἀπελευθέρωσή του. Σ' αὐτή τήν περίπτωση ἡ ἐπανάσταση δέν γίνεται κάν *γιά τόν λαό*, ἀλλά *« ἀπό » τόν λαό γιά τούς ἡγέτες* : μιά πλήρης αὐτοάρνηση.

Ἡ ἐπανάσταση δέν γίνεται οὔτε ἀπό τούς ἡγέτες γιά τόν λαό οὔτε ἀπό τόν λαό γιά τούς ἡγέτες, ἀλλά ἀπό τούς δυό μαζί, πού δροῦν μέ ἀκλόνητη ἀλληλεγγύη. Ἡ ἀλληλεγγύη αὐτή γεννιέται μόνον ὅταν οἱ ἡγέτες δίνουν σ' αὐτήν δείγματα μετριοφροσύνης, ἀγάπης καί θαρραλέας ἐπικοινωνίας μέ τό λαό. Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι δέν διαθέτουν ἀρκετό θάρρος γι' αὐτή τήν ἐπαφή — ἀλ-

λά ὅταν οἱ ἄνθρωποι ἀποφεύγουν τήν ἐπαφή καταντοῦν ἄκαμπτοι καί μεταχειρίζονται τούς ἄλλους ὡς ἁπλά ἀντικείμενα. Ἀντί νά τροφοδοτοῦν τή ζωή, τή σκοτώνουν. Ἀντί νά ἐπιζητοῦν τή ζωή, δραπετεύουν ἀπό τὴ ζωή. Καί αὐτά ὅλα εἶναι γνωρίσματα τῶν *δυναστῶν*.

Μερικοί ἴσως νομίζουν ὅτι τό νά ὑποστηρίζεις τό διάλογο — τήν ἐπαφή τῶν ἀνθρώπων στόν κόσμο γιά τόν μετασχηματισμό του — εἶναι ἀφέλεια καί ὑποκειμενικός ἰδεαλισμός[5]. Δέν ὑπάρχει ὡστόσο τίποτα πιό πραγματικό ἤ συγκεκριμένο ἀπό τούς ἀνθρώπους μέσα στόν κόσμο καί μαζί μέ τόν κόσμο, ἀπό τούς ἀνθρώπους μαζί μέ τούς ἄλλους ἀνθρώπους — καί ἀπό τούς λίγους ἀνθρώπους ἐνάντια στούς πολλούς, ὅπως εἶναι οἱ καταπιεστικές καί οἱ καταπιεζόμενες τάξεις.

Ἡ ἀληθινή ἐπανάσταση ἐπιχειρεῖ νά μετασχηματίσει τήν πραγματικότητα πού γεννᾶ τήν ἀπανθρωπίζουσα αὐτή κατάσταση. Ἐκεῖνοι, πού τά συμφέροντά τους ἐξυπηρετοῦνται ἀπ' αὐτή τήν πραγματικότητα, ἀδυνατοῦν νά κάνουν αὐτόν τόν μετασχηματισμό. Αὐτός θά πρέπει νά γίνει ἀπό τούς δυναστευόμενους μαζί μέ τούς ἡγέτες τους. Αὐτή ἡ ἀλήθεια ὅμως πρέπει νά ἀποκτήσει μιά ριζική συνέπεια. Δηλαδή, οἱ ἡγέτες ὀφείλουν νά τήν *ὑλοποιήσουν* μέ τήν ἐπαφή τους μέ τό λαό. Σ' αὐτή τήν ἐπικοινωνία καί τά δυό μέρη μεγαλώνουν μαζί, καί οἱ ἡγέτες, ἀντί νά εἶναι ἁπλῶς αὐτόκλητοι, ἀναδείχνονται ἤ ἀναγνωρίζονται μέ τήν πράξη τους μαζί μέ τήν πράξη τοῦ λαοῦ.

Πολλοί, πού εἶναι δέσμιοι μιᾶς μηχανιστικῆς ἀντίληψης τῆς πραγματικότητας, δέν καταλαβαίνουν ὅτι ἡ συγκεκριμένη κατάσταση τῶν ἀνθρώπων καθορίζει τή συνείδησή τους γιά τόν κόσμο καί πώς αὐτή ἡ συνείδηση μέ τή σειρά της καθορίζει τή στάση τους καί τόν τρόπο πού συναλλάσσονται μέ τήν πραγματικότητα. Νομίζουν πώς αὐτή ἡ πραγματικότητα μπορεῖ νά μετασχηματιστεῖ μηχανιστικά[6], χωρίς νά θέτουν ὡς πρόβλημα

[5] Ἐπαναλαβαίνω ὅτι αὐτή ἡ διαλογική συνάντηση δέν μπορεῖ νά γίνει ἀνάμεσα σέ ἀνταγωνιστές.

[6] « Οἱ ἐποχές, ὅπου οἱ κυρίαρχες τάξεις εἶναι ἀκλόνητες, ἐποχές κατά τίς

τή λαθεμένη συνείδηση τῆς πραγματικότητας, ἡ χωρίς νά ἀναπτύσσουν διαμέσου τῆς ἐπαναστατικῆς δράσης, μιάν ἐπαναστατική συνείδηση πού θά εἶναι ὅλο καί λιγότερο λαθεμένη. Δέν ὑπάρχει ἱστορική συνείδηση πού νά μήν εἶναι ἀνθρώπινη. Δέν ὑπάρχει ἱστορία *χωρίς* ἀνθρώπους, οὔτε ἱστορία *γιά* τούς ἀνθρώπους. Ὑπάρχει μόνο ἱστορία *τῶν* ἀνθρώπων, φτιαγμένη ἀπό τούς ἀνθρώπους καί (ὅπως τόνισε ὁ Μάρξ), ἱστορία πού μέ τή σειρά της φτιάχνει τούς ἀνθρώπους. Μόνον ὅταν ἀφαιρεῖται ἀπό τίς πλειοψηφίες τό δικαίωμα νά συμμετέχουν στήν ἱστορία ὡς Ὑποκείμενα, αὐτές δυναστεύονται καί ἀλλοτριώνονται. Γιά ν' ἀντικατασταθεῖ ἐπομένως ἡ κατάστασή τους ὡς ἀντικειμένων ἀπό μιά κατάσταση ὅπου θά εἶναι Ὑποκείμενα — ὁ ἀντικειμενικός σκοπός κάθε ἀληθινῆς ἐπανάστασης — χρειάζεται ὁ λαός νά δρᾶ καί νά σκέφτεται πάνω στήν πραγματικότητα πού πρέπει νά ἀλλάξει.

Θά ἦταν πράγματι ἰδεαλιστικό νά ὑποστηρίζει κανείς ὅτι οἱ ἄνθρωποι μόνο μέ τό νά στοχάζονται τήν καταπιεστική πραγματικότητα καί μέ τό νά ἀνακαλύπτουν τήν κατάστασή τους ὡς ἀντικειμένων, γίνονται αὐτομάτως Ὑποκείμενα. Ἄν ὅμως αὐτή ἡ συνειδητοποίηση καί μόνη δέν σημαίνει ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν γίνει Ὑποκείμενα, σημαίνει, πάντως, ὅπως ὑποστήριξε ἕνας συνερευνητής μου[7], ὅτι εἶναι « Ὑποκείμενα *σέ ἀναμονή* » — μιάν ἀναμονή πού τά ὁδηγεῖ νά ἐπιζητοῦν νά σταθεροποιήσουν τή νέα τους κατάσταση.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, θά ἦταν σφαλερή ἀφετηρία νά πιστεύουμε, ὅτι ὁ ἀκτιβισμός (πού δέν εἶναι ἀληθινή δραστηριότητα) εἶναι ὁ δρόμος γιά τήν ἐπανάσταση. Οἱ ἄνθρωποι γίνονται ἀληθινά κριτικοί ἄν ζοῦν τήν πληρότητα τῆς πράξης, δηλαδή, ἄν ἡ

ὁποῖες τό ἐργατικό κίνημα πρέπει νά ἀμύνεται ἐνάντια σ' ἕναν ἰσχυρό ἀντίπαλο, πού κάπου-κάπου ἀπειλεῖ καί εἶναι πάντως στέρεα ἐγκαταστημένος στήν ἐξουσία, παράγουν φυσικά μιά σοσιαλιστική φιλολογία πού τονίζει κυρίως τό ὑλικό στοιχεῖο τῆς πραγματικότητας, τά ἐμπόδια πού πρέπει νά ὑπερνικηθοῦν καί τήν ἀνεπαρκή ἀποτελεσματικότητα τῆς ἀνθρώπινης γνώσης καί δράσης » (L. Goldmann, ὅ.ἀ., σελ. 80-81).

7 Fernando Garcia, ἕνας Ὀνδουρανός, σ' ἕνα κύκλο μαθημάτων γιά Λατινοαμερικανούς στό Santiago, 1967.

δράση τους περικλείνει ἕναν κριτικό στοχασμό πού ὀργανώνει ὅλο καί καλύτερα τή σκέψη τους καί τούς κάνει ἔτσι νά προχωροῦν ἀπό μιά καθαρά ἁπλοϊκή γνώση τῆς πραγματικότητας σ' ἕνα ὑψηλότερο ἐπίπεδο, σ' ἕνα ἐπίπεδο πού τούς ἐπιτρέπει νά συλλαμβάνουν τίς *αἰτίες* τῆς πραγματικότητας. Ἄν οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες ἀρνιόνται αὐτό τό δικαίωμα στό λαό, ἐξασθενίζουν τήν ἴδια τους τήν ἱκανότητα νά σκέφτονται — ἤ τουλάχιστο νά σκέφτονται σωστά. Οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες δέν μποροῦν νά σκέφτονται *χωρίς* τό λαό, οὔτε *γιά* τό λαό, ἀλλά μόνο *μαζί μέ* τό λαό.

Οἱ κυρίαρχες ἐλίτ, ἀπό τήν ἄλλη, μποροῦν νά σκέφτονται — καί σκέφτονται πράγματι — *χωρίς* τόν λαό, ἄν καί δέν ἐπιτρέπουν στόν ἑαυτό τους τήν πολυτέλεια νά παραλείψουν νά σκέφτονται *περί τοῦ* λαοῦ, γιά νά τόν γνωρίσουν καλύτερα καί νά τόν ἐξουσιάζουν ἔτσι πιό ἀποτελεσματικά. Συνεπῶς, κάθε μορφή φαινομενικῆς ἐπικοινωνίας καί διαλόγου τῶν ἐλίτ μέ τίς μάζες εἶναι στήν πραγματικότητα κατάθεση « ἀνακοινωθέντων », πού τό περιεχόμενό τους ἀποβλέπει στήν ἄσκηση μιᾶς ὑποδουλωτικῆς ἐπιρροῆς.

Γιατί οἱ κυρίαρχες ἐλίτ δέν ἐξασθενοῦν ὅταν δέν σκέφτονται μαζί μέ τό λαό ; Διότι ὁ λαός ἀποτελεῖ τήν ἀντίθεσή τους, τόν ἴδιο τό λόγο ὕπαρξής τους. Ἄν οἱ ἐλίτ ἐπρόκειτο νά σκέφτονται μαζί μέ τόν λαό, τότε ἡ ἀντίφαση θά ξεπερνιόταν καί οἱ ἐλίτ δέν θά μποροῦσαν πιά νά ἄρχουν. Ἀπό τήν ἄποψη τῶν κυριάρχων ὁποιασδήποτε ἐποχῆς, ἡ ὀρθή σκέψη προϋποθέτει τή μή σκέψη τοῦ λαοῦ. Ὅπως γράφει ὁ Niebuhr :

« Ὁ κ. Giddy, ὁ μετέπειτα πρόεδρος τῆς Βρεταννικῆς Βασιλικῆς Ἑταιρίας, πρόβαλε ὁρισμένες ἀντιρρήσεις πού ἀνάλογές τους μπορεῖ κανείς νά βρίσκει σέ κάθε χώρα : ὅσο κι ἄν εἶναι εὐλογοφανές θεωρητικά τό πρόγραμμα παροχῆς παιδείας στίς ἐργαζόμενες φτωχές τάξεις, θά ἦταν ἐπιζήμιο γιά τά ἤθη τους καί γιά τήν εὐτυχία τους. Γιατί θά τούς διδάξει νά περιφρονοῦν τή μοίρα τους στή ζωή ἀντί νά τούς κάνει καλούς ἐργάτες στή γεωργία

καί οτίς ἄλλες ἐργασιακές ἀπασχολήσεις· ἀντί νά τούς διδάξει τήν ὑποταγή θά τούς κάνει φιλόνικους καί ἀπείθαρχους, ὅπως τό εἴδαμε στίς βιομηχανικές χῶρες. Τά γράμματα θά τούς βοηθήσουν νά διαβάζουν ἐπαναστατικές μπροσοῦρες, ἀχρεῖα βιβλία καί ἐκδόσεις ἐνάντια στόν χριστιανισμό· θά τούς κάνουν αὐθάδεις μπροστά στούς ἀνωτέρους τους, καί σέ μερικά χρόνια ἡ νομοθεσία θά θεωρήσει ἀναγκαῖο νά στρέψει ἐναντίον τους τό ἰσχυρό μπράτσο τῆς ἐξουσίας»[8].

Ἐκεῖνο πού πραγματικά ἤθελε ὁ κ. Giddy (καί ἐκεῖνο πού οἱ σημερινές ἐλίτ θέλουν, ἄν καί δέν καταδικάζουν τή λαϊκή παιδεία τόσο κυνικά καί ἀνοιχτά) ἦταν νά μή σκέφτεται ὁ λαός. Κι ἐφόσον οἱ κ.κ. Τζίντυ ὅλων τῶν ἐποχῶν, ὡς τάξη καταπιεστῶν, δέν μποροῦν νά σκεφτοῦν *μαζί μέ* τόν λαό, δέν μποροῦν καί ν' ἀφήνουν τόν λαό νά σκέφτεται ὁ ἴδιος.

Δέν ἰσχύει ὅμως τό ἴδιο γιά τούς ἐπαναστάτες ἡγέτες. Ἄν αὐτοί δέν σκέφτονται μαζί μέ τόν λαό, χάνουν τή ζωτικότητά τους. Ὁ λαός εἶναι ἡ συστατική μήτρα τους καί ὄχι ἁπλό ἀντικείμενο τῆς σκέψης τους. Ἄν καί οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες μπορεῖ νά χρειάζεται νά σκέφτονται καί περί τοῦ λαοῦ, γιά νά τόν καταλάβουν καλύτερα, ἡ σκέψη αὐτή διαφέρει ἀπό τή σκέψη τῶν ἐλίτ. Γιατί ὅταν σκέφτονται τόν λαό, γιά τήν ἐλευθέρωσή του (κι ὄχι γιά τήν ὑποταγή του), οἱ ἡγέτες δίνουν ἀπό τόν ἑαυτό τους τή σκέψη τοῦ λαοῦ. Ἡ πρώτη, εἶναι ἡ σκέψη τοῦ *ἀφέντη*· ἡ ἄλλη εἶναι ἡ σκέψη τοῦ *συντρόφου*.

Ἡ κυριαρχία, ἀπό τήν ἴδια τή φύση της, ἀπαιτεῖ μόνο ἕναν κυρίαρχο πόλο καί ἕναν κυριαρχούμενο πόλο σέ ἀντιθετική ἀντίφαση. Ἡ ἐπαναστατική ἀπελευθέρωση, πού προσπαθεῖ νά λύσει αὐτή τήν ἀντίφαση, περικλείνει τήν ὕπαρξη ὄχι μόνο αὐτῶν τῶν δύο πόλων ἀλλά καί μιᾶς ἡγετικῆς ὁμάδας πού ἀναδείχνεται στή διάρκεια αὐτῆς τῆς προσπάθειας. Αὐτή ἡ ἡγετική ὁμά-

[8] Niebuhr, ὅ.ἀ., σελ. 117-118. Ἡ Βασιλική Ἑταιρία τοῦ Λονδίνου (Royal Society) εἶναι ἕνας ἀγγλικός ὀργανισμός ἐπιστημόνων πού ἱδρύθηκε στόν 17ο αἰώνα καί ἀντιστοιχεῖ στήν Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν τῆς Γαλλίας καί ἄλλων χωρῶν. (Σημ. Μετ.).

δα ἤ ταυτίζει τόν ἑαυτό της μέ τήν καταπιεστική κατάσταση τοῦ λαοῦ, ἤ δέν εἶναι ἐπαναστατική. Τό νά σκέφτεσαι ἁπλῶς *περί τοῦ* λαοῦ, ὅπως κάνουν οἱ κυρίαρχοι, δίχως νά δίνεις τίποτα ἀπό τόν ἑαυτό σου μέσα σέ τούτη τή σκέψη, σημαίνει νά παραλείπεις νά σκέφτεσαι *μαζί μέ* τόν λαό — σίγουρο σημάδι ὅτι ἔπαψες νά εἶσαι ἐπαναστάτης ἡγέτης.

Στή διαδικασία τῆς καταπίεσης οἱ ἐλίτ ὑπάρχουν χάρη στόν « ζωντανό θάνατο » τῶν καταπιεζομένων καί ἀναγνωρίζουν τόν ἀληθινό ἑαυτό τους μέσα στήν κάθετη σχέση ἀνάμεσα σ' αὐτούς τούς ἴδιους καί στούς τελευταίους. Στήν ἐπαναστατική διαδικασία ὑπάρχει μόνο ἕνας δρόμος νά πετύχουν τήν αὐθεντικότητά τους οἱ ἀναδυόμενοι ἡγέτες : πρέπει νά « πεθάνουν » γιά νά ξαναγεννηθοῦν *μέσα ἀπό* καί *μαζί μέ* τούς καταπιεζόμενους.

Μποροῦμε πολύ σωστά νά ποῦμε ὅτι στή διαδικασία τῆς καταπίεσης κάποιος καταπιέζει κάποιον ἄλλον. Δέν μποροῦμε ὅμως νά ποῦμε ὅτι στή διαδικασία τῆς ἐπανάστασης κάποιος ἀπολυτρώνει κάποιον ἄλλον, οὔτε ὅτι κάποιος ἀπολυτρώνει τόν ἑαυτό του, ἀλλά ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἀπό κοινοῦ ἀπολυτρώνουν ὁ ἕνας τόν ἄλλον. Αὐτή ἡ θέση δέν ἔχει τό νόημα μιᾶς ὑποτίμησης τοῦ ρόλου τῶν ἡγετῶν, ἀντίθετα ὑπογραμμίζει τήν ἀξία τους. Ὑπάρχει πιό σπουδαῖο πράγμα ἀπό τό νά ζεῖς καί νά δουλεύεις μαζί μέ τούς καταπιεζόμενους, μέ τούς « ἀπόβλητους τῆς ζωῆς », μέ τούς « κολασμένους τῆς γῆς » ; Σ' αὐτή τήν ἐπαφή οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες θά βροῦν ὄχι μόνο τό *σκοπό τῆς ζωῆς* τους *ἀλλά* καί μιά πηγή χαρᾶς. Ἀπό τήν ἴδια τή φύση τους, οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες μποροῦν νά κάνουν ἐκεῖνο πού οἱ κυρίαρχες ἐλίτ εἶναι ἀνίκανες νά κάνουν μέ αὐθεντικότητα.

Κάθε προσέγγιση πρός τούς καταπιεζόμενους ἀπό τίς ἐλίτ, σάν τάξη, εἶναι τυλιγμένη μέ λόγια ψεύτικης γενναιοψυχίας, πού τήν περιγράψαμε στό Κεφάλαιο Γ. Οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες, ὅμως, δέν μποροῦν νά εἶναι ὑποκριτικά γενναιόψυχοι, οὔτε μποροῦν νά χειραγωγοῦν. Ἐνῶ οἱ καταπιεστικές ἐλίτ προκόβουν μέ τό νά ποδοπατοῦν τόν λαό, οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες προκόβουν μόνο μέ τήν ἐπαφή τους μέ τόν λαό. Γι' αὐτούς τούς λόγους ἡ δρα-

στηριότητα τοῦ καταπιεστῆ δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀνθρωπιστική, ἐνῶ ἡ δραστηριότητα τοῦ ἐπαναστάτη εἶναι κατανάγκη ἀνθρωπιστική.

Τόσο ἡ ἀπανθρωπιά τῶν καταπιεστῶν, ὅσο καί ὁ ἐπαναστατικός ἀνθρωπισμός κάνουν χρήση τῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἐπιστήμη ὅμως καί ἡ τεχνολογία στά χέρια τῶν δυναστῶν χρησιμοποιοῦνται γιά νά ὑποβιβάσουν τούς ἀνθρώπους στήν κατάσταση τῶν « πραγμάτων », ἐνῶ στά χέρια τῶν ἐπαναστατῶν χρησιμοποιοῦνται γιά νά προαγάγουν τήν ἐξανθρώπιση. Οἱ καταπιεζόμενοι ὅμως πρέπει νά γίνουν τά Ὑποκείμενα αὐτῆς τῆς ἐξανθρώπισης, γιά νά μήν ἐξακολουθοῦν νά θεωροῦνται σάν σκέτα ἀντικείμενα ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος.

Ὁ ἐπιστημονικός ἐπαναστατικός ἀνθρωπισμός δέν μπορεῖ, στό ὄνομα τῆς ἐπανάστασης, νά μεταχειρίζεται τούς καταπιεζόμενους ὡς ἀντικείμενα γιά ἀνάλυση καί (βασιζόμενος στήν ἀνάλυση αὐτή) νά παρουσιάζεται μέ ὁδηγίες σωστῆς συμπεριφορᾶς. Ἄν τό κάνει αὐτό, πέφτει σ' ἕναν ἀπό τούς μύθους τῆς ἰδεολογίας τῶν καταπιεστῶν : τήν *ἀπολυτοποίηση τῆς ἄγνοιας*. Ὁ μύθος αὐτός προϋποθέτει ὅτι ὑπάρχει κάποιος πού κρίνει τελεσίδικα γιά τήν ἄγνοια κάποιου ἄλλου. Ἐκεῖνος πού κάνει τόν κριτή, ὁρίζει τόν ἑαυτό του καί τήν τάξη στήν ὁποία ἀνήκει ὡς προνομιακούς κατόχους τῶν γνώσεων ἤ ὡς γεννημένους γιά νά γίνουν τέτοιοι κάτοχοι. Κατά συνέπεια, ὁρίζει τούς ἄλλους σάν ἀλλότρια ὄντα. Τά λόγια τῆς τάξης του εἶναι τά « ἀληθινά » λόγια πού αὐτός ἐπιβάλλει ἤ ἐπιχειρεῖ νά ἐπιβάλει στούς ἄλλους : στούς καταπιεζόμενους, ἀπό τούς ὁποίους ἔχει ἀφαιρεθεῖ ὁ λόγος. Αὐτοί πού κλέβουν τόν λόγο τῶν ἄλλων καλλιεργοῦν μιά βαθειά ἀμφιβολία γιά τίς ἱκανότητες τῶν ἄλλων καί τούς θεωροῦν ἀναρμόδιους. Κάθε φορά πού λένε τόν δικό τους λόγο, δίχως νά δίνουν προσοχή στόν λόγο ἐκείνων στούς ὁποίους ἀπαγόρεψαν νά μιλᾶνε, νιώθουν πιό ἐξοικειωμένοι στό νά ἐξουσιάζουν καί ἀποκτοῦν τήν ὄρεξη νά καθοδηγοῦν, νά διατάζουν, νά διοικοῦν. Δέν μποροῦν πιά νά ζήσουν χωρίς νά ἔχουν κάποιον στόν ὁποῖο νά δίνουν δια-

ταγές. Σέ τέτοιες συνθῆκες, ὁ διάλογος εἶναι ἀδύνατος.

Οἱ ἐπιστήμονες καί ἀνθρωπιστές ἡγέτες τῆς ἐπανάστασης δέν πιστεύουν στόν μύθο τῆς ἀμάθειας τοῦ λαοῦ. Δέν ἔχουν τό δικαίωμα ν' ἀμφιβάλλουν οὔτε στιγμή ὅτι πρόκειται ἁπλῶς γιά ἕνα μύθο. Δέν μποροῦν νά πιστεύουν ὅτι μόνο αὐτοί ξέρουν τά πάντα, γιατί αὐτό σημαίνει ὅτι ἀμφιβάλλουν γιά τόν λαό. Ἄν καί μποροῦν εὔλογα ν' ἀναγνωρίζουν ὅτι οἱ ἴδιοι, χάρη στήν ἐπαναστατική τους συνείδηση, βρίσκονται σ' ἕνα ἐπίπεδο γνώσεων διαφορετικό ἀπό τό ἐπίπεδο ἐμπειρικῆς γνώσης πού κατέχει ὁ λαός, δέν ἔχουν δικαίωμα νά ἐπιβάλλουν τόν ἑαυτό τους καί τίς γνώσεις τους πάνω στούς ἄλλους. Δέν μποροῦν νά ρίχνουν συνθήματα στόν λαό, ἀλλά θά πρέπει ν' ἀνοίξουν διάλογο μαζί του, ἔτσι πού οἱ ἐμπειρικές γνώσεις τοῦ λαοῦ, θρεμμένες ἀπό τῶν ἡγετῶν τους τήν κριτική γνώση, νά μετουσιώνονται βαθμιαῖα σέ γνώση γιά τίς *αἰτίες* τῆς πραγματικότητας.

Θά ἦταν ἀφέλεια νά περιμένει κανείς ἀπό τίς καταπιεστικές ἐλίτ νά ἀποκηρύξουν τόν μύθο πού ἀπολυτοποιεῖ τήν ἄγνοια τοῦ λαοῦ. Θά ἦταν ὅμως ἀντίφαση στόν ἴδιο τόν ὅρο ἐπανάσταση ἄν οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες *δέν* τό ἔκαναν αὐτό, καί ἀκόμα μεγαλύτερη ἀντίφαση ἄν ἐνεργοῦσαν σύμφωνα μέ τοῦτον τό μύθο. Τό καθῆκον τῶν ἐπαναστατῶν ἡγετῶν εἶναι νά θέτουν ὡς προβλήματα ὄχι μόνο τοῦτον τό μύθο, ἀλλά καί ὅλους τούς μύθους πού χρησιμοποιοῦν οἱ δυναστευτικές ἐλίτ γιά νά καταπιέζουν. Ἄν, ἀπεναντίας, οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες ἐπιμένουν νά μιμοῦνται τίς μέθοδες κυριαρχίας τῶν καταπιεστῶν, ὁ λαός μπορεῖ ν' ἀντιδράσει μ' ἕναν ἀπό τούς δυό τρόπους : εἴτε, σέ ὁρισμένες ἱστορικές περιστάσεις, θά πειθαρχήσει στό νέο περιεχόμενο πού οἱ ἡγέτες καταθέτουν μέσα του, εἴτε, σέ ἄλλες περιστάσεις, θά φοβηθεῖ ἀπό ἕνα « λόγο » πού ἀπειλεῖ τόν φωλιασμένο μέσα του καταπιεστή[9]. Σέ καμιά ἀπό τίς δυό περι-

9 Καμιά φορά ὁ « λόγος » αὐτός οὔτε κάν προφέρεται. Ἡ παρουσία κάποιου (ὄχι κατανάγκη τῆς ἐπαναστατικῆς ὁμάδας) πού εἶναι ἐνδεχόμενο νά ἀπειλήσει τόν φωλιασμένο μέσα στό λαό καταπιεστή, εἶναι ἀρκετή γιά νά πάρει ὁ τελευταῖος καταστροφικές θέσεις Ἕνας μαθητής μοῦ εἶπε κάποτε μέ ποιό τρόπο κάποιος φανατισμένος ἱερωμένος, σέ μιά λα-

πτώσεις δέν γίνεται ἐπαναστάτης. Στήν πρώτη περίπτωση ἡ ἐπανάσταση εἶναι μιά αὐταπάτη. Στή δεύτερη εἶναι κάτι τό ἀδύνατο.

Ὁρισμένα καλοπροαίρετα, ἀλλά ἀποπροσανατολισμένα πρόσωπα κάνουν τήν ὑπόθεση ὅτι μιά πού ἡ διαλογική διαδικασία τραβάει σέ μάκρος[10], (πράγμα πού, στή δοσμένη περίπτωση,

---

τινοαμερικανική ἀγροτική κοινότητα, καταδίκασε τήν παρουσία δυό « κομμουνιστῶν » πού « ἔθεταν » σέ κίνδυνο « τήν Καθολική Πίστη ». Τήν ἴδια νύχτα οἱ χωρικοί συνάχτηκαν καί πῆγαν νά κάψουν ζωντανούς δυό ἁπλούς δημοδιδάσκαλους πού δίδασκαν τά ντόπια παιδιά Ἴσως ὁ ἱερωμένος νά εἶχε δεῖ στό σπίτι τῶν δασκάλων κάποιο βιβλίο μέ τήν εἰκόνα ἑνός γενειοφόρου στό ξώφυλλο..

10 Γιά μιά φορά ἀκόμα ἐπιθυμῶ νά τονίσω ὅτι δέν ὑπάρχει διάσταση ἀνάμεσα στό διάλογο καί στήν ἐπαναστατική δράση Δέν διακρίνουμε ἕνα στάδιο γιά τόν διάλογο κι ἕνα ἄλλο στάδιο γιά τήν ἐπανάσταση. Ἀντίθετα, θεωροῦμε τόν διάλογο ὡς τήν οὐσία τῆς ἐπαναστατικῆς δράσης. Στή θεωρία αὐτῆς τῆς δράσης, οἱ *πρωταγωνιστές* δι-υποκειμενικά κατευθύνουν τή δράση τους στό *ἀντικείμενο* (*τήν πραγματικότητα*, πού τά συνδέει) ἔχοντας ὡς ἀντικειμενικό τους σκοπό τόν ἐξανθρωπισμό τῶν ἀνθρώπων (διαμέσου τοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς πραγματικότητας).

Στή θεωρία τῆς καταπιεστικῆς δράσης, πού εἶναι στήν οὐσία της ἀντιδιαλογική, τό παραπάνω σχῆμα ἁπλοποιεῖται: οἱ *πρωταγωνιστές* ἔχουν ὡς ταυτόχρονα *ἀντικείμενα* τῆς δράσης τους τόσο *τήν πραγματικότητα* ὅσο καί τούς *καταπιεζόμενους*, καθώς καί τή συντήρηση τῆς καταπίεσης (διαμέσου τῆς συντήρησης τῆς καταπιεστικῆς πραγματικότητας) γιά ἀντικειμενικό τους σκοπό.

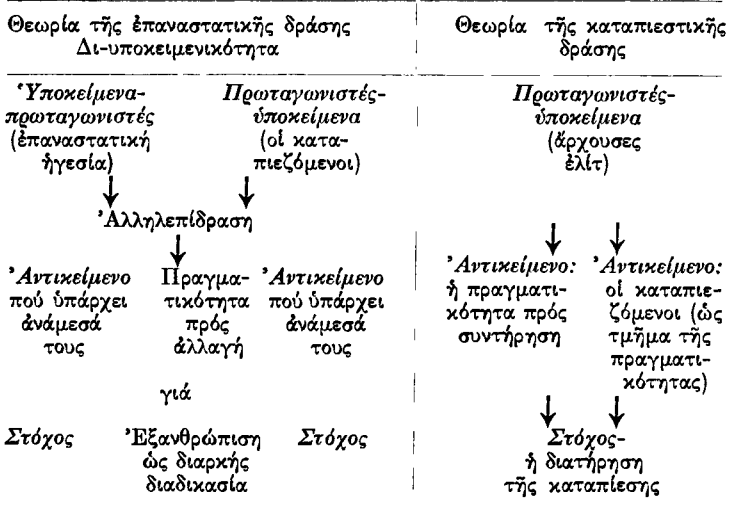

δέν εἶναι ἀληθινό), θά πρέπει νά διεξαγάγουν τήν ἐπανάσταση χωρίς ἐπαφή μέ τόν λαό, ἀλλά μέ « ἀνακοινωθέντα », καί ὅταν θά κερδηθεῖ ἡ ἐπανάσταση, τότε θά ἀναπτύξουν μιά ριζική ἐκπαιδευτική προσπάθεια. Αἰτιολογοῦν ἀκόμα αὐτή τή μέθοδο, λέγοντας ὅτι δέν εἶναι δυνατό νά ἀναληφθεῖ ἡ ἀγωγή — ἡ ἀπελευθερωτική ἀγωγή — πρίν νά καταληφθεῖ ἡ ἐξουσία.

Ἀξίζει τόν κόπο νά ἀναλύσουμε μερικά βασικά σημεῖα τῶν παραπάνω ἰσχυρισμῶν. Αὐτοί οἱ ἄνθρωποι (ἤ οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτούς) πιστεύουν στήν ἀνάγκη τοῦ διαλόγου μέ τόν λαό, ἀλλά δέν πιστεύουν πώς ἕνας τέτοιος διάλογος εἶναι ἐφικτός πρίν τήν κατάληψη τῆς ἐξουσίας. Ὅταν ὅμως ἀρνιόνται ὅτι εἶναι δυνατό οἱ ἡγέτες νά συμπεριφέρονται μέ κριτικά διαπαιδαγωγητικό τρόπο προτοῦ νά καταλάβουν τήν ἐξουσία, ἀρνιόνται τή διαπαιδαγωγητική ἰδιότητα τῆς ἐπανάστασης, *τήν πολιτιστική δράση* της πού προετοιμάζει τή μετατροπή της σέ *πολιτιστική ἐπανάσταση*.

Ἔχω τονίσει πολλές φορές ὅτι θά ἦταν ἀφέλεια νά περιμένει κανείς ἀπό τίς καταπιεστικές ἐλίτ νά ἐφαρμόσουν μιά λυτρωτική παιδεία. Ἀλλά, ἐπειδή ἡ ἐπανάσταση ἔχει ἀναντίρρητα διαπαιδαγωγητικό χαρακτήρα, μέ τήν ἔννοια ὅτι ἄν δέν ἀπελευθερώνει δέν εἶναι ἐπανάσταση, ἡ κατάληψη τῆς ἐξουσίας εἶναι μόνο μιά στιγμή — ἀδιάφορο πόσο ἀποφασιστική — στήν ἐπαναστατική πορεία. Ὡς πορεία, *τό πρίν* ἀπό τήν ἐπανάσταση εἶναι τοποθετημένο μέσα στήν καταπιεστική κοινωνία καί γίνεται φανερό μόνο στήν ἐπαναστατική συνείδηση.

Ἡ ἐπανάσταση γεννήθηκε ὡς κοινωνική ὀντότητα μέσα στήν καταπιεστική κοινωνία. Στό βαθμό πού εἶναι πολιτιστική δράση, δέν μπορεῖ παρά ν' ἀνταποκρίνεται στίς δυνατότητες τῆς κοινωνικῆς ὀντότητας ἀπό τήν ὁποία προέρχεται. Κάθε ὀντότητα ἀναπτύσσεται (ἤ ἀλλάζει) μέσα στόν ἴδιο τόν ἑαυτό της, χάρη στήν ἀλληλεπίδραση τῶν ἀντιφάσεών της. Οἱ ἐξωτερικοί παράγοντες, ἄν καί ἀναγκαῖοι, εἶναι ἀποτελεσματικοί μόνο ἄν συμπίπτουν μέ αὐτές τίς δυνατότητες[11]. Τό καινούρ-

11 Βλ., σχετικά μέ τοῦτο τό σημεῖο : Μάο Τσέ-Τούνγκ, *Διαλεχτά ἔργα*.

γιο τῆς ἐπανάστασης γεννιέται μέσα στήν παλιά, καταπιεστική κοινωνία. Ἡ κατάληψη τῆς ἐξουσίας ἀποτελεῖ μόνο μιάν ἀποφασιστική στιγμή τῆς συνεχιζόμενης ἐπαναστατικῆς πορείας. Σέ μιά δυναμική, καί ὄχι σέ μιά στατική, ἄποψη τῆς ἐπανάστασης, δέν ὑπάρχει ἀπόλυτο « πρίν », ἤ « μετά », μέ τήν κατάληψη τῆς ἐξουσίας ὡς διαχωριστική γραμμή.

Ἡ ἐπανάσταση, γεννημένη σέ ἀντικειμενικές συνθῆκες, ἐπιδιώκει νά ξεπεράσει τήν κατάσταση καταπίεσης, ἐγκαινιάζοντας μιά κοινωνία ἀνθρώπων πού ὁδεύει σέ μιά συνεχή ἀπελευθέρωση. Ἡ παιδευτική, διαλογική ποιότητα τῆς ἐπανάστασης, πού τήν κάνει νά εἶναι καί μιά « πολιτιστική ἐπανάσταση » πρέπει νά εἶναι παρούσα σ' ὅλα της τά στάδια. Αὐτή ἡ παιδευτική ποιότητα, εἶναι ἕνα ἀπό τά πιό ἀποτελεσματικά ὄργανα γιά τήν προφύλαξη τῆς ἐπανάστασης ἀπό τήν ἀπολίθωση καί τή στρωμάτωσή της σ' ἕναν ἀντεπαναστατικό γραφειοκρατικό ὀργανισμό. Γιατί ἡ ἀντεπανάσταση διεξάγεται ἀπό ἐπαναστάτες πού ἔχουν γίνει ἀντιδραστικοί.

Ἄν δέν εἶναι δυνατός ὁ διάλογος μέ τόν λαό πρίν ἀπό τήν κατάληψη τῆς ἐξουσίας, ἐπειδή ὁ λαός δέν ἔχει τήν πείρα τοῦ διαλόγου, δέν θά εἶναι δυνατή οὔτε ἡ κατάληψη τῆς ἐξουσίας, ἐπειδή ὁ λαός εἶναι ἐξίσου ἀμάθητος ἀπό ἄσκηση τῆς ἐξουσίας. Ἡ ἐπαναστατική διαδικασία εἶναι δυναμική, καί σ' αὐτή τή συνεχιζόμενη δυναμική, στήν πράξη τοῦ λαοῦ μαζί μέ τούς ἐπαναστατικούς ἡγέτες, ὁ λαός καί οἱ ἡγέτες θά μάθουν καί τόν διάλογο καί τήν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας. (Αὐτό εἶναι τόσο φανερό, ὅσο καί τό νά βεβαιώνεις ὅτι ὁ ἄνθρωπος μαθαίνει κολύμπι μέσα στό νερό καί ὄχι σέ μιά βιβλιοθήκη).

Ὁ διάλογος μέ τόν λαό δέν εἶναι οὔτε παραχώρηση, οὔτε δῶρο, καί πολύ λιγότερο εἶναι μιά τακτική πού ἐφαρμόζεται μέ σκοπό τήν ἐξουσίαση. Ὁ διάλογος, ὅπως καί ἡ συνάντηση τῶν ἀνθρώπων γιά τήν « ὀνομάτιση » τοῦ κόσμου, εἶναι μιά θεμελιακή προϋπόθεση γιά τήν πραγματική ἀνθρώπισή τους. Ὅπως λέει ὁ Gajo Petrovic :

« Ἐλεύθερη δράση εἶναι μόνο ἡ δράση πού μ' αὐτήν ὁ ἄνθρωπος ἀλλάζει τόν κόσμο του καί τόν ἑαυτό του... Μιά θετική προϋπόθεση τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἡ γνώση τῶν ὁρίων τῆς ἀναγκαιότητας, ἡ γνώση τῶν ἀνθρώπινων δημιουργικῶν δυνατοτήτων... Ὁ ἀγώνας γιά μιάν ἐλεύθερη κοινωνία δέν εἶναι ἀγώνας γιά μιάν ἐλεύθερη κοινωνία παρά μόνον ἄν μ' αὐτόν δημιουργεῖται ἕνας ἀκόμα μεγαλύτερος βαθμός ἀτομικῆς ἐλευθερίας »[12].

Ἄν αὐτό ἀληθεύει, τότε ἡ ἐπανάσταση εἶναι κατεξοχήν παιδευτική στόν χαρακτήρα της. Ὁ δρόμος πρός τήν ἐπανάσταση σημαίνει, ἐπομένως, ἄνοιγμα πρός τόν λαό καί ὄχι στεγανό σφάλισμα πρός αὐτόν. Σημαίνει ἐπίσης ἐπαφή μέ τό λαό καί ὄχι δυσπιστία. Καί, ὅπως τόνισε ὁ Λένιν, ὅσο περισσότερη θεωρία ἀπαιτεῖ μιά ἐπανάσταση, τόσο περισσότερο οἱ ἀρχηγοί της πρέπει νά εἶναι *μαζί μέ* τόν λαό γιά νά ἀντισταθοῦν στή δύναμη τῆς καταπίεσης.

Μέ βάση αὐτές τίς γενικές σκέψεις, ἄς ἐπιχειρήσουμε μιά διεξοδικότερη ἀνάλυση τῆς ἀντιδιαλογικῆς καί τῆς διαλογικῆς δράσης.

Κατάκτηση

Τό πρῶτο χαρακτηριστικό τῆς ἀντιδιαλογικῆς δράσης εἶναι ἡ ἀνάγκη γιά κατάκτηση. Ὁ ἀντιδιαλογικός ἄνθρωπος, στίς σχέσεις του μέ τούς ἄλλους ἀνθρώπους, βάζει ὡς σκοπό νά τούς κατακτήσει — ὅλο καί σέ μεγαλύτερη κλίμακα καί μέ κάθε μέσο, ἀπό τό πιό σκληρό ὥς τό πιό ἐκλεπτυσμένο, ἀπό τό πιό κατασταλτικό ὥς τό πιό περιποιητικό (πατερναλισμός).

Κάθε πράξη κατάκτησης περιλαμβάνει ἕναν κατακτητή καί κάποιον ἤ κάτι πού κατακτιέται. Ὁ κατακτητής ἐπιβάλλει

12 Gajo Petrovic, *Ἄνθρωπος καί Ἐλευθερία*, στό *Socialist Humanism*, πού ἐκδίδει ὁ Eric Fromm (Νέα Ὑόρκη, 1965) σελ. 274-6. Βλ., ἐπίσης τό βιβλίο τοῦ Petrovic, *Marx in the Mid-Twentieth Century* (Νέα Ὑόρκη, 1967).

τούς σκοπούς του στούς νικημένους καί τούς κάνει κτῆμα του. Ἐπιβάλλει τή γραμμή πλεύσης του στόν ἡττημένο, πού ἐσωτερικεύει αὐτό τό σχῆμα καί γίνεται ἕνα διφορούμενο ὄν πού « φιλοξενεῖ » μέσα του ἕνα ἄλλο. Ἀπό τήν ἀρχή της κιόλας, ἡ πράξη τῆς κατάκτησης, πού ὑποβιβάζει τούς ἀνθρώπους στό ἐπίπεδο τῶν πραγμάτων, εἶναι νεκρόφιλη.

Ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἀντιδιαλογική δράση εἶναι ἕνα σύνδρομο τῆς πραγματικῆς, συγκεκριμένης κατάστασης καταπίεσης, ἔτσι καί ἡ διαλογική δραστηριότητα εἶναι ἀπαραίτητη στήν ἐπαναστατική ὑπέρβαση αὐτῆς τῆς κατάστασης. Ἕνας ἄνθρωπος δέν εἶναι ἀντιδιαλογικός ἤ διαλογικός μέ ἀφηρημένο τρόπο, ἀλλά μέσα στόν κόσμο, μέ τούς ἀνθρώπους. Δέν εἶναι πρῶτα ἀντιδιαλογικός καί ὕστερα καταπιεστής. Εἶναι καί τά δυό συγχρόνως. Μέσα σέ μιά ἀντικειμενική κατάσταση καταπίεσης, ὁ ἀντιδιάλογος εἶναι ἀναγκαῖος στόν καταπιεστή ὡς μέσο γιά περαιτέρω καταπίεση, ὄχι μόνο οἰκονομική, ἀλλά καί πολιτιστική : οἱ νικημένοι ἀποστεροῦνται ἀπό τό δικαίωμα τοῦ λόγου, τῆς ἔκφρασης, ἀπό τήν κουλτούρα τους. Πιό πέρα, ὅταν ἔχει ἀρχίσει πιά μιά κατάσταση καταπίεσης, ὁ ἀντιδιάλογος γίνεται ἀπαραίτητος γιά τή διατήρησή της.

Ἐπειδή ἡ λυτρωτική δράση εἶναι ἀπό τήν ἴδια τή φύση της διαλογική, ὁ διάλογος δέν ἔρχεται *ὕστερα* ἀπ' αὐτή τή δράση ἀλλά συμβαδίζει μ' αὐτήν. Καί μιά πού ἡ ἀπελευθέρωση πρέπει νά εἶναι μιά μόνιμη κατάσταση, ὁ διάλογος γίνεται μιά *σταθερή* πλευρά τῆς λυτρωτικῆς δράσης[13].

Ἡ ἐπιθυμία γιά κατάκτηση (ἤ μάλλον ἡ ἀνάγκη τῆς κατάκτησης) εἶναι σ' ὅλες τίς ἐποχές παρούσα στήν ἀντιδιαλογική δράση. Γιά τόν σκοπό αὐτό, οἱ καταπιεστές προσπαθοῦν ν'

13 Ὅταν μιά λαϊκή ἐπανάσταση ἔρθει στήν ἐξουσία, τό γεγονός ὅτι σάν νέα ἐξουσία ἔχει τό ἠθικό χρέος νά καταστέλλει ὁποιαδήποτε ἀπόπειρα παλινόρθωσης τῆς παλιᾶς καταπιεστικῆς ἐξουσίας, δέν σημαίνει ὅτι ἡ ἐπανάσταση ἀντιφάσκει στόν διαλογικό της χαρακτήρα. Ὁ διάλογος ἀνάμεσα στούς πρώην καταπιεστές καί στούς καταπιεζόμενους, δηλαδή ἀνάμεσα σέ δυό ἀνταγωνιστικές τάξεις, δέν ἦταν δυνατός πρίν ἀπό τήν ἐπανάσταση. Καί ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἀδύνατος καί μετά τήν ἐπανάσταση.

ἀφανίσουν μέσα στόν ἄνθρωπο τήν ποιότητά του, ὡς « μελετητῆ » τοῦ κόσμου. Καί μιά πού οἱ καταπιεστές δέν μποροῦν νά ὁλοκληρώσουν αὐτόν τόν ἀφανισμό, ἀναγκάζονται νά *μυθοποιοῦν* τόν κόσμο. Γιά νά παρουσιάσουν στούς καταπιεζόμενους καί ὑποδουλωμένους ἕναν κόσμο ἀπάτης, προορισμένο νά αὐξάνει τήν ἀλλοτρίωση καί τήν παθητικότητά τους, οἱ καταπιεστές χρησιμοποιοῦν μιά σειρά μεθόδων, πού ἐμποδίζουν τήν παρουσίαση τοῦ κόσμου ὡς ἕνα πρόβλημα, καί πού τόν δείχνουν μάλλον ὡς ἀμετάβλητη πραγματικότητα, ὡς κάτι δοσμένο — ὡς κάτι πού σ' αὐτό οἱ ἄνθρωποι, σάν ἁπλοί θεατές, ὀφείλουν νά προσαρμοστοῦν.

Οἱ καταπιεστές εἶναι ὑποχρεωμένοι νά πλησιάσουν τόν λαό γιά νά τόν κρατήσουν παθητικό μέσω τῆς ὑποταγῆς. Αὐτή ἡ προσέγγιση, ὡστόσο, δέν σημαίνει *συμφωνία* μέ τό λαό, οὔτε ἀπαιτεῖ ἀληθινή ἐπικοινωνία. Οἱ καταπιεστές τήν πραγματοποιοῦν σερβίροντας τούς ἀπαραίτητους μύθους γιά τή διατήρηση τοῦ κατεστημένου : λ.χ., τόν μύθο ὅτι τό καταπιεστικό καθεστώς εἶναι μιά « ἐλεύθερη κοινωνία »· τόν μύθο ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἐλεύθεροι νά δουλεύουν ὅπου ἐπιθυμοῦν, ὅτι ἄν δέν τούς ἀρέσει τό ἀφεντικό τους, μποροῦν νά τό παρατήσουν καί νά ψάξουν γιά ἄλλη δουλειά· τόν μύθο ὅτι αὐτό τό καθεστώς σέβεται τά ἀνθρώπινα δικαιώματα καί γι' αὐτό εἶναι ἄξιο σεβασμοῦ· τόν μύθο ὅτι ὅποιος εἶναι ἐργατικός μπορεῖ νά γίνει ἐπιχειρηματίας — καί, ἀκόμα χειρότερα, τόν μύθο ὅτι ὁ πλανώδιος πραματευτής εἶναι ἐξίσου ἕνας ἐπιχειρηματίας ὅσο κι ὁ ἰδιοκτήτης ἑνός μεγάλου ἐργοστασίου· τόν μύθο τοῦ καθολικοῦ δικαιώματος στή μόρφωση, ὅταν ἀπ' ὅλα τά παιδιά τῆς Βραζιλίας πού μπαίνουν στό δημοτικό μόλις ἕνα ἐλάχιστο μέρος τους κατορθώνουν νά φτάσουν στό Πανεπιστήμιο· τόν μύθο τῆς ἰσότητας ὅλων τῶν ἀνθρώπων, ὅταν ἡ ἐρώτηση « Ξέρεις σέ ποιόν μιλᾶς ; » εἶναι ἀκόμα πολύ συνηθισμένη σ' ἐμᾶς· τόν μύθο γιά τόν ἡρωισμό τῆς τάξης τῶν καταπιεστῶν ὡς προαστιστῶν τοῦ « δυτικοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ », ἐνάντια στήν « ὑλιστική βαρβαρότητα »· τόν μύθο τῆς γενναιοψυχίας καί φι-

λανθρωπίας τῶν ἐλίτ, ὅταν αὐτό πού κάνουν στήν πραγματικότητα ὡς τάξη εἶναι νά ἐνθαρρύνουν ἐκλεκτικές « ἀγαθοεργίες » (κατόπιν τίς ἀναπτύσσουν στόν μύθο τῆς « ἀνιδιοτελοῦς βοήθειας », πού στό διεθνές πεδίο ἐπικρίθηκε πολύ αὐστηρά ἀπό τόν Πάπα Ἰωάννη τόν 23ο)[14]· τόν μύθο ὅτι οἱ κυρίαρχες ἐλίτ « ἀναγνωρίζουν τά καθήκοντά τους » καί προάγουν τήν πρόοδο τοῦ λαοῦ, ἔτσι πού ὁ λαός, σάν ἔκφραση τῆς εὐγνωμοσύνης του, πρέπει νά δέχεται τά λόγια τῶν ἐλίτ καί νά συμμορφώνεται μ' αὐτά· τόν μύθο ὅτι ἡ ἀνταρσία εἶναι ἁμάρτημα κατά τοῦ Θεοῦ· τόν μύθο τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ὡς θεμελιακοῦ στοιχείου γιά τήν ἀτομική ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου (ὅσον καιρό οἱ δυνάστες εἶναι οἱ μόνες ἀληθινά ἀνθρώπινες ὑπάρξεις)· τόν μύθο τῆς ἐργατικότητας τῶν καταπιεστῶν καὶ τῆς ὀκνηρίας καί ἀνεντιμότητας τῶν καταπιεζομένων, καθώς καί τόν μύθο τῆς φυσικῆς κατωτερότητας τῶν τελευταίων καί τῆς ἀνωτερότητας τῶν πρώτων[15].

Ὅλοι αὐτοί οἱ μύθοι (καί ἄλλοι πού ὁ ἀναγνώστης θά μποροῦσε νά προσθέσει στόν κατάλογο), πού ἡ ἐσωτερίκευσή τους εἶναι ἀπαραίτητη γιά τήν καθυπόταξη τῶν καταπιεζομένων, παρουσιάζονται σ' αὐτούς μέ μιά καλά ὀργανωμένη προπαγάνδα καί συνθηματολογία, διαμέσου τῶν μαζικῶν μέσων « ἐπικοινω-

14 « Ἐπιπλέον οἱ οἰκονομικά ἀναπτυγμένες χῶρες πρέπει νά προσέξουν ἰδιαίτερα μήπως παρέχοντας βοήθεια στίς φτωχότερες χῶρες προσπαθοῦν νά χρησιμοποιήσουν πρός δικό τους ὄφελος τήν ἐπικρατούσα πολιτική κατάσταση κι ἐπιδιώκουν νά τίς καθυποτάξουν.

Ἂν τυχόν γίνονται τέτοιες ἀπόπειρες, αὐτό εἶναι σαφῶς μιά ἄλλη μορφή ἀποικιοκρατίας, πού ἄν καί σκεπασμένη κάτω ἀπό διαφορετικό ὄνομα, ἐκφράζει ἁπλῶς τήν παλιότερη καί ξεπερασμένη κυριαρχία τους, πού ἔχει ἐγκαταλειφθεῖ τώρα ἀπό πολλές χῶρες. Ὅταν οἱ διεθνεῖς σχέσεις παρεμποδίζονται ἔτσι, ἡ ὁμαλή πρόοδος ὅλων τῶν λαῶν ἀπειλεῖται » (Ἀπό τήν Ἐγκύκλιο *Mater et Magistra*, ἄρθρα 171 καί 172).

15 Ὁ Memmi ἀναφέρεται στήν εἰκόνα πού ὁ ἀποικιοκράτης σχηματίζει γιά τόν ἀποικιοκρατούμενο : « Ὁ ἀποικιοκράτης κατηγορεῖ τόν ἀποικιοκρατούμενο ὅτι εἶναι ὀκνηρός. Ἀποφαίνεται ὅτι ἡ ὀκνηρία αὐτή εἶναι ἔμφυτη στόν ἀποικιοκρατούμενο ».

νίας », λές καί ἡ τέτοια ἀλλοτρίωση ἀποτελεῖ πραγματική ἐπικοινωνία![16].

Κοντολογίς, δέν ὑπάρχει καταπιεστική πραγματικότητα πού νά μήν εἶναι ταυτόχρονα κατανάγκην ἀντιδιαλογική, ὅπως δέν ὑπάρχει ἀντιδιάλογος ὅπου οἱ καταπιεστές νά μήν ἔχουν ἀκούραστα ἐπιδοθεῖ στή συνεχή κατάκτηση τῶν καταπιεζομένων. Στήν ἀρχαία Ρώμη, οἱ κυρίαρχες ἐλίτ μιλοῦσαν γιά τήν ἀνάγκη νά δοθοῦν στόν λαό « ἄρτος καί θεάματα », γιά νά τόν « μαλακώσουν » καί νά ἐξασφαλίσουν τήν ἡσυχία τους. Οἱ σημερινές κυρίαρχες ἐλίτ, ὅπως κι ἐκεῖνες ὅλων τῶν ἐποχῶν, συνεχίζουν (μέ μιά νέα ἔκδοση τοῦ « προπατορικοῦ ἁμαρτήματος ») νά χρειάζονται νά κατακτήσουν ἄλλους — μέ ἤ χωρίς ἄρτον καί θεάματα. Τό περιεχόμενο καί οἱ μέθοδες τῆς κατάκτησης διαφέρουν ἱστορικά, ἐκεῖνο πού παραμένει ἀμετάβλητο εἶναι τό νεκρόφιλο πάθος τῆς καταπίεσης.

Διαίρει καί βασίλευε

Πρόκειται γιά μιάν ἄλλη θεμελιακή διάσταση τῆς θεωρίας τῆς καταπιεστικῆς δράσης, πού εἶναι τόσο παλιά ὅσο καί ἡ ἴδια ἡ καταπίεση. Ἡ καταπιεστική μειοψηφία, ἀφοῦ ὑποτάξει καί κυριαρχήσει πάνω στήν πλειοψηφία, θά πρέπει νά τή διχάσει καί νά τήν κρατᾶ διχασμένη, γιά νά μπορέσει νά μείνει στήν ἐξουσία. Ἡ μειοψηφία δέν μπορεῖ νά ἐπιτρέψει στόν ἑαυτό της τήν πολυτέλεια ν' ἀνεχθεῖ τήν ἑνότητα τοῦ λαοῦ, πού ἀναμφίβολα θά ἐσήμαινε μιά σοβαρή ἀπειλή στή δική της ἡγεμονία. Γι' αὐτό, οἱ καταπιεστές χρησιμοποιοῦν ὅλες τίς μέθοδες (ἀκόμα καί τή βία) γιά νά καταστείλουν ὁποιαδήποτε δράση, πού θά μποροῦσε, ἔστω καί μέ στοιχειώδη τρόπο, ν' ἀφυπνίσει στούς καταπιεζόμενους τήν ἀνάγκη γιά ἑνότητα. Ἔννοιες ὅπως ἑνότητα, ὀργάνωση καί ἀγώνας, χαρακτηρίζονται ὡς ἐπικίνδυνες. Στήν πραγ-

16 Δέν ἐπικρίνω ἐδῶ τά μέσα ἐπικοινωνίας ἀλλά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο χρησιμοποιοῦνται.

ματικότητα, βέβαια, αὐτές οἱ ἔννοιες *εἶναι* ἐπικίνδυνες — στούς καταπιεστές — γιατί ἡ κατανόησή τους εἶναι ἀναγκαία γιά τίς ἀπελευθερωτικές ἐνέργειες.

Συμφέρον τῶν καταπιεστῶν εἶναι νά ἀποδυναμώνουν ἀκόμα περισσότερο τούς καταπιεζόμενους, νά τούς ἀπομονώνουν, νά δημιουργοῦν καί νά βαθαίνουν τό χάσμα ἀνάμεσά τους. Αὐτό πετυχαίνεται μέ διάφορα μέσα, ἀπό τίς κατασταλτικές μέθοδες τῆς κυβερνητικῆς γραφειοκρατίας ὡς τίς μορφές τῆς πολιτιστικῆς δράσης πού χειραγωγοῦν τόν λαό, ἐνῶ τοῦ δίνουν τήν ἐντύπωση ὅτι τόν βοηθοῦν.

Ἕνα ἀπό τά χαρακτηριστικά τῆς καταπιεστικῆς πολιτιστικῆς δράσης, πού σπάνια γίνεται ἀντιληπτό ἀπό τούς ἀσχολούμενους μ' αὐτήν ἀφοσιωμένους ἀλλά ἀφελεῖς ἐπαγγελματίες, εἶναι ἡ ἔμφαση πού δίνεται σέ μιάν *ὁρισμένη* πλευρά τῶν προβλημάτων καί ὄχι στήν ἐξέτασή τους ὡς διαστάσεων μιᾶς *ὁλότητας*. Στά προγράμματα «περιφερειακῆς ἀνάπτυξης», ὅσο περισσότερο μιά περιφέρεια ἤ περιοχή εἶναι κομματιασμένη σέ «τοπικές κοινότητες», δίχως τή μελέτη αὐτῶν τῶν κοινοτήτων καί ὡς ὁλοτήτων καί ὡς μερῶν μιᾶς ἄλλης ὁλότητας (περιφέρειας, περιοχῆς, κλπ.) — πού μέ τή σειρά της εἶναι μέρος μιᾶς ἄλλης, μεγαλύτερης (τοῦ ἔθνους, ὡς μέρους τῆς ἠπειρωτικῆς ὁλότητας) — τόσο ἡ ἀλλοτρίωση γίνεται ἐντονότερη. Καί ὅσο πιό ἀλλοτριωμένοι εἶναι οἱ ἄνθρωποι, τόσο εἶναι εὐκολότερο νά τούς διχάζεις καί νά τούς κρατᾶς διχασμένους. Αὐτές οἱ ἀποκεντρωτικές μορφές δράσης, καθώς ἐνισχύουν τόν ἀποκεντρωμένο τρόπο ζωῆς τῶν καταπιεζόμενων (ἰδιαίτερα στίς ἀγροτικές περιοχές), ἐμποδίζουν τούς καταπιεζόμενους νά δοῦν κριτικά τήν πραγματικότητα καί τούς κρατοῦν ἀπομονωμένους ἀπό τά προβλήματα τῶν καταπιεζόμενων σέ ἄλλες περιοχές[17].

17 Ἡ κριτική αὐτή δέν ἔχει φυσικά ἐφαρμογή γιά τίς δραστηριότητες πού βρίσκονται μέσα σέ μιά διαλεκτική προοπτική, βασιζόμενη στήν κατανόηση τῆς τοπικῆς κοινότητας τόσο ὡς συνόλου ὅσο καί ὡς μέρους μιᾶς μεγαλύτερης ὁλότητας. Στρέφεται σέ ὅσους δέν ἀντιλαμβάνονται ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς τοπικῆς κοινότητας δέν μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ παρά μόνο μέσα στό συνολικό πλαίσιο τοῦ ὁποίου εἶναι μέρος, σέ ἀλληλεπίδραση

Τό ἴδιο διαιρετικό ἀποτέλεσμα παρατηρεῖται στά λεγόμενα « μαθήματα ἄσκησης τῆς ἡγεσίας », πού εἶναι (ἄν καί πολλοί ἀπό τούς ὀργανωτές τους δέν ἔχουν τέτοιες προθέσεις) σέ τελευταία ἀνάλυση ἐξίσου ἀλλοτριωτικά. Αὐτά τά μαθήματα στηρίζονται στήν ἀφελή ὑπόθεση ὅτι μπορεῖς νά προαγάγεις τήν κοινότητα ἐκπαιδεύοντας τούς ἡγέτες της — λές καί εἶναι τά μέρη πού προάγουν τό σύνολο καί ὄχι τό σύνολο πού, προαγόμενο, προάγει τά μέρη. Ἐκεῖνα τά μέλη τῆς κοινότητας πού παρουσιάζουν ἐπαρκεῖς ἡγετικές ἱκανότητες ὥστε νά ἐπιλεχθοῦν γι' αὐτά τά μαθήματα, κατανάγκην καθρεφτίζουν καί ἐκφράζουν τίς ἐπιδιώξεις τῶν ἀτόμων τῆς κοινότητάς τους. Βρίσκονται σέ ἁρμονία μέ τόν τρόπο ζωῆς καί στόχασης σχετικά μέ τήν πραγματικότητα πού χαρακτηρίζει τούς συντρόφους τους, ἔστω κι ἄν δείχνουν ἰδιαίτερες ἱκανότητες, πού τούς δίνουν τήν ἰδιότητα τοῦ « ἡγέτη ». Μόλις τελειώσουν τά μαθήματα καί γυρίσουν πίσω μέ ἐφόδια πού δέν εἶχαν πρωτύτερα, τότε ἤ χρησιμοποιοῦν αὐτά τά ἐφόδια γιά νά ἐλέγχουν τήν καταποντισμένη καί κυριαρχημένη συνείδηση τῶν συντρόφων τους, ἤ καταντοῦν ξένοι μέσα στίς ἴδιες τίς κοινότητές τους, ὁπότε ἡ ἡγετική θέση τους ἀπειλεῖται. Γιά νά μή χάσουν τήν ἡγετική τους ἰδιότητα, τό πιθανότερο εἶναι ὅτι θά συνεχίσουν νά χειραγωγοῦν τήν κοινότητά τους, ἀλλά μ' ἕναν ἀποδοτικότερο τρόπο.

Ὅταν ἡ πολιτιστική δράση, ὡς ἀθροισμένη καί ἀθροιστική διαδικασία, ἀσκεῖται σέ μιά κοινότητα ὁλόκληρη καί ὄχι μόνο ἀπό τούς ἡγέτες της, συντελεῖται μιά ἀντίθετη πορεία. Ἡ οἱ ὡς τώρα ἡγέτες ἀναπτύσσονται μαζί μ' ὅλους τούς ἄλλους, ἤ ἀντικατασταίνονται μέ νέους ἡγέτες πού ἐκφράζουν τή νέα κοινωνική συνείδηση τῆς κοινότητας.

Οἱ δυνάστες δέν εὐνοοῦν τήν πρόοδο τῆς κοινότητας ὡς συνόλου, ἀλλά μόνο ὁρισμένων ἐπίλεκτων ἡγετῶν. Τά μαθήματα

μέ τά ἄλλα μέρη. Αὐτό προϋποθέτει συνείδηση τῆς ἑνότητας μέσα στή διαφορότητα, ὀργάνωση πού βάζει σέ κανάλια τίς διασκορπισμένες δυνάμεις, καί μιά καθαρή ἀντίληψη τῆς ἀνάγκης ν' ἀλλάξει ἡ πραγματικότητα. Κι αὐτό, φυσικά, τρομάζει τούς δυνάστες.

πού ἀναφέραμε, μέ τό νά συντηροῦν μιά κατάσταση ἀλλοτρίωσης, ἐμποδίζουν τήν ἀφύπνιση τῆς συνείδησης καί τῆς κριτικῆς παρέμβασης στή συνολική πραγματικότητα. Καί χωρίς αὐτή τήν κριτική παρέμβαση, εἶναι πάντα δύσκολο νά ἐπιτευχθεῖ ἡ ἑνότητα τῶν καταπιεζομένων ὡς τάξης.

Ἡ ταξική σύγκρουση εἶναι μιά ἄλλη ἔννοια πού ἀναστατώνει τούς καταπιεστές, μιά πού δέν ἐπιθυμοῦν νά θεωροῦνται ὡς καταπιεστές. Ἀνίκανοι νά ἀρνηθοῦν — ὅσο κι ἄν προσπαθοῦν — τήν ὕπαρξη τῶν κοινωνικῶν τάξεων, κηρύττουν τήν ἀνάγκη τῆς κατανόησης καί τῆς εἰρηνικῆς συνύπαρξης ἀνάμεσα σ' αὐτούς πού ἀγοράζουν καί σ' αὐτούς πού εἶναι ὑποχρεωμένοι νά πουλᾶνε τήν ἐργασία τους[18]. Ὡστόσο, ὁ ὁλοφάνερος ἀνταγωνισμός πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στίς δύο τάξεις κάνει τήν « ἁρμονία » αὐτή ἀπραγματοποίητη[19]. Οἱ ἐλίτ, κάνουν ἐκκλήσεις γιά

18 Ὁ ἐπίσκοπος Franic Spilt εἶναι πολύ εὔγλωττος σ' αὐτό τό σημεῖο : « Ἄν οἱ ἐργάτες δέν γίνουν, κατά κάποιον τρόπο, κάτοχοι τῆς ἐργασίας τους, ὅλες οἱ διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις πού προτείνονται θά εἶναι ἀτελέσφορες. [Αὐτό ἰσχύει] καί ὅταν ἀκόμα οἱ ἐργάτες παίρνουν ὑψηλούς μισθούς σ' ἕνα οἰκονομικό σύστημα, ἀλλά δέν εἶναι εὐχαριστημένοι μ' αὐτές τίς αὐξήσεις. Θέλουν νά εἶναι κάτοχοι, ὄχι πουλητές τοῦ μόχθου τους... Σήμερα, οἱ ἐργάτες ἀντιλαμβάνονται, ὁλοένα καί περισσότερο, ὅτι ἡ ἐργασία ἀντιπροσωπεύει ἕνα μέρος τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας. Ἀλλά μιά προσωπικότητα δέν πουλιέται, οὔτε ἀγοράζεται. Κάθε μορφή ἀγοραπωλησίας τῆς ἐργασίας εἶναι ἕνας τύπος σκλαβιᾶς. Ἡ ἐξέλιξη τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας ἀπό τούτη τήν ἄποψη εἶναι σαφῶς ἀνοδική στά πλαίσια ἑνός συστήματος πού λέγεται ὅτι εἶναι λιγότερο εὐαίσθητο ἀπό τό δικό μας στό θέμα τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας, δηλαδή τοῦ μαρξισμοῦ » « 15 Obiscos hablan en prol del Tercer Mundo ». CIDOC, Informa (Mexico, 1967), doc. 67/35 σελ. 1-11.

19 Σχετικά μέ τίς κοινωνικές τάξεις καί τήν πάλη τῶν τάξεων (πού ὁ Μάρξ κατηγορεῖται ὅτι τίς ἐφεῦρε) βλέπε τό γράμμα τοῦ Marx πρός τόν J. Weydemeyer τῆς 1ης Μαρτίου 1852 : « ...Ὅσο γιά μένα, δέν μοῦ ἀνήκει ἡ τιμή οὔτε ὅτι ἀνακάλυψα τήν ὕπαρξη τῶν τάξεων στή σύγχρονη κοινωνία, οὔτε ὅτι ἀνακάλυψα τήν πάλη ἀνάμεσά τους. Πολύ πρίν ἀπό μένα, ἀστοί ἱστορικοί εἶχαν περιγράψει τήν ἱστορική ἐξέλιξη αὐτῆς τῆς πάλης τῶν τάξεων, καί ἀστοί οἰκονομολόγοι τήν οἰκονομική ἀνατομία *τῶν τάξεων*. Ὅ,τι καινούργιο ἔκανα ἐγώ ἦταν ν' ἀποδείξω : 1) ὅτι ἡ ὕπαρξη τῶν τάξεων συνδέεται ἁπλῶς μέ *ὁρισμένες ἱστορικές φάσεις ἀνάπτυξης τῆς παραγωγῆς*· 2) ὅτι ἡ ταξική πάλη ὁδηγεῖ ἀναγκαστικά στή δικτατορία τοῦ προλεταριάτου· 3) ὅτι ἡ ἴδια αὐτή δικτατορία τοῦ προλεταριάτου ἀποτελεῖ μονάχα τό πέρασμα στήν κατάργηση ὅλων τῶν τάξεων καί σέ μιάν ἀταξική κοινωνία... » (K. Marx and Fr. Engels, *Selected Works* (N.Y. 1968), σελ. 679.

ἁρμονικές σχέσεις ἀνάμεσα στίς τάξεις, λές καί οἱ τάξεις εἶναι τυχαῖες συνάξεις ἀτόμων πού κοιτάζουν μέ περιέργεια τίς βιτρίνες τῶν καταστημάτων κάποιο κυριακάτικο ἀπόγεμα. Ἡ μόνη ἁρμονία πού εἶναι βιώσιμη καί ἀποδείξιμη εἶναι ἐκείνη πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στούς ἴδιους τούς καταπιεστές. Ἄν καί μπορεῖ νά διαφωνοῦν καί κάποτε μάλιστα νά συγκρούονται γιά τά συμφέροντα τῆς ὁμάδας τους, ἐνώνονται ἀμέσως ὅταν ἀπειλεῖται ἡ τάξη τους. Κατά τόν ἴδιο τρόπο, ἡ ἁρμονία ἀνάμεσα στούς καταπιεζόμενους εἶναι δυνατή μόνον ὅταν τά μέλη της ἀγωνίζονται γιά τήν ἀπελευθέρωσή τους. Μόνο σέ ἐξαιρετικές περιπτώσεις εἶναι ὄχι μόνο δυνατή ἀλλά καί ἀναγκαία ἡ ἑνότητα καί ὁ κοινός ἀγώνας καί γιά τίς δύο τάξεις. Ὅταν ὅμως περάσει ὁ κίνδυνος πού τούς ἔνωνε, θά ἐπιστρέψουν στήν ἀντίφαση πού ὁρίζει τήν ὕπαρξή τους καί πού στήν πραγματικότητα ποτέ δέν ἐξαφανίστηκε.

Ὅλες οἱ δραστηριότητες τῆς κυρίαρχης τάξης φανερώνουν τό πόσο ἔχει ἀνάγκη νά διχάζει γιά νά διατηρήσει τό καταπιεστικό κράτος. Ἡ ἐπέμβασή της στά σωματεῖα, ἡ εὔνοια πού δείχνει σέ ὁρισμένους « ἐκπροσώπους » τῶν καταπιεζόμενων τάξεων (καί πού στήν πραγματικότητα ἐκπροσωποῦν τόν καταπιεστή καί ὄχι τούς συντρόφους τους)· ἡ προώθηση πού κάνει ὁρισμένων ἀτόμων μέ ἡγετικές ἱκανότητες πού θά μποροῦσαν ν' ἀποτελέσουν ἀπειλή ἄν δέν τά « μαλάκωνε » μ' αὐτόν τόν τρόπο· ἡ ἀπονομή ὠφελημάτων στούς μέν καί ποινῶν σέ ἄλλους : ὅλα αὐτά εἶναι τρόποι διαίρεσης γιά νά διατηρηθεῖ τό σύστημα πού ἐξυπηρετεῖ τήν ἐλίτ. Εἶναι μορφές δράσης πού ἐκμεταλλεύονται, ἄμεσα ἤ ἔμμεσα, ἕνα ἀπό τά ἀδύνατα σημεῖα τῶν καταπιεζομένων : τή βασική τους ἀνασφάλεια. Οἱ καταπιεζόμενοι εἶναι ἀνασφαλεῖς στή διττή τους ὑπόσταση, ὡς ὄντα « πού ἔχουν μέσα τους » τόν δυνάστη. Ἀπό τή μιά μεριά τοῦ ἀντιστέκονται, κι ἀπό τήν ἄλλη, σ' ἕνα ὁρισμένο στάδιο τῶν σχέσεών τους, ἕλκονται ἀπ' αὐτόν. Ἔτσι, οἱ δυνάστες εὔκολα πετυχαίνουν θετικά ἀποτελέσματα ἀπό τή διασπαστική τους δράση.

Ἐπιπλέον, οἱ καταπιεζόμενοι γνωρίζουν, ἀπό τήν πεῖρα τους,

τό τίμημα τῆς ἄρνησής τους νά δεχτοῦν τήν « πρόσκληση » πού τούς προσφέρεται μέ σκοπό τήν ἀποτροπή τῆς ἐνότητάς τους ὡς τάξης : χάνουν τή δουλειά τους καί μπαίνει τό ὄνομά τους στό « μαῦρο κατάλογο », πού σημαίνει ὅτι τούς κλείνονται οἱ πόρτες καί γιά ἄλλες δουλειές. Ἔτσι, ἡ βασική τους ἀνασφάλεια συνδέεται ἄμεσα μέ τήν ὑποδούλωση τῆς ἐργασίας τους (πού συνεπάγεται πραγματικά τήν ὑποδούλωση τοῦ προσώπου τους, ὅπως τό τόνισε καί ὁ ἐπίσκοπος Franic Spilt).

Οἱ ἄνθρωποι ἀρτιώνονται μόνο στόν βαθμό πού πλάθουν τόν κόσμο τους (πού εἶναι ἕνας ἀνθρώπινος κόσμος) καί τόν πλάθουν μέ τή μεταμορφωτική ἐργασία τους. Ἡ ἀρτίωση τῶν ἀνθρώπων βρίσκεται, ἐπομένως, στήν ἀρτίωση τοῦ κόσμου. Ἂν γιά τούς ἀνθρώπους τό νά ἀνήκουν στόν κόσμο τῆς ἐργασίας σημαίνει νά εἶναι ἐξαρτημένοι, ἀνασφαλεῖς καί μόνιμα ἀπειλούμενοι — ἂν ἡ ἐργασία τους δέν ἀνήκει στούς ἴδιους —, οἱ ἄνθρωποι δέν μποροῦν νά ἀρτιωθοῦν. Μιά ἐργασία πού δέν εἶναι ἐλεύθερη παύει νά εἶναι μιά προσπάθεια ἀρτίωσης καί καταντᾶ ἕνα ἀποτελεσματικό μέσο ἀπανθρώπισης.

Κάθε κίνηση τῶν καταπιεζομένων πρός τήν ἑνότητα σπρώχνει πρός ἄλλες ἐνέργειες. Σημαίνει ὅτι ἀργά ἤ γρήγορα οἱ καταπιεζόμενοι θά ἀντιληφθοῦν τήν κατάσταση τῆς ἀποπροσωποποίησής τους, καί θά ἀνακαλύψουν ὅτι ὅσον καιρό μένουν διασπασμένοι θά εἶναι πάντα εὔκολη λεία γιά χειραγώγηση καί καθυπόταξη. Ἡ ἑνότητα καί ἡ ὀργάνωση θά τούς κάνουν ἱκανούς νά μετατρέψουν τήν ἀδυναμία τους σέ μιά μεταμορφωτική δύναμη μέ τήν ὁποία θά μπορέσουν νά μεταπλάσουν τόν κόσμο, νά τόν κάνουν περισσότερο ἀνθρώπινο[20]. Ὡστόσο, ὅσο περισσό-

20 Αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού οἱ δυνάστες νιώθουν τήν ἀνάγκη νά κρατοῦν τούς ἐργάτες γῆς ξεκομμένους ἀπό τούς ἐργάτες τῆς πόλης, ὅπως ἐπίσης εἶναι ὑποχρεωμένοι νά κρατοῦν καί τίς δυό αὐτές ὁμάδες μακριά ἀπό τούς φοιτητές. Οἱ ἐκδηλώσεις ἀνταρσίας τῶν φοιτητῶν (ἄν καί αὐτοί δέν ἀποτελοῦν μιά χωριστή κοινωνική τάξη) τούς καθιστᾶ ἐπικίνδυνους σέ περίπτωση πού ἑνωθοῦν μέ τό λαό. Γι' αὐτό εἶναι ἀνάγκη νά πειστοῦν οἱ κατώτερες τάξεις ὅτι οἱ φοιτητές εἶναι ἀνεύθυνοι καί ἀναρχικοί, ὅτι οἱ ἐκδηλώσεις τους εἶναι πλαστές γιατί, σάν φοιτητές, ὀφείλουν νά κοιτά-

τερο ἀνθρώπινος εἶναι ὁ κόσμος πού ἐπιδιώκουν, τόσο μεγαλώνει ἡ ἀντίθεση μέ τόν «ἀνθρώπινο κόσμο» τῶν καταπιεστῶν — ἕνα κόσμο πού εἶναι ἀποκλειστικό κτῆμα τῶν καταπιεστῶν, οἱ ὁποῖοι κηρύσσουν μιά ἀπραγματοποίητη ἁρμονία μεταξύ αὐτῶν τῶν ἴδιων (πού ἀπανθρωπίζουν) καί τῶν καταπιεζομένων (πού ἀπανθρωπίζονται). Κι ἐφόσον δυνάστες καί δυναστευόμενοι εἶναι δυό ἀντίθετες ὁμάδες, ὅ,τι ἐξυπηρετεῖ τά συμφέροντα τῆς μιᾶς ὁμάδας ἀντιστρατεύεται τά συμφέροντα τῆς ἄλλης.

Τό διαίρει γιά νά διατηρήσεις τό status quo, ἑπομένως, εἶναι κατανάγκην ἕνας θεμελιακός στόχος στή θεωρία τῆς ἀντιδιαλογικῆς δράσης. Ἐπιπλέον, οἱ κυρίαρχοι προσπαθοῦν νά παρουσιάζονται σάν οἱ σωτῆρες τῶν ἀνθρώπων τούς ὁποίους ἀπανθρωπίζουν καί διαιροῦν. Αὐτός ὁ μεσιανισμός δέν μπορεῖ, ὡστόσο, νά κρύψει τήν πραγματική τους πρόθεση : νά σώσουν τόν ἑαυτό τους. Θέλουν νά διατηρήσουν τά πλούτη τους, τή δύναμή τους, τόν τρόπο ζωῆς τους : τά πράγματα πού τούς ἐπιτρέπουν νά κρατοῦν τούς ἄλλους ὑπόδουλους. Τό λάθος τους εἶναι πού πιστεύουν ὅτι οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νά σωθοῦν μόνοι τους (ἄσχετα ἀπό τό τί ἐννοεῖ κανείς μέ τόν ὅρο «σωτηρία»), εἴτε ὡς ἄτομα εἴτε ὡς τάξη καταπιεστῶν. Ἡ σωτηρία ὅμως δέν πετυχαίνεται παρά μόνο *μαζί μέ* τούς ἄλλους. Στό βαθμό πού οἱ ἐλίτ καταπιέζουν, δέν μποροῦν νά εἶναι *μαζί μέ* τούς καταπιεζόμενους, γιατί τό νά εἶσαι *ἐναντίον* τους εἶναι ἡ ἴδια ἡ οὐσία τῆς καταπίεσης.

Μιά ψυχανάλυση τῆς καταπιεστικῆς δράσης θά μποροῦσε νά ἀποκαλύψει τήν «ψεύτικη γενναιοψυχία» τοῦ καταπιεστῆ (ὅπως περιγράφεται στό Κεφ. Α), ὡς μιά διάσταση τοῦ συμπλέγματός του ἐνοχῆς. Μέ τήν ψεύτικη γενναιοψυχία, ὁ καταπιεστής δέν προσπαθεῖ μόνο νά διατηρήσει ἕνα ἄδικο καί νεκρόφιλο καθεστώς ἀλλά καί νά «ἐξαγοράσει» τήν εἰρήνη γιά τόν ἑαυτό του. Τό δυστύχημα ὅμως εἶναι ὅτι ἡ εἰρήνη δέν ἐξαγοράζεται. Ἡ εἰρήνη βιώνεται μέ πράξεις ἀλληλεγγύης καί ἀγάπης,

ζουν τά μαθήματά τους, ὅπως οἱ βιομηχανικοί ἐργάτες καί οἱ ἀγρότες ἔχουν καθῆκον νά δουλεύουν γιά τήν «προκοπή τοῦ ἔθνους».

πού δέν μποροῦν νά ἐνσαρκωθοῦν στήν καταπίεση. Καί γι' αὐτό, τό μεσιανικό στοιχεῖο στή θεωρία τῆς ἀντιδιαλογικῆς δράσης ἐνισχύει τό πρῶτο χαρακτηριστικό αὐτῆς τῆς δράσης: τήν ἀνάγκη γιά κατάκτηση.

Ἐφόσον εἶναι ἀνάγκη νά διχάζεται ὁ λαός γιά νά διατηρεῖται τό ὑφιστάμενο καθεστώς καί, κατά συνέπεια, ἡ ἐξουσία τῶν κυριάρχων, οἱ καταπιεστές ὀφείλουν ἀπαραίτητα νά ἐμποδίζουν τούς καταπιεζόμενους ν' ἀντιληφθοῦν τή στρατηγική τους. Ἔτσι, οἱ πρῶτοι προσπαθοῦν νά πείσουν τούς δεύτερους ὅτι τούς « ὑπερασπίζουν » ἐνάντια στή δαιμονική δράση τῶν « περιθωριακῶν, κακοποιῶν καί ἐχθρῶν τοῦ Θεοῦ » (αὐτά τά ἐπίθετα δίνονται σέ ἀνθρώπους πού ἀφιέρωσαν κι ἀφιερώνουν τή ζωή τους στήν ἐξαίσια ἐπιδίωξη τῆς ἐξανθρώπισης τοῦ ἀνθρώπου). Γιά νά διχάσουν καί νά μπερδέψουν τόν λαό, οἱ χαλαστές αὐτοκαλοῦνται οἰκοδόμοι καί κατηγοροῦν τούς πραγματικούς οἰκοδόμους ὅτι εἶναι χαλαστές. Ἡ ἱστορία, ὡστόσο, ἀναλαμβάνει πάντα νά διορθώσει αὐτούς τούς χαρακτηρισμούς. Σήμερα, παρά τό γεγονός ὅτι ἡ ἐπίσημη ὁρολογία ἐξακολουθεῖ νά ἀποκαλεῖ Τιραντέντες[21] ἕνα συνωμότη (Incofidente) καί τό ἐλευθερωτικό κίνημα, πού καθοδήγησε, συνωμοσία, ὁ ἐθνικός ἥρωας δέν εἶναι ὁ ἄνθρωπος[22] πού ἀποκαλοῦσε τόν Τιραντέντες « συμμορίτη », πού διέταξε νά τόν κρεμάσουν, νά τόν διαμελίσουν καί νά σκορπίσουν τά ματωμένα μέλη του στούς δρόμους τῶν γειτονικῶν χωριῶν, γιά παραδειγματισμό. Ὁ ἥρωας εἶναι ὁ Τιραντέντες. Ἡ ἱστορία ξέσκισε τόν « τίτλο » πού τοῦ εἶχαν δώσει οἱ ἐλίτ καί ἀναγνώρισε τή δράση του γι' αὐτό πού ἦταν στήν πραγματικότητα. Ἥρωες εἶναι οἱ ἄνθρωποι πού, στήν ἐποχή τους, ἐπιδίωξαν τήν ἑνότητα γιά τήν ἀπελευθέρωση — ὄχι ἐκεῖνοι πού χρησιμοποίησαν τήν ἐξουσία τους γιά νά διαιροῦν καί νά βασιλεύουν.

21 Ὁ Tiradentes ἦταν ὁ ἡγέτης μιᾶς ἀποτυχημένης στάσης γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς Βραζιλίας ἀπό τούς Πορτογάλους τό 1789 στό Ouro Prêto, Πολιτεία τοῦ Minas Geraes. Ἡ στάση αὐτή καταγράφηκε ἀπό τήν Ἱστορία ὡς Inconfidência Mineira. (Σημ. τοῦ ἄγγλου Μετ.).

22 Πρόκειται γιά τόν Visconde de Barbacena, βασιλικό διοικητή τῆς ἐπαρχίας. (Σημ. τοῦ ἄγγλου Μετ.).

Χειραγώγηση

Η χειραγώγηση εἶναι μιά ἄλλη διάσταση τῆς θεωρίας τῆς ἀντιδιαλογικῆς δράσης, καί, ὅπως καί ἡ στρατηγική τῆς διαίρεσης, εἶναι ἕνα μέσον κατάκτησης : ὁ στόχος, πού γύρω του στρέφονται ὅλες οἱ διαστάσεις τῆς θεωρίας. Διαμέσου τῆς χειραγώγησης, οἱ κυρίαρχες ἐλίτ προσπαθοῦν νά πείσουν τίς μάζες νά συμμορφωθοῦν στούς σκοπούς τῶν καταπιεστῶν. Ὅσο πιό μεγάλη εἶναι ἡ πολιτική ἀνωριμότητα αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων (ἀγροτῶν ἤ κατοίκων τῶν πόλεων) τόσο εὐκολότερα μποροῦν νά χειραγωγηθοῦν ἀπό ἐκείνους πού δέν ἐπιθυμοῦν νά χάσουν τήν ἐξουσία τους.

Ὁ λαός χειραγωγεῖται μέ μιά σειρά μύθους πού περιγράψαμε πιό πάνω σέ τοῦτο τό κεφάλαιο, καθώς καί μ' ἕναν ἀκόμα μύθο : τό πρότυπο τοῦ ἑαυτοῦ της πού ἡ ἀστική τάξη παρουσιάζει στόν λαό γιά νά ὑποβάλει σ' αὐτόν τήν ἰδέα ὅτι μπορεῖ κι ὁ ἴδιος ν' ἀνεβεῖ. Γιά νά λειτουργήσουν, ὡστόσο, αὐτοί οἱ μύθοι, ὁ λαός πρέπει νά πιστέψει στά λόγια τῆς ἀστικῆς τάξης.

Σέ ὁρισμένες ἱστορικές περιστάσεις, ἡ χειραγώγηση πραγματοποιεῖται μέ κάποια συνθήκη ἀνάμεσα στίς κυρίαρχες καί στίς κυριαρχούμενες τάξεις — συνθήκη πού, ἄν τή δοῦμε ἐπιπόλαια, μπορεῖ νά μᾶς δώσει τήν ἐντύπωση ἑνός διαλόγου ἀνάμεσα στίς τάξεις. Στήν πραγματικότητα, οἱ τέτοιες συμφωνίες δέν εἶναι διάλογος, γιατί οἱ πραγματικοί ἀντικειμενικοί τους σκοποί καθορίζονται ἀπό τά σαφῶς καθορισμένα συμφέροντα τῶν κυρίαρχων ἐλίτ. Σέ τελευταία ἀνάλυση, οἱ συμφωνίες χρησιμοποιοῦνται ἀπό τούς κυρίαρχους γιά νά πετύχουν τούς δικούς τους σκοπούς[23].

Ἡ ὑποστήριξη πού δίνεται ἀπό τό λαό στή λεγόμενη « ἐθνι-

23 Τά σύμφωνα ἔχουν ἰσχύ γιά τίς μάζες μόνον ἄν οἱ στόχοι τῆς δράσης πού διεξάγεται ἤ πρόκειται ν' ἀναπτυχθεῖ ὑπόκεινται στή δική τους ἀπόφαση (ὁπότε καί παύουν νά εἶναι σύμφωνα).

κή ἀστική τάξη » πού ὑπερασπίζεται τόν λεγόμενο « ἐθνικό καπιταλισμό », εἶναι ἕνα παράδειγμα ἀπό τούτη τήν ἄποψη. Ἀργά ἤ γρήγορα ὅλα αὐτά τά σύμφωνα μεγαλώνουν πάντα τήν ὑποταγή τοῦ λαοῦ. Προτείνονται μόνο ὅταν ὁ λαός ἀρχίζει (ἔστω καί ἁπλοϊκά) νά βγαίνει στήν ἐπιφάνεια μέσα ἀπό τήν ἱστορική πορεία καί μ' αὐτή του τήν ἀνάδυση ἀπειλεῖ τίς κυρίαρχες ἐλίτ. Ἡ παρουσία τοῦ λαοῦ στήν ἱστορική πορεία, ὄχι πιά ὡς ἁπλοῦ παρατηρητῆ, ἀλλά μέ τά πρῶτα σημεῖα ἐπιθετικότητας, εἶναι ἀρκετά ἀνησυχαστική ὥστε νά φοβίζει τίς ἄρχουσες ἐλίτ καί νά τίς σπρώχνει στό νά ἐπιτείνουν τήν τακτική τοῦ ἐπηρεασμοῦ.

Σ' αὐτή τήν ἱστορική φάση, ἡ χειραγώγηση γίνεται ἕνα θεμελιακό ἐργαλεῖο γιά τή διατήρηση τῆς κυριαρχίας. Πρίν ἀπό τήν ἀνάδυση τοῦ λαοῦ, δέν ὑπάρχει χειραγώγηση (στήν κυριολεξία) ἀλλά ὁλοκληρωτική καταπίεση. Ὅταν οἱ καταπιεζόμενοι εἶναι σχεδόν τελείως βουλιαγμένοι μέσα στήν πραγματικότητα δέν ὑπάρχει ἀνάγκη ἐπηρεασμοῦ τους. Στήν ἀντιδιαλογική θεωρία τῆς δράσης, ἡ χειραγώγηση εἶναι ἡ ἀντίδραση τοῦ καταπιεστῆ στίς νέες συγκεκριμένες συνθῆκες τῆς ἱστορικῆς πορείας. Διαμέσου τῆς χειραγώγησης οἱ κυρίαρχες ἐλίτ μποροῦν νά ὁδηγήσουν τό λαό μέσα σ' ἕνα νόθο τύπο « ὀργάνωσης » καί ἔτσι ν' ἀποφύγουν τήν ἐπικίνδυνη ἐναλλακτική λύση : τήν ἀληθινή ὀργάνωση τοῦ ἀναδυόμενου λαοῦ[24]. Ὁ λαός, καθώς κάνει τήν εἴσοδό του στήν ἱστορία σάν ἐνεργός παράγοντας ἔχει δυό μόνο δυνατότητες : ἤ νά ὀργανωθεῖ σωστά γιά τήν ἀπελευθέρωσή του, ἤ νά χειραγωγηθεῖ ἀπό τίς κυρίαρχες ἐλίτ. Οἱ καταπιεστές ποτέ βέβαια δέν πρόκειται νά ἐνθαρρύνουν τή σωστή

24 Στήν « ὀργάνωση » πού προέρχεται ἀπό πράξεις χειραγώγησης ὁ λαός —ἁπλῶς κατευθυνόμενο ἀντικείμενο— προσαρμόζεται στούς σκοπούς τῶν χειραγωγῶν. Σέ μιά ἀληθινή ὀργάνωση τά ἄτομα παίρνουν ἐνεργό μέρος στήν ὀργανωτική διαδικασία καί οἱ σκοποί τῆς ὀργάνωσης δέν ἐπιβάλλονται ἀπ' ἔξω. Στήν πρώτη περίπτωση ἡ ὀργάνωση εἶναι μέσο μαζικοποίησης, στή δεύτερη περίπτωση εἶναι μέσο ἀπελευθέρωσης. [Στή βραζιλιανή πολιτική ὁρολογία ὁ ὅρος μαζικοποίηση ἰσημαίνει τή μετατροπή τοῦ λαοῦ σ' ἕνα εὐκολοκυβέρνητο ἄβουλο σύνολο (Σημ.τοῦ ἄγγλου Μετ)].

όργάνωση. Αὐτό εἶναι ἔργο τῶν ἡγετῶν τῆς ἐπανάστασης.

Συμβαίνει ὡστόσο ἕνα μεγάλο μέρος τῶν καταπιεζομένων ν' ἀποτελεῖ τό προλεταριάτο τῶν πόλεων, ἰδιαίτερα στίς πιό ἐκβιομηχανισμένες περιοχές τῆς χώρας. Τά τμήματα αὐτά, ἄν καί κάποτε εἶναι δύστροπα, δέν ἔχουν ἐπαναστατική συνείδηση. Θεωροῦν τόν ἑαυτό τους προνομιοῦχο. Ἐδῶ ἡ χειραγώγηση, μέ τίς ἀπάτες καί ὑποσχέσεις της, βρίσκει πρόσφορο ἔδαφος.

Τό ἀντίδοτο τῆς χειραγώγησης βρίσκεται στήν κριτική συνειδητή ἐπαναστατική ὀργάνωση, πού θά βάλει στόν λαό ὡς προβλήματα : τή θέση του μέσα στήν ἱστορική διαδικασία, τήν ἐθνική πραγματικότητα, καί τήν ἴδια τή χειραγώγηση. Ὅπως λέει κι ὁ Francisco Weffert :

« Ὅλες οἱ πολιτικές ἐπιλογές τῆς Ἀριστερᾶς βασίζονται στίς μάζες καί ἐξαρτιόνται ἀπό τή συνείδηση τῶν μαζῶν. Ἄν ἡ συνείδηση αὐτή εἶναι συγκεχυμένη, ἡ Ἀριστερά θά χάσει τίς ρίζες της καί πρέπει νά ἀναμένεται μιά ὁρισμένη κατάρρευση, ἄν καί (ὅπως στήν περίπτωση τῆς Βραζιλίας) ἡ Ἀριστερά μπορεῖ νά γελαστεῖ σκεπτόμενη ὅτι εἶναι ἱκανή νά πραγματοποιήσει τήν ἐπανάσταση μέ μιά σύντομη ἐπιστροφή στήν ἐξουσία »[25].

Σέ μιά κατάσταση χειραγώγησης, ἡ Ἀριστερά σχεδόν πάντα μπαίνει στόν πειρασμό νά « γυρίσει γρήγορα στήν ἐξουσία », ξεχνώντας τήν ἀνάγκη νά ἑνωθεῖ μέ τούς καταπιεζόμενους γιά νά σφυρηλατήσει μιάν ὀργάνωση. Χάνεται ἔτσι σ' ἕναν ἀδύνατο « διάλογο » μέ τίς κυρίαρχες ἐλίτ καί στό τέλος καταλήγει νά « δουλεύεται » ἀπ' αὐτές τίς ἐλίτ καί συχνά νά πέφτει ἡ ἴδια σ' ἕναν ἀριστοκρατισμό πού τόν ὀνομάζει « ρεαλισμό ».

Ἡ χειραγώγηση, ὅπως καί ἡ κατάκτηση, πού τούς σκοπούς της ὑπηρετεῖ, προσπαθεῖ νά ἀναισθητοποιήσει τόν λαό ὥστε νά μή μπορεῖ νά σκέφτεται. Γιατί ἄν ὁ λαός προσθέσει στήν παρουσία του μέσα στήν ἱστορική πορεία, τήν κριτική σκέψη του

25 Francisco Weffert, « Politica de Massas », *Politica e Revoluçdo Social no Brasil* (Rio de Janeiro, 1967) σελ. 187.

πάνω σέ τούτη τήν πορεία, τότε ἡ ἀπειλή τῆς ἀνάδυσής του μετουσιώνεται σ' ἐπανάσταση. Τώρα, ἄσχετα ἀπό τό ἄν αὐτόν τόν σωστό στοχασμό τόν ὀνομάσουμε « ἐπαναστατική συνείδηση » ἤ « ταξική συνείδηση », πάντως εἶναι μιά ἀπαραίτητη προϋπόθεση τῆς ἐπανάστασης. Οἱ κυρίαρχοι τό γνωρίζουν αὐτό τόσο καλά, ὥστε ἐνστικτωδῶς χρησιμοποιοῦν ὅλα τά μέσα, ἀκόμα καί τή φυσική βία, γιά νά ἐμποδίσουν τόν λαό νά σκέφτεται. Ἔχουν μιάν ὀξεία διαίσθηση ὅτι ὁ διάλογος περικλείνει μέσα του τήν ἱκανότητα γιά κριτική. Ἐνῶ ὁρισμένοι ἐπαναστάτες ἡγέτες θεωροῦν τόν διάλογο μέ τόν λαό « ἀστική καί ἀντιδραστική » δραστηριότητα, οἱ ἀστοί θεωροῦν τόν διάλογο ἀνάμεσα στούς καταπιεζόμενους καί στούς ἐπαναστάτες ἡγέτες ὡς ἕναν πολύ πραγματικό κίνδυνο πού πρέπει νά ἀποφεύγεται.

Μιά ἀπό τίς μέθοδες χειραγώγησης εἶναι νά μπολιάζεις τά ἄτομα μέ τήν ἀστική ὄρεξη γιά προσωπική ἐπιτυχία. Ἡ χειραγώγηση αὐτῆς τῆς μορφῆς ὑποστηρίζεται ἀπό τίς ἐλίτ καί καμιά φορά ἔμμεσα, μέσω τῶν « λαϊκῶν » ἡγετῶν. Ὅπως τονίζει ὁ Weffert, οἱ τέτοιοι ἡγέτες παίζουν τό ρόλο τῶν μεσολαβητῶν ἀνάμεσα στίς ὀλιγαρχικές ἐλίτ καί στόν λαό. Ἔτσι, ἡ ἐμφάνιση τοῦ λαϊκισμοῦ, σάν στύλ πολιτικῆς δράσης συμπίπτει αἰτιακά μέ τήν ἀνάδυση τῶν καταπιεζομένων. Ὁ λαϊκιστής ἡγέτης πού προβάλλει ἀπ' αὐτή τήν ἐξέλιξη, εἶναι ἕνα διφορούμενο ὄν, ἕνα « ἀμφίβιο », πού ζεῖ μέσα σέ δυό στοιχεῖα. Πηγαινοέρχεται ἀνάμεσα στόν λαό καί στίς κυρίαρχες ὀλιγαρχίες κι ἔτσι φέρνει τά σημάδια καί τῶν δύο ὁμάδων.

Μιά πού ὁ λαϊκιστής ἡγέτης ἁπλῶς χειραγωγεῖ ἀντί ν' ἀγωνίζεται γιά μιά γνήσια λαϊκή ὀργάνωση, αὐτός ὁ τύπος τοῦ ἀρχηγοῦ δέν ὑπηρετεῖ παρά ἐλάχιστα — ἤ καί καθόλου — τήν ἐπανάσταση. Μόνον ὅταν ἐγκαταλείψει τόν διφορούμενο χαρακτήρα του καί τή διττή του δραστηριότητα καί τραβήξει ἀποφασιστικά πρός τόν λαό (παύοντας ἔτσι νά εἶναι λαϊκιστής), μόνο τότε ἐγκαταλείπει τή χειραγώγηση καί ἀφιερώνεται στό ἐπαναστατικό καθῆκον τῆς ὀργάνωσης. Στό σημεῖο αὐτό παύει νά

εἶναι μεσάζων ἀνάμεσα στό λαό καί στίς ἐλίτ καί γίνεται μιά ἀντίφαση τῶν τελευταίων, ὁπότε οἱ ἐλίτ ἑνώνονται ἀμέσως γιά νά τόν χαλιναγωγήσουν. Ἄς θυμηθοῦμε τό δραματικό καί τελικά ἀπερίφραστο ὕφος, μέ τό ὁποῖο μίλησε ὁ Getulio Vargas[26] στούς ἐργάτες μιά Πρωτομαγιά κατά τήν τελευταία περίοδό του ὡς ἀρχηγός τοῦ κράτους :

« Θέλω νά σᾶς πῶ πώς τό γιγάντιο ἔργο ἀνανέωσης πού ἡ διοίκησή μου ἄρχισε νά ἐπιτελεῖ δέν μπορεῖ νά περατωθεῖ μ' ἐπιτυχία δίχως τήν ὑποστήριξη καί τήν καθημερινή, σταθερή συνεργασία τῶν ἐργατῶν »[27].

Ὁ Βάργκας μίλησε ὕστερα γιά τίς πρῶτες ἐνενήντα μέρες τῆς κυβέρνησής του πού τίς χαρακτήρισε ὡς : « ἕναν ἀπολογισμό τῶν δυσκολιῶν καί τῶν ἐμποδίων πού ὀρθώνονταν ἐδῶ καί κεῖ γιά νά ἀνακόψουν τό ἔργο τῆς κυβέρνησης ». Μίλησε ἀπευθείας στόν λαό γιά τό πόσο βαθειά ἔνιωθε « τήν ἀνημποριά, τή φτώχεια, τόν ὑψηλό τιμάριθμο, τούς χαμηλούς μισθούς... τήν ἀπελπισία τῶν φουκαράδων, καί τά αἰτήματα τῆς πλειοψηφίας πού ζεῖ μέ τήν ἐλπίδα ὅτι θά ἔρθουν καλύτερες μέρες ».

Ἡ ἔκκλησή του στούς ἐργάτες πῆρε, κατόπι, πιό ἀντικειμενικό τόνο :

« Ἦρθα γιά νά σᾶς πῶ, πώς αὐτή τή στιγμή ἡ Διοίκηση δέν ἔχει ἀκόμα τούς νόμους ἤ τά συγκεκριμένα ὄργανα τῆς ἄμεσης δράσης γιά νά ὑπερασπίσει τή λαϊκή οἰκονομία. Εἶναι ἐπομένως ἀνάγκη νά *ὀργανωθεῖ* ὁ λαός, ὄχι μόνο γιά νά ὑπερασπίσει τά δικά του συμφέροντα, ἀλλά καί γιά νά δώσει στήν κυβέρνηση τήν ὑποστήριξη πού ἔχει ἀνάγκη γιά νά πραγματο-

26 Ὁ Getulio Vargas ἠγήθηκε τῆς ἐπανάστασης πού ἀνέτρεψε τόν Βραζιλιανό Πρόεδρο Washington Luis τό 1930. Ἔμεινε στήν ἐξουσία σάν δικτάτορας ὡς τό 1945. Τό 1950 ξαναγύρισε στήν ἐξουσία ὡς ἐκλεγμένος Πρόεδρος. Τόν Αὔγουστο τοῦ 1954, ὅταν θά τόν ἀνέτρεπε ἡ ἀντιπολίτευση, αὐτοκτόνησε. (Σημ. τοῦ ἄγγλου Μετ.).

27 Ὁμιλία στό στάδιο Vasco da Gama τήν Πρωτομαγιά τοῦ 1950, *O Governo Trabalhista no Brasil* (Rio), σελ. 322-324.

ποιήσει τούς στόχους της... Χρειάζομαι τήν *ἑνότητά* σας. Χρειάζομαι νά *ὀργανωθεῖτε* σέ συνδικάτα. Χρειάζομαι νά συγκροτήσετε ἕνα ἰσχυρό καί συνεκτικό σῶμα γιά νά σταθεῖτε στό πλευρό τῆς κυβέρνησης, ἔτσι πού αὐτή νἄχει στή διάθεσή της ὅλη τή δύναμη πού τῆς χρειάζεται γιά νά λύσει τά προβλήματά σας. Χρειάζομαι *τήν ἑνότητά* σας, γιά νά μπορέσετε νά ἀγωνιστεῖτε ἐνάντια στούς δολιοφθορεῖς, ὥστε νά μήν πέφτετε στά νύχια τῶν σπεκουλάντηδων καί τῶν κάθε λογῆς ἁρπαχτικῶν ὄρνιων, πού ἀντιστρατεύονται τά συμφέροντα τοῦ λαοῦ. Ἦρθε ἡ ὥρα νά φωνάξουμε στούς ἐργάτες: ἑνωθεῖτε στά σωματεῖα σας ὡς ἐλεύθερες καί ὀργανωμένες δυνάμεις... Τώρα καμιά κυβέρνηση δέν μπορεῖ *νά ἐπιζήσει ἤ νά διαθέσει ἐπαρκεῖς δυνάμεις γιά νά πετύχει τούς κοινωνικούς της σκοπούς ἄν δέν ἔχει τήν ὑποστήριξη τῶν ὀργανώσεων τῶν ἐργαζομένων* »[28].

Κοντολογίς, ὁ Βάργκας, στήν ὁμιλία του, ἀπηύθυνε μιά κατεπείγουσα ἔκκληση στόν λαό νά ὀργανωθεῖ καί νά ἑνωθεῖ γιά νά προασπίσει τά δίκαιά του. Τούς μίλησε, ὡς ἀρχηγός τοῦ κράτους, γιά τά ἐμπόδια καί τίς αὐξανόμενες δυσκολίες πού συναντᾶ ἡ ἄσκηση τῆς διοίκησης *μαζί τους*. Ἀπό ἐκείνη τή στιγμή καί πέρα ἡ κυβέρνησή του ἀντιμετώπισε πράγματι ὅλο καί μεγαλύτερες δυσκολίες, ὡς τό τραγικό κορύφωμά τους, τόν Αὔγουστο τοῦ 1954. Ἄν ὁ Βάργκας δέν ἐνθάρρυνε, στήν τελευταία αὐτή περίοδο τῆς διακυβέρνησής του, τόσο ἀνοιχτά τήν ὀργάνωση τοῦ λαοῦ, σέ συνδυασμό μέ μιά σειρά μέτρα γιά τήν προάσπιση τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων, ἴσως οἱ ἀντιδραστικές ἐλίτ νά μήν προχωροῦσαν στίς ἀκραῖες ἐνέργειές τους.

Κάθε λαϊκιστής ἡγέτης πού κινεῖται (ἔστω καί διακριτικά) πρός τόν λαό, μέ ὁποιονδήποτε ἄλλον τρόπο ἐκτός ἀπό ἐκεῖνον τοῦ μεσάζοντα τῶν ὀλιγαρχιῶν, θά χαλιναγωγηθεῖ ἀπ' αὐτές — ἄν διαθέτουν ἀρκετή δύναμη νά τό κάνουν. Ὅσον καιρό ὅμως ὁ ἡγέτης περιορίζεται στόν πατερναλισμό καί σέ μέτρα γιά τή

28 Οἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι δικές μου.

βελτίωση τῆς ζωῆς τοῦ πληθυσμοῦ, μπορεῖ νά παρουσιαστοῦν πότε-πότε διαφωνίες ἀνάμεσα σ' αὐτόν καί στίς ὁμάδες τῆς ὀλιγαρχίας, ἀλλά βαθειές διαφορές εἶναι σπάνιες. Κι αὐτό, γιατί τά προγράμματα κοινωνικῆς πρόνοιας, ὡς ὄργανα χειραγώγησης, τελικά ἐξυπηρετοῦν τούς σκοπούς τῆς κατάκτησης. 'Ενεργοῦν ὡς ἀναισθητικά, ἀποσπώντας τήν προσοχή τοῦ καταπιεζόμενου ἀπό τίς πραγματικές αἰτίες τῶν προβλημάτων του καί ἀπό τή συγκεκριμένη λύση αὐτῶν τῶν προβλημάτων. Διασποῦν τούς καταπιεζόμενους σέ ὁμάδες ἀτόμων μέ τήν ἐλπίδα νά καρπωθοῦν μερικά ἀκόμα ὠφέλη. 'Η κατάσταση αὐτή περιέχει ὡστόσο ἕνα θετικό στοιχεῖο : τά ἄτομα πού παίρνουν κάποια βοήθεια, ζητοῦν πάντα περισσότερη. Αὐτοί πού δέν παίρνουν καθόλου βοήθεια, βλέποντας τούς ἄλλους νά παίρνουν, ἀρχίζουν νά φθονοῦν καί ζητοῦν καί αὐτοί βοήθεια. Καί μιά πού οἱ κυρίαρχες ἐλίτ δέν μποροῦν νά « βοηθήσουν » ὅλον τόν κόσμο, στό τέλος μεγαλώνει ἡ δυσφορία τῶν καταπιεζομένων.

Οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες ὀφείλουν νά ἐκμεταλλευτοῦν τίς ἀντιφάσεις τῆς χειραγώγησης, παρουσιάζοντάς την ὡς πρόβλημα στούς καταπιεζόμενους, μέ σκοπό τήν ὀργάνωσή τους.

Πολιτιστική εἰσβολή

'Η θεωρία τῆς ἀντιδιαλογικῆς δράσης ἔχει ἕνα τελευταῖο θεμελιακό χαρακτηριστικό : τήν πολιτιστική εἰσβολή, πού ὅπως ἡ τακτική τοῦ « διαίρει καί βασίλευε » καί ἡ χειραγώγηση, ὑπηρετεῖ κι αὐτή τούς σκοπούς τῆς κατάκτησης. 'Εδῶ, οἱ εἰσβολεῖς εἰσβάλλουν στήν πολιτιστική σφαίρα μιᾶς ἄλλης ὁμάδας καί, ἀδιαφορώντας γιά τό δυναμικό αὐτῆς τῆς ὁμάδας, ἐπιβάλλουν τή δική τους κοσμοαντίληψη στά θύματα τῆς εἰσβολῆς τους καί ἀνακόπτουν τή δημιουργικότητά τους χαλιναγωγώντας τήν ἔκφρασή τους.

"Οποιος κι ἄν εἶναι ὁ τρόπος της, ἁβρός ἤ τραχύς, ἡ πολιτιστική εἰσβολή, ἀποτελεῖ πάντα μιά πράξη βίας ἐνάντια στά

πρόσωπα τῆς κουλτούρας πού δέχεται τήν εἰσβολή, καί πού χάνουν τήν πρωτοτυπία τῆς δικῆς τους κουλτούρας ἤ κινδυνεύουν νά τή χάσουν. Στήν πολιτιστική εἰσβολή (ὅπως καί σ' ὅλες τίς μέθοδες τῆς ἀντιδιαλογικῆς δράσης), οἱ εἰσβολεῖς εἶναι οἱ πρωτεργάτες καί τά δρῶντα πρόσωπα τῆς διαδικασίας, ἐνῶ οἱ ὑφιστάμενοι τήν εἰσβολή εἶναι τά ἀντικείμενα. Οἱ εἰσβολεῖς πλάθουν· οἱ ὑφιστάμενοι τήν εἰσβολή πλάθονται. Οἱ εἰσβολεῖς ἐπιλέγουν· τά θύματα τῆς εἰσβολῆς ἀκολουθοῦν αὐτή τήν ἐπιλογή — ἤ ἀναμένονται νά τήν ἀκολουθήσουν. Οἱ εἰσβολεῖς δροῦν· οἱ ὑφιστάμενοι τήν εἰσβολή ἔχουν μόνο τήν ψευδαίσθηση ὅτι δροῦν, μέσα ἀπό τή δράση τῶν εἰσβολέων.

Κάθε κυριαρχία προϋποθέτει τήν εἰσβολή — πότε τή φυσική καί ἀπροσχημάτιστη καί πότε τήν καμουφλαρισμένη εἰσβολή. Στήν τελευταία περίπτωση ὁ εἰσβολέας παρουσιάζεται ὡς ἀρωγός φίλος. Σέ τελευταία ἀνάλυση ἡ εἰσβολή εἶναι μιά μορφή οἰκονομικῆς καί πολιτιστικῆς κυριαρχίας. Ἡ εἰσβολή μπορεῖ νά γίνει ἀπό μιά μητροπολιτική κοινωνία ἐνάντια σέ μιά ἐξαρτημένη κοινωνία ἤ μπορεῖ νά ἐνυπάρχει στήν κυριαρχία μιᾶς τάξης πάνω σέ μιάν ἄλλη τάξη, μέσα στήν ἴδια κοινωνία.

Ἡ πολιτιστική κατάκτηση ὁδηγεῖ στήν πολιτιστική νόθευση καί ἀλλοίωση τῶν ὑφιστάμενων τήν εἰσβολή. Ἀρχίζουν νά ἀνταποκρίνονται στίς ἀξίες, καί στούς σκοπούς τῶν εἰσβολέων. Στήν προσπάθειά τους νά κυριαρχήσουν, νά πλάσουν τούς ἄλλους σύμφωνα μέ τά δικά τους πρότυπα καί τόν τρόπο τῆς ζωῆς τους, οἱ εἰσβολεῖς ἐπιθυμοῦν νά μάθουν πῶς οἱ ὑφιστάμενοι τήν εἰσβολή ἀντιλαμβάνονται τήν πραγματικότητα, μόνο καί μόνο γιά νά μπορέσουν νά τούς ἐξουσιάζουν πιό ἀποτελεσματικά[29]. Στήν πολιτιστική εἰσβολή εἶναι ἀπαραίτητο τά

29 Γιά τόν σκοπό αὐτό, οἱ εἰσβολεῖς χρησιμοποιοῦν ὅλο καί περισσότερο τίς κοινωνικές ἐπιστῆμες καί τήν τεχνολογία καί ὡς ἕνα βαθμό καί τίς φυσικές ἐπιστῆμες, γιά νά βελτιώσουν καί νά ἐκλεπτύνουν τή δράση τους. Οἱ εἰσβολεῖς πρέπει ἀπαραίτητα νά γνωρίζουν τό παρόν καί τό παρελθόν ἐκείνων πού κατακτοῦν γιά νά διακρίνουν τούς ἐναλλακτικούς δρόμους τοῦ μέλλοντος τῶν κατακτημένων καί νά καθοδηγοῦν ἔτσι τήν ἐξέλιξη αὐτοῦ τοῦ μέλλοντος μέ τρόπο πού νά εὐνοεῖ τά δικά τους συμφέροντα.

θύματα νά φτάσουν νά βλέπουν τήν πραγματικότητα ἀπό τή σκοπιά τῶν εἰσβολέων κι ὄχι ἀπό τή δική τους. Γιατί ὅσο καλύτερα μιμοῦνται τούς εἰσβολεῖς, τόσο πιό σταθερή γίνεται ἡ θέση τῶν τελευταίων.

Γιά νά πετύχει ἡ πολιτιστική εἰσβολή, εἶναι ἀπαραίτητο νά πειστοῦν τά θύματα πώς ἔχουν ἔμφυτη κατωτερότητα. Μιά πού τό καθετί ἔχει τό ἀντίθετό του, ἄν τά θύματα τῆς εἰσβολῆς θεωρήσουν τόν ἑαυτό τους κατώτερο, τότε ὀφείλουν κατανάγκην ν' ἀναγνωρίσουν τήν ἀνωτερότητα τῶν εἰσβολέων. Οἱ ἀξίες τῶν τελευταίων γίνονται πρότυπα γιά τούς πρώτους. Ὅσο ἐπιτείνεται ἡ εἰσβολή καί τά θύματα ἀποξενώνονται ἀπό τό πνεῦμα τοῦ δικοῦ τους πολιτισμοῦ καί ἀπό τόν ἑαυτό τους, τόσο περισσότερο οἱ κατακτημένοι θέλουν νά μοιάσουν μέ τούς εἰσβολεῖς τους : νά περπατοῦν σάν αὐτούς, νά ντύνονται σάν αὐτούς καί νά μιλοῦν σάν αὐτούς.

Τό κοινωνικό « Ἐγώ » τοῦ κατακτημένου προσώπου, ὅπως κάθε κοινωνικό Ἐγώ, διαμορφώνεται μέσα στίς κοινωνικο-πολιτιστικές σχέσεις τῆς κοινωνικῆς δομῆς καί γι' αὐτόν τό λόγο καθρεφτίζει τή διττότητα τῆς κατακτημένης κουλτούρας. Ἡ διττότητα αὐτή (πού τήν περιγράψαμε πιό πάνω) ἐξηγεῖ γιατί τά ἄτομα τὰ ὑφιστάμενα τήν εἰσβολή καί τήν ὑποδούλωση, σέ μιά ὁρισμένη στιγμή τῆς ὑπαρξιακῆς τους ἐμπειρίας, σχεδόν « προσχωροῦν » στό « Ἐσύ » τοῦ δυνάστη. Τό καταπιεζόμενο « Ἐγώ » πρέπει νά ἀποσπαστεῖ ἀπ' αὐτή τή σχεδόν συγκόλληση μέ τό « Ἐσύ » τοῦ δυνάστη, νά ἀποτραβηχτεῖ ἀπ' αὐτόν γιά νά μπορέσει νά τόν δεῖ πιό ἀντικειμενικά, ὁπότε θ' ἀντιληφθεῖ ὅτι ὁ ἴδιος βρίσκεται σέ ἀντίφαση μέ τόν καταπιεστή. Μόνο ἔτσι θά μπορέσει νά ἀναγνωρίσει ὡς ἀπανθρωπιστική πραγματικότητα τή δομή μέσα στήν ὁποία καταπιέζεται. Αὐτή ἡ ποιοτική ἀλλαγή στήν ἀντίληψη τοῦ κόσμου μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ μόνο μέσα στήν πράξη.

Ἡ πολιτιστική εἰσβολή εἶναι ἀπό τή μιά μεριά ἕνα *μέσο* κυριαρχίας καί ἀπό τήν ἄλλη εἶναι τό *ἀποτέλεσμα* τῆς κυριαρχίας. Ἔτσι, ἡ ἐξουσιαστικοῦ χαρακτήρα πολιτιστική δράση (ὅπως

κι ἄλλες μορφές τῆς ἀντιδιαλογικῆς δράσης), ἐκτός πού εἶναι προμελετημένη καί σχεδιασμένη, εἶναι, ἀπό μιάν ἄλλην ἄποψη, ἁπλῶς ἕνα προϊόν τῆς καταπιεστικῆς πραγματικότητας.

Λογουχάρη, μιά ἄκαμπτη καί καταπιεστική κοινωνική δομή ἐπηρεάζει κατανάγκην τά ἱδρύματα διαπαιδαγώγησης καί μόρφωσης τῶν νέων. Αὐτά τά ἱδρύματα προσαρμόζουν τή δράση τους στόν ρυθμό τῆς κοινωνικῆς δομῆς καί μεταδίδουν τούς μύθους τῆς τελευταίας. Τά σπίτια καί τά σχολεῖα (ἀπό τά νηπιαγωγεῖα ὥς τά πανεπιστήμια) λειτουργοῦν ὄχι ἀφηρημένα ἀλλά μέσα σέ χρόνο καί χῶρο. Μέσα στίς δομές κυριαρχίας λειτουργοῦν ὡς πράκτορες πού προετοιμάζουν τούς ἐπιδρομεῖς τοῦ μέλλοντος.

Οἱ σχέσεις γονέων-παιδιοῦ στό σπίτι συνήθως καθρεφτίζουν τίς ἀντικειμενικές πολιτιστικές συνθῆκες τῆς περιβάλλουσας κοινωνικῆς δομῆς. Ἄν οἱ συνθῆκες πού εἰσδύουν στό σπίτι εἶναι αὐταρχικές καί κυριαρχικές, τότε τό σπίτι θά ὀξύνει τό κλίμα τῆς καταπίεσης[30]. Καθώς αὐτές οἱ αὐταρχικές σχέσεις ἀνάμεσα στούς γονεῖς καί στά παιδιά ἐντείνονται, τά παιδιά στήν παιδική τους ἡλικία ὅλο καί περισσότερο ἐσωτερικοποιοῦν τήν πατρική ἐξουσία.

Ὁ Fromm, παρουσιάζοντας μέ τή χαρακτηριστική του σαφήνεια τό πρόβλημα τῆς νεκροφιλίας καί βιοφιλίας, ἀναλύει τίς ἀντικειμενικές συνθῆκες πού γεννοῦν τόν κάθε παράγοντα — εἴτε στό σπίτι (σχέσεις γονέων καί παιδιοῦ μέσα σέ ἕνα κλίμα

30 Οἱ νέοι θεωροῦν ὅλο καί περισσότερο τήν αὐταρχικότητα τῶν γονιῶν καί τοῦ δασκάλου ὡς ἐχθρική γιά τήν ἐλευθερία τους. Γιά τοῦτον ἀκριβῶς τόν λόγο ὁλοένα καί περισσότερο ἐναντιώνονται στίς μορφές δράσης πού μειώνουν στό ἐλάχιστο τήν ἔκφραση τῆς προσωπικότητάς τους καί τήν αὐτοεκδήλωσή τους. Αὐτό τό πολύ θετικό φαινόμενο δέν εἶναι τυχαῖο. Εἶναι πράγματι ἕνα σύμπτωμα τοῦ ἱστορικοῦ κλίματος πού (ὅπως ἀναφέρθηκε στό Κεφάλαιο Α) χαρακτηρίζει τήν ἐποχή μας, ὡς ἀνθρωπολογική. Γιά τόν λόγο αὐτό δέν μπορεῖ κανείς (ἐκτός ἄν ἔχει προσωπικό συμφέρο) νά θεωρεῖ τήν ἀνταρσία τῶν νέων ὡς ἕνα σκέτο παράδειγμα τῶν παραδοσιακῶν διαφορῶν μεταξύ γενεῶν. Κάτι βαθύτερο ὑπάρχει ἐδῶ. Οἱ νέοι πού ἐξεγείρονται, καταγγέλλουν καί καταδικάζουν τό μοντέλο μιᾶς ἄδικης καί δυναστευτικῆς κοινωνίας. Ἡ ἀνταρσία αὐτή, μέ τήν εἰδική της διάσταση εἶναι, ὡστόσο, πολύ πρόσφατη. Ἡ κοινωνία ἐξακολουθεῖ νά ἔχει αὐταρχικό χαρακτήρα.

ἀδιαφορίας καί καταπίεσης ἤ ἀγάπης καί ἐλευθερίας) εἴτε μέσα στόν κοινωνικό πολιτιστικό περίγυρο. Ἄν τά παιδιά πού μεγαλώνουν μέσα σέ μιά ἀτμόσφαιρα ἄστοργη καί καταπιεστική, μέ κομμένα τά φτερά, δέν καταφέρνουν, στή διάρκεια τῆς νεότητάς τους, νά πάρουν τόν δρόμο τῆς αὐθεντικῆς ἀνταρσίας, τότε εἴτε θά σπρωχτοῦν στήν τέλεια ἀδιαφορία, θ' ἀποξενωθοῦν ἀπό τήν πραγματικότητα μέ τούς μύθους πού οἱ ἀρχές χρησιμοποίησαν γιά νά τά « διαπλάσουν », εἴτε θά ἐπιδοθοῦν σέ διάφορες μορφές καταστροφικῆς δράσης.

Ἡ ἀτμόσφαιρα τοῦ σπιτιοῦ ἐπεκτείνεται στό σχολεῖο, ὅπου οἱ μαθητές σύντομα ἀνακαλύπτουν (ὅπως καί στό σπίτι) ὅτι γιά νά ἔχεις λίγες ἱκανοποιήσεις θά πρέπει νά συμμορφώνεσαι μέ τά διδάγματα πού ἔρχονται ἀπό τά πάνω. Ἕνα ἀπ' αὐτά τά διδάγματα εἶναι νά μή σκέφτεσαι.

Μέ τήν ἐσωτερίκευση τῆς γονεϊκῆς ἐξουσίας, διαμέσου τῆς ἄκαμπτης δομῆς τῶν σχέσεων πού ἐπιτείνεται ἀπό τό σχολεῖο, τά νέα παιδιά τείνουν (ἐξαιτίας τοῦ φόβου τῆς ἐλευθερίας πού ἐνσταλλάχθηκε μέσα τους ἀπ' αὐτές τίς σχέσεις), ὅταν θά γίνουν ἐπαγγελματίες εἰδικοί, νά ἐπαναλαμβάνουν τά ἄκαμπτα πρότυπα στά ὁποῖα εἶχαν κακῶς ἀνατραφεῖ. Αὐτό τό φαινόμενο, σέ συνδυασμό μέ τήν ταξική τους τοποθέτηση, ἐξηγεῖ, ἴσως, γιατί τόσοι εἰδικοί ἐπαγγελματίες προσχωροῦν στήν ἀντιδιαλογική δράση[31]. Ὅποια κι ἄν εἶναι ἡ εἰδικότητά τους, πού τούς φέρνει σ' ἐπαφή μέ τόν λαό, εἶναι πεισμένοι ὅτι ἔχουν ἀποστολή νά « δώσουν » σ' αὐτόν τίς γνώσεις τους καί τήν τεχνική τους. Θεωροῦν τόν ἑαυτό τους « ὀργανωτή » τοῦ λαοῦ. Τά προγράμματά τους δράσης (πού θά μποροῦσαν κάλλιστα νά ἔχουν ἑτοιμαστεῖ ἀπό ἕναν ὁποιοδήποτε καλό θεωρητικό τῆς καταπιεστικῆς δράσης) διαλαμβάνουν τούς δικούς τους σκοπούς, τίς δικές τους πεποιθήσεις

31 Ἐξηγεῖ ἴσως καί τήν ἀντιδιαλογική συμπεριφορά μερικῶν ἀτόμων, πού ἄν καί εἶναι πεισμένα γιά τήν ἐπαναστατική τους ἀποστολή, ἐξακολουθοῦν νά μήν ἔχουν ἐμπιστοσύνη στόν λαό καί φοβοῦνται τήν ἐπαφή μέ τόν λαό. Χωρίς νά τό καταλαβαίνουν, τά ἄτομα αὐτά ἔχουν μέσα τους τόν δυνάστη. Καί ἐπειδή « φιλοξενοῦν » τόν δυνάστη μέσα τους, φοβοῦνται τήν ἐλευθερία.

καί τίς δικές τους ἔγνοιες. Δέν ἀκοῦνε τί λέει ὁ λαός, ἀλλά ἀντίθετα σχεδιάζουν νά τοῦ διδάξουν πῶς « θ' ἀποτινάξει ἀπό πάνω του τήν τεμπελιά, πού δημιουργεῖ τήν ὑποανάπτυξη ». Οἱ « εἰδικοί » αὐτοί θεωροῦν ἀνόητο καί νά συζητοῦν ἀκόμα τήν ἀνάγκη νά σέβονται τήν ἀντίληψη πού ἔχει ὁ λαός γιά τόν κόσμο. Μόνον αὐτοί ἔχουν « κοσμοαντίληψη ». Ἐξίσου ἀνόητη θεωροῦν τήν ἄποψη ὅτι ὀφείλεις νά συμβουλεύεσαι τόν λαό ὅταν ὀργανώνεις τό προγραμματικό περιεχόμενο τῆς ἐκπαιδευτικῆς δράσης. Πιστεύουν πώς ὁ λαός εἶναι τόσο τέλεια ἀγράμματος, πού δέν κάνει γιά τίποτε ἄλλο ἐκτός ἀπό τό νά δέχεται τή διδασκαλία τῶν εἰδικῶν.

Ὅταν, ὅμως, σέ κάποια στιγμή τῆς ὑπαρξιακῆς τους ἐμπειρίας τά θύματα τῆς εἰσβολῆς ἀρχίσουν μέ κάποιον τρόπο ν' ἀπορρίπτουν τήν εἰσβολή (στήν ὁποία μπορεῖ προηγούμενα νά εἶχαν προσαρμοστεῖ), τότε οἱ εἰδικοί, γιά νά δικαιολογήσουν τήν ἀποτυχία τους, λένε πώς τά μέλη τῆς καταπιεζόμενης ὁμάδας εἶναι « κατώτερα ὄντα », γιατί εἶναι « ἀγνώμονες », « ἀνίκανοι », « ἀρρωστημένοι » ἤ « ὄχι καθαρόαιμοι ».

Οἱ καλοπροαίρετοι εἰδικοί (ἐκεῖνοι πού χρησιμοποιοῦν τήν « εἰσβολή » ὄχι ὡς σκόπιμη ἰδεολογία ἀλλά ὡς ἔκφραση τῆς δικῆς τους ἀνατροφῆς) μέ τόν καιρό ἀντιλαμβάνονται ὅτι μερικές ἀπό τίς ἐκπαιδευτικές ἀποτυχίες τους πρέπει νά ἀποδοθοῦν ὄχι στήν ἔμφυτη κατωτερότητα τῶν « ἁπλῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ » ἀλλά στή βία τῆς δικῆς τους πράξης ἐπιδρομῆς. Ὅσοι κάνουν αὐτή τήν ἀνακάλυψη ἀντιμετωπίζουν ἕνα δύσκολο δίλημμα : νιώθουν τήν ἀνάγκη νά ἐγκαταλείψουν τήν εἰσβολή, ἀλλά τό στύλ τοῦ δυνάστη βρίσκεται τόσο βαθειά μέσα τους, πού ἡ ἐγκατάλειψη αὐτή θά ἀπειλοῦσε τήν ἴδια τους τήν ὑπόσταση. Τό νά παραιτηθοῦν ἀπό τήν εἰσβολή θά σήμαινε τή λήξη τῆς διπλῆς τους κατάστασης ὡς κυριαρχούμενων καί ὡς κυρίαρχων. Θά σήμαινε ἐγκατάλειψη ὅλων τῶν μύθων, πού τροφοδοτοῦν τήν εἰσβολή, καί ἔναρξη μιᾶς διαλογικῆς δραστηριότητας. Καί γι' αὐτόν ἀκριβῶς τόν λόγο, θά σήμαινε ὅτι θά ἔπαυαν νά εἶναι « πάνω » ἤ « μέσα » (ὡς ξένοι) καί θά γίνονταν

« μαζί » (ὡς σύντροφοι). Ἔτσι, ὁ φόβος τῆς ἐλευθερίας κρατᾶ δέσμιους αὐτούς τούς ἀνθρώπους. Στή διάρκεια τῆς τραυματικῆς αὐτῆς διαδικασίας τείνουν νά δώσουν ἔλλογη ἐμφάνιση στόν φόβο τους μέ μιά σειρά ὑπεκφυγές.

Ὁ φόβος τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἀκόμα μεγαλύτερος στούς εἰδικούς, οἱ ὁποῖοι δέν ἔχουν ἀνακαλύψει ἀκόμα μόνοι τους τόν ἐπιδρομικό χαρακτήρα τῆς δράσης τους, καί πού ἀκοῦνε νά τούς λένε ἄλλοι πώς ἡ δραστηριότητά τους εἶναι ἀπανθρωπιστική. Ὄχι σπάνια, καί ἰδιαίτερα κατά τήν ἀποκρυπτογράφηση συγκεκριμένων καταστάσεων, οἱ συμμετέχοντες στά μαθήματά μας ἐρωτοῦν τόν συντονιστή, κάπως ἐρεθισμένοι : « Κατά ποῦ νομίζεις πώς μᾶς τραβᾶς ; » Ὁ συντονιστής δέν προσπαθεῖ νά « τραβήξει » κανένα πουθενά. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πώς ὅταν οἱ ἐκπαιδευόμενοι ἀντιμετωπίζουν μιά συγκεκριμένη κατάσταση ὡς πρόβλημα, ἀρχίζουν νά ἀντιλαμβάνονται ὅτι ἄν ἡ ἀνάλυση πού κάνουν τῆς κατάστασης προχωρήσει βαθύτερα θά πρέπει ἤ νά ἀποτινάξουν ἀπό πάνω τους τούς μύθους τους ἤ νά τούς ἐπιβεβαιώσουν. Ἡ ἀπαλλαγή καί ἡ παραίτηση ἀπό τούς μύθους ἀντιπροσωπεύει, τή στιγμή αὐτή, μιά πράξη βίας ἐνάντια στόν ἴδιο τόν ἑαυτό τους. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ ἐπιβεβαίωση τῶν μύθων ἰσοδυναμεῖ μέ ξεσκέπασμα τοῦ ἑαυτοῦ τους. Ἡ μόνη διέξοδος (πού λειτουργεῖ ὡς ἀμυντικός μηχανισμός) εἶναι ἡ προβολή πάνω στόν συντονιστή τῶν συνηθισμένων τους ἐμπειριῶν : *ὁδήγησης, κατάκτησης καὶ ἐπιδρομῆς*[32].

Ἡ ἴδια ὑποχώρηση παρατηρεῖται, ἄν καί σέ μικρότερη κλίμακα, ἀνάμεσα σέ ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ πού ἔχουν λυγίσει μπροστά στή συγκεκριμένη κατάσταση καταπίεσης καί ἔχουν δαμαστεῖ ἀπό τήν ἐλεημοσύνη. Ἕνας ἀπό τούς δασκάλους τοῦ « Πλήρους Κύκλου »[33] πού ἐφάρμοσε ἕνα πολύτιμο ἐκπαιδευτικό πρόγραμμα στήν πόλη τῆς Νέας Ὑόρκης κάτω ἀπό τήν καθοδήγηση

[32] Βλ., Paulo Freire, *« Extensão ou Communicação »* στήν *Introduccion a la Accion Cultural,* Santiago, 1969.

[33] Σχετικά μέ τίς δραστηριότητες τοῦ ἱδρύματος « Full Circle », βλ., Mary Cole, *Summer in the City* (N.Y. 1968).

τοῦ Robert Fox ἀναφέρει τό παρακάτω ἐπεισόδιο. Μιά ὁμάδα σέ κάποιο γκέττο τῆς Νέας Ὑόρκης εἶχε ν' ἀντιμετωπίσει μιά κωδικοποιημένη κατάσταση — ἕνα μεγάλο σωρό σκουπιδιῶν στή γωνιά ἑνός δρόμου — τοῦ ἴδιου δρόμου ὅπου συγκεντρωνόταν ἡ ὁμάδα. Ἕνας ἀπό τούς συμμετέχοντες εἶπε ἀμέσως : « Βλέπω ἕνα δρόμο στήν Ἀφρική ἤ στή Λατινική Ἀμερική ». « Καί γιατί ὄχι στή Νέα Ὑόρκη ; » ρώτησε ὁ δάσκαλος. « Γιατί εἴμαστε οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς καί δέν μπορεῖ νά συμβεῖ κάτι τέτοιο ἐδῶ ». Δίχως ἄλλο αὐτός ὁ ἄνθρωπος καί μερικοί ἀπό τούς συντρόφους του, πού συμφώνησαν μαζί του, ὑποχωροῦσαν μπροστά σέ μιά πραγματικότητα τόσο προσβλητική γι' αὐτούς, ὥστε ἀκόμα καί ἡ παραδοχή της νά εἶναι ἀπειλητική. Γιά ἕνα ἀλλοτριωμένο πρόσωπο, πού καθοδηγεῖται ἀπό μιά κουλτούρα ἀτομικῆς ἐπιτυχίας καί ἀνάδειξης, τό νά παραδεχτεῖ τήν κατάστασή του ὡς ἀντικειμενικά δυσάρεστη, θεωρεῖται ὡς κάτι πού τοῦ φράζει τόν δρόμο πρός τήν ἐπιτυχία.

Στήν περίπτωση πού ἀναφέραμε, καθώς καί σ' ἐκείνη τῶν εἰδικῶν, ἡ καθοριστική δύναμη τῆς κουλτούρας πού καλλιεργεῖ τούς μύθους τούς ὁποίους σέ συνέχεια οἱ ἄνθρωποι ἐσωτερικεύουν, εἶναι ὁλοφάνερη. Καί στίς δυό περιπτώσεις, ἡ κουλτούρα τῆς κυρίαρχης τάξης ἐμποδίζει τήν αὐτοεκδήλωση τῶν ἀνθρώπων ὡς ὄντων πού μποροῦν νά παίρνουν ἀποφάσεις. Οὔτε οἱ εἰδικοί, οὔτε ὅσοι παίρνουν μέρος στή συζήτηση στίς φτωχοσυνοικίες τῆς Νέας Ὑόρκης, μποροῦν νά ἐκφραστοῦν καί νά δράσουν ὡς αὐθύπαρκτα Ὑποκείμενα τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς πορείας. Κανένας ἀπ' αὐτούς δέν εἶναι θεωρητικός ἤ ἰδεολόγος τῆς κυριαρχίας. Ἀντίθετα εἶναι *ἀποτέλεσμα* τῆς καταπίεσης πού μετατρέπεται μέ τή σειρά του σέ *αἰτία* τῆς καταπίεσης. Πρόκειται γιά ἕνα ἀπό τά πιό σοβαρά προβλήματα πού θά πρέπει νά ἀντιμετωπίσει ἡ ἐπανάσταση ὅταν ἔρθει στήν ἐξουσία. Αὐτό τό στάδιο ἀπαιτεῖ στό μεγαλύτερο δυνατό βαθμό πολιτική φρόνηση, ἀποφασιστικότητα καί θάρρος ἀπό τούς ἡγέτες, πού γι' αὐτόν ἀκριβῶς τόν λόγο θά πρέπει νά ἔχουν ἀρκετή κρίση γιά νά μήν πέσουν σέ ἄλογες σεκταριστικές θέσεις.

Οἱ εἰδικοὶ τοῦ κάθε κλάδου — ἀπόφοιτοι πανεπιστημίου ἢ ὄχι — εἶναι ἄνθρωποι πού « καθορίζονται ἀπό πάνω »[34] ἀπό μιά κουλτούρα καταπίεσης πού τούς ἔχει διαπλάσει ὡς διττές ὑπάρξεις. (Ἂν προέρχονταν ἀπό κατώτερες τάξεις αὐτή ἡ κακή ἀγωγή θά ἦταν ἡ ἴδια, ἄν ὄχι χειρότερη). Τέτοιοι ἐπαγγελματίες εἶναι ἀναγκαῖοι γιά τήν ἀναδιοργάνωση τῆς νέας κοινωνίας. Κι ἐφόσον πολλοί ἀπὸ αὐτούς — ἀκόμα κι ἄν « φοβοῦνται τήν ἐλευθερία » καί εἶναι ἀπρόθυμοι νά ἐπιδοθοῦν σέ μιάν ἐξανθρωπιστική δράση — εἶναι πράγματι πιό παραπλανημένοι ἀπό καθετί ἄλλο, ὄχι μόνο μποροῦν ἀλλά καί πρέπει νά ἀναμορφωθοῦν ἀπό τήν ἐπανάσταση.

Ἡ ἀναμόρφωση αὐτή ἀπαιτεῖ νά προχωρήσουν οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες ἀπό κεῖνο πού προηγούμενα ἦταν διαλογική πολιτιστική δράση πρός τήν « πολιτιστική ἐπανάσταση ». Στό σημεῖο αὐτό, ἡ ἐπαναστατική ἐξουσία κινεῖται πέρα ἀπό τόν ρόλο της, ὡς ἀναγκαίου ἐμποδίου μπροστά σέ ὅλους ὅσους θέλουν ν' ἀρνηθοῦν τούς ἀνθρώπους, καί παίρνει μιά νέα καί τολμηρότερη θέση, καλώντας ἀνοιχτά ὅσους ἐπιθυμοῦν νά πάρουν μέρος στήν ἀνοικοδόμηση τῆς κοινωνίας. Ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη ἡ « πολιτιστική ἐπανάσταση » εἶναι μιά ἀναγκαία συνέχιση τῆς διαλογικῆς πολιτιστικῆς δράσης, πού θά πρέπει νά δενεργηθεῖ πρίν ν' ἀνεβεῖ στήν ἐξουσία ἡ ἐπανάσταση.

Ἡ « πολιτιστική ἐπανάσταση » θεωρεῖ σάν ἀντικείμενο τῆς ἀναπλαστικῆς της δράσης τήν ἀνασυγκρότηση ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας, μαζί καί ὅλων τῶν ἀνθρώπινων δραστηριοτήτων. Ἡ κοινωνία δέν μπορεῖ νά ἀνοικοδομηθεῖ μέ μηχανιστικό τρόπο. Ἡ κουλτούρα πού ἀνανεώνεται διαμέσου τῆς ἐπανάστασης εἶναι τὸ βασικό ὄργανο γι' αὐτή τήν ἀνοικοδόμηση. Ἡ « πολιτιστική ἐπανάσταση » εἶναι ἡ ἀνώτερη προσπάθεια τοῦ ἐπαναστατικοῦ καθεστῶτος γιά τήν κριτική συνειδητοποίηση — πού θά πρέπει νά φτάσει στόν καθένα, ἄσχετα ἀπό τήν ἀπασχόλησή του.

Γι' αὐτό ἡ προσπάθεια αὐτή γιά κριτική συνειδητοποίηση

34 Βλ., Louis Althusser, *Pour Marx*, (Paris 1967), ὅπου ἀφιερώνει ὁλόκληρο κεφάλαιο στή διαλεκτική τοῦ « ἐπικαθορισμοῦ ».

δέν μπορεῖ νά ἐπαναπαύεται ἱκανοποιημένη μέ τό ὅτι ἐξασφάλισε τήν τεχνική ἤ ἐπιστημονική παίδευση τῶν μελλοντικῶν εἰδικῶν. Ἡ νέα κοινωνία γίνεται ποιοτικά διαφορετική ἀπό τήν παλιά[35] μέ περισσότερους ἀπό ἕναν ἐπιμέρους τρόπο. Ἡ ἐπαναστατική κοινωνία δέν μπορεῖ ν' ἀποδίδει στήν τεχνολογία τούς ἴδιους σκοπούς πού τῆς ἔδινε ἡ προηγούμενη κοινωνία. Γι' αὐτό πρέπει νά εἶναι διαφορετική καί ἡ ἐκπαίδευση τῶν ἀνθρώπων στίς δυό κοινωνίες. Ἡ τεχνική καί ἐπιστημονική παιδεία δέν χρειάζεται νά εἶναι ἐχθρική στήν ἀνθρωπιστική παιδεία, ὅσο ἐξακολουθοῦν ἡ ἐπιστήμη καί ἡ τεχνολογία νά βρίσκονται στήν ὑπηρεσία τῆς διαρκοῦς ἀπελευθέρωσης, τῆς ἐξανθρώπισης.

Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή, ἡ ἐκπαίδευση τῶν ἀνθρώπων γιά ὁποιοδήποτε ἐπάγγελμα (μιά πού ὅλες οἱ ἐπαγγελματικές ἀσχολίες ἐπιτελοῦνται σέ χρόνο καί χῶρο), ἀπαιτεῖ νά νοεῖται (α) ὁ πολιτισμός ὡς ὑπερδομή πού μπορεῖ νά διατηρεῖ « κατάλοιπα » τοῦ παρελθόντος[36], ζωντανά στήν ὑποδομή πού ὑφίσταται τήν ἐπαναστατική ἀλλαγή, καί (β) τό ἴδιο τό ἐπάγγελμα ὡς μέσο γιά τόν μετασχηματισμό τῆς κουλτούρας. Καθώς ἡ πολιτιστική ἐπανάσταση βαθαίνει τήν *κριτική συνειδητοποίηση* μέσα στή δημιουργική πράξη τῆς νέας κοινωνίας, οἱ ἄνθρωποι θ' ἀρχίσουν νά καταλαβαίνουν γιατί τά μυθικά κατάλοιπα τῆς προηγούμενης κοινωνίας ἐπιζοῦν στή νέα κοινωνία. Καί τότε οἱ ἄνθρωποι θά μπορέσουν ν' ἀπελευθερωθοῦν πιό γρήγορα ἀπό αὐτά τά φαντάσματα πού, ἐμποδίζοντας τήν οἰκοδόμηση μιᾶς νέας κοινωνίας, ἀποτελοῦσαν πάντα ἕνα σοβαρό πρόβλημα γιά κάθε ἐπανάσταση. Μέ τοῦτα τά πολιτιστικά κατάλοιπα ἡ καταπιεστική κοινωνία συνεχίζει τήν εἰσβολή — καί τώρα εἰσβάλλει στήν ἴδια τήν ἐπαναστατική κοινωνία.

Αὐτή ἡ τελευταία εἰσβολή εἶναι τρομερή, γιατί δέν ἐκτελεῖται ἀπό μιά ἀναδιοργανωμένη κυρίαρχη ἐλίτ, ἀλλά ἀπό ἀνθρώπους πού πῆραν μέρος στήν ἐπανάσταση. Ὡς ἄνθρωποι πού « φι-

35 Ἡ διαδικασία αὐτή δέν γίνεται ἀπότομα, ὅπως ὑποθέτουν οἱ μηχανιστικοί στοχαστές.

36 Althusser, ὅ. ἀ.

λοξενοῦν » μέσα τους τόν καταπιεστή, ἀντιστέκονται, ὅσο θ' ἀντιστεκόταν κι ὁ ἴδιος ὁ καταπιεστής, στά νέα βασικά μέτρα πού ἡ ἐπανάσταση ὀφείλει νά πάρει. Σάν διττά ὄντα πού εἶναι, δέχονται ἀκόμα (αὐτό ὀφείλεται στά κατάλοιπα τῆς παλιᾶς ἀντίληψης) τήν ἐξουσία πού γίνεται γραφειοκρατική καί πού τούς καταπιέζει σκληρά. Μέ τή σειρά της, αὐτή ἡ βίαια καταπιεστική γραφειοκρατική ἐξουσία μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ μ' ἐκεῖνο πού ὁ Althusser ὀνομάζει « ἐπανενεργοποίηση τῶν παλιῶν στοιχείων »[37] μέσα στή νέα κοινωνία, κάθε φορά πού τό ἐπιτρέπουν ἔκτακτες περιστάσεις.

Γιά ὅλους τούς παραπάνω λόγους, ἑρμηνεύω τήν ἐπαναστατική διαδικασία ὡς διαλογική πολιτιστική δραστηριότητα, πού προεκτείνεται σέ « πολιτιστική ἐπανάσταση », ὅταν κατακτηθεῖ ἡ ἐξουσία. Καί στά δυό στάδια χρειάζεται μιά σοβαρή προσπάθεια γιά *κριτική συνειδητοποίηση*. Αὐτή ἀποτελεῖ τό ἀναγκαῖο μέσο πού μ' αὐτό οἱ ἄνθρωποι, μέσω μιᾶς ἀληθινῆς πράξης, ἀφήνουν πίσω τήν κατάστασή τους ὡς ἀντικειμένων γιά νά ἀναλάβουν τόν ρόλο τους ὡς ἱστορικά Ὑποκείμενα. Τέλος, ἡ πολιτιστική ἐπανάσταση ἀναπτύσσει τήν ἄσκηση τοῦ διαρκοῦς διαλόγου ἀνάμεσα στούς ἡγέτες καί στό λαό καί στερεώνει τή συμμετοχή τοῦ λαοῦ στήν ἐξουσία. Μ' αὐτόν τόν τρόπο, καθώς ἡγέτες καί λαός συνεχίζουν τήν κριτική τους δραστηριότητα, ἡ ἐπανάσταση θά μπορεῖ πιό εὔκολα νά ἀμύνεται ἐνάντια στίς γραφειοκρατικές τάσεις (πού ὁδηγοῦν σέ νέες μορφές καταπίεσης) καί ἐνάντια στήν « εἰσβολή » (πού εἶναι πάντα ἡ ἴδια). Ὁ εἰσβολέας — καί στήν ἀστική κοινωνία καί στήν ἐπαναστατική — μπορεῖ νά εἶναι ἕνας γεωπόνος ἤ ἕνας κοινωνιολόγος, ἕνας οἰκονομολόγος ἤ ἕνας ὑγειονομικός ὑπάλληλος, ἕνας ἱερέας, ἕνας παιδαγωγός ἤ ἕνας κοινωνικός λειτουργός — ἤ καί ἕνας ἐπαναστάτης.

Ἡ πολιτιστική εἰσβολή πού ἐξυπηρετεῖ τούς σκοπούς τῆς

37 Πάνω σ' αὐτό τό ζήτημα ὁ Althusser γράφει : « Αὐτή ἡ ἐπανενεργοποίηση θά ἦταν κυριολεκτικά ἀδιανόητη σέ μιά διαλεκτική ἀπαλλαγμένη ἀπό ἐπικαθορισμό », S. Althusser, ὅ.ἀ. σελ. 116.

κατάκτησης καί τή διατήρηση τῆς καταπίεσης, πάντα διαλαμβάνει μιάν ἐνοριακή ἄποψη τῆς πραγματικότητας, μιά στατική ἀντίληψη τοῦ κόσμου, καί τήν ἐπιβολή τῆς μιᾶς κοσμοθεωρίας πάνω στήν ἄλλη. Ἐξυπακούει τήν « ὑπεροχή » τοῦ ἐπιδρομέα καί τήν « κατωτερότητα » τῶν θυμάτων τῆς ἐπιδρομῆς, καθώς καί τήν ἐπιβολή ἀξιῶν ἀπό τόν ἐπιδρομέα πού τίς κατέχει καί φοβᾶται νά μήν τίς χάσει.

Ἡ πολιτιστική εἰσβολή σημαίνει ἀκόμα, πώς τό ὕστατο κέντρο ἀποφάσεων, σχετικά μέ τή δραστηριότητα ἐκείνων πού ὑπέστησαν τήν εἰσβολή, δέν βρίσκεται σ' αὐτούς ἀλλά στούς εἰσβολεῖς. Καί ὅταν ἡ δύναμη γιά ἀπόφαση εἶναι τοποθετημένη ἔξω (ἀπό τόν) κι ὄχι μέσα στόν ἐνδιαφερόμενο, τότε ὁ τελευταῖος ἔχει μόνο τήν ψευδαίσθηση ὅτι ἀποφασίζει. Γι' αὐτό δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει κοινωνική καί οἰκονομική ἀνάπτυξη σέ μιά διττή, « πισωστρεφή » καί κατακτημένη κοινωνία. Γιά νά πραγματοποιηθεῖ ἀνάπτυξη χρειάζεται : α) νά ὑπάρξει μιά κίνηση ἔρευνας καί δημιουργικότητας μέ ἕδρα λήψης ἀποφάσεων μέσα στόν ἴδιο τόν ἐρευνητή· β) αὐτή ἡ κίνηση νά μή πραγματοποιεῖται μόνο στόν χῶρο, ἀλλά καί στόν ὑπαρξιακό χρόνο τοῦ συνειδητοῦ ἐρευνητῆ.

Ἔτσι, ἐνῶ ἡ κάθε ἀνάπτυξη εἶναι μεταβολή, ἡ κάθε μεταβολή δέν εἶναι καί ἀνάπτυξη. Ἡ ἀλλαγή πού συντελεῖται μέσα σ' ἕνα σπόρο, ὁ ὁποῖος κάτω ἀπό εὐνοϊκές συνθῆκες φυτρώνει καί βλασταίνει, δέν εἶναι ἀνάπτυξη. Κατά τόν ἴδιο λόγο, ἡ ἀλλαγή σχήματος ἑνός ζώου δέν εἶναι ἀνάπτυξη. Οἱ μεταβολές τῶν σπόρων καί τῶν ζώων καθορίζονται ἀπό τό εἶδος στό ὁποῖο ἀνήκουν. Καί συντελοῦνται σέ χρόνο πού δέν τούς ἀνήκει, γιατί ὁ χρόνος ἀνήκει στούς ἀνθρώπους.

Οἱ ἄνθρωποι εἶναι τά μόνα ἀπό τά ἀτελῆ πλάσματα, πού ἀναπτύσσονται. Ὡς ἱστορικά, αὐτοβιογραφικά « ὄντα γιά τόν ἑαυτό τους », μεταβάλλονται (ἀναπτύσσονται) μέσα στά πλαίσια τοῦ ὑπαρξιακοῦ τους χρόνου, ποτέ ἔξω ἀπ' αὐτόν. Οἱ ἄνθρωποι πού ὑποβάλλονται σέ συγκεκριμένες συνθῆκες καταπίεσης, ὅπου καταντοῦν ἀλλοτριωμένα « ὄντα γιά ἄλλον » ἀπό τό ψεύ-

τικο « ὄν γιά τόν ἑαυτό του » ἀπό τό ὁποῖο καί ἐξαρτιόνται, δέν εἶναι σέ θέση ν' ἀναπτυχθοῦν αὐθεντικά. Στερημένοι ἀπό τή δική τους δύναμη νά παίρνουν ἀποφάσεις, πού εἶναι τοποθετημένη στό δυνάστη, ἀκολουθοῦν τίς συνταγές τοῦ τελευταίου. Οἱ καταπιεσμένοι ἀρχίζουν νά ἀναπτύσσονται μόνο ὅταν, ξεπερνώντας τήν ἀντίφαση πού μέσα της ἔχουν πιαστεῖ, γίνονται « ὄντα γιά τόν ἑαυτό τους ».

Ἄν θεωρήσουμε τήν κοινωνία ὡς ἕνα ὅν, εἶναι φανερό ὅτι μόνο μιά κοινωνία πού εἶναι « ὄν γιά τόν ἑαυτό του » μπορεῖ νά ἀναπτυχθεῖ. Κοινωνίες πού εἶναι διχασμένες, πισωστρεφεῖς, κατακτημένες καί ἐξαρτημένες ἀπό τή μητροπολιτική κοινωνία, δέν μποροῦν νά ἀναπτυχθοῦν, γιατί εἶναι ἀλλοτριωμένες. Ἡ ἐξουσία πού παίρνει ἀποφάσεις γιά τήν πολιτική, οἰκονομική καί πολιτιστική τους ζωή εἶναι τοποθετημένη ἔξω ἀπ' αὐτούς, μέσα στήν κοινωνία τοῦ εἰσβολέα. Σέ τελευταία ἀνάλυση, αὐτή ἡ τελευταία καθορίζει τή μοίρα τῶν πρώτων : σκέτη μεταβολή. Γιατί μόνο ἡ μεταβολή — ὄχι ἡ ἀνάπτυξή τους — εἶναι πρός τό συμφέρον τῆς μητροπολιτικῆς κοινωνίας.

Ἔχει βασική σημασία νά μή συγχέουμε ἐκσυγχρονισμό καί ἀνάπτυξη. Ἄν καί ὁ ἐκσυγχρονισμός μπορεῖ νά ἐπηρεάζει ὁρισμένους κύκλους τῆς « δορυφόρου κοινωνίας », σχεδόν πάντοτε ἐπιβάλλεται μέ ἐξωτερικό ἐπηρεασμό, καί ἡ μητροπολιτική κοινωνία εἶναι ἐκείνη πού ἀποκομίζει τά πραγματικά ὠφέλη ἀπ' αὐτόν. Μιά κοινωνία, πού ἐκσυγχρονίζεται χωρίς νά ἀναπτύσσεται, θά συνεχίσει — ἔστω καί ἄν τῆς παραχωροῦνται ὁρισμένες ἐλάχιστες ἐκπροσωπητικές ἐξουσίες — νά ἐξαρτιέται ἀπό τήν ξένη χώρα. Αὐτή εἶναι ἡ μοίρα κάθε ἐξαρτημένης κοινωνίας, ὅσον καιρό θά μένει ἐξαρτημένη.

Γιά νά καθορίσουμε ἄν μιά κοινωνία ἀναπτύσσεται ἤ ὄχι θά πρέπει νά προχωρήσουμε πέρα ἀπό κριτήρια βασισμένα σέ δεῖκτες τοῦ « κατά κεφαλήν » ἐθνικοῦ εἰσοδήματος (πού, διατυπωμένοι σέ στατιστική μορφή, εἶναι παραπειστικοί), καθώς καί σ' ἐκείνους πού ἀναφέρονται στό ἀκαθάριστο εἰσόδημα. Τό βασικό, στοιχειῶδες κριτήριο συνίσταται στό ἄν ἡ κοινωνία εἶ-

ναι, ναί ἤ ὄχι, « ὄν γιά τόν ἑαυτό του ». Ἄν δέν εἶναι, τότε τά ἄλλα κριτήρια δείχνουν ἐκσυγχρονισμό καὶ ὄχι ἀνάπτυξη.

Ἡ κύρια ἀντίφαση τῶν διχασμένων κοινωνιῶν εἶναι ἡ σχέση τους ἐξάρτησης μέ τή μητροπολιτική κοινωνία. Ὅταν ἡ ἀντίφαση θά ἔχει ἀρθεῖ, οἱ μεταβολές πού ὡς τότε συντελοῦνται χάρη στή « βοήθεια », πού ὠφελοῦσε κατά πρῶτο λόγο τή μητροπολιτική κοινωνία, γίνονται πραγματική ἀνάπτυξη, πού ἐξυπηρετοῦν τήν αὐτοτελή ὑπόσταση τῆς πρώην ἐξαρτημένης κοινωνίας.

Γιά τούς παραπάνω λόγους, οἱ καθαρά ρεφορμιστικές λύσεις πού ἐπιχειρήθηκαν ἀπ' αὐτές τίς κοινωνίες (ἄν καί μερικές ἀπό τίς μεταρρυθμίσεις μποροῦν νά φοβίζουν καί μάλιστα νά πανικοβάλλουν τά πιό ἀντιδραστικά μέλη τῶν κυρίαρχων ὁμάδων), δέν αἴρουν τίς ἐξωτερικές καί ἐσωτερικές ἀντιφάσεις. Σχεδόν πάντα, ἡ μητροπολιτική κοινωνία ὑποβάλλει αὐτές τίς ρεφορμιστικές λύσεις, ὡς ἀπάντηση στίς ἀπαιτήσεις τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, ὡς ἕνα νέο μέσο γιά τή διαφύλαξη τῆς ἡγεμονίας της. Εἶναι σάν νά λέει ἡ μητροπολιτική κοινωνία : « Ἄς κάνουμε μεταρρυθμίσεις πρίν μᾶς προλάβει ὁ λαός καί κάνει ἐπανάσταση ». Καί γιά νά τό πετύχει αὐτό, ἡ μητροπολιτική κοινωνία δέν ἔχει παρά τούς παρακάτω δρόμους : τήν κατάκτηση, τή χειραγώγηση, τήν οἰκονομική καί πολιτιστική (καί καμιά φορά στρατιωτική) εἰσβολή στήν ἐξαρτημένη κοινωνία — μιά εἰσβολή ὅπου οἱ ἡγετικές ἐλίτ τῆς ὑπόδουλης κοινωνίας δροῦν σέ μεγάλο βαθμό ὡς ἁπλοί μεσίτες γιά λογαριασμό τῶν ἡγετῶν τῆς μητροπολιτικῆς κοινωνίας.

Καί γιά νά κλείσουμε αὐτή τή δοκιμαστική ἀνάλυση τῆς θεωρίας τῆς ἀντιδιαλογικῆς δράσης, ἐπιθυμῶ νά τονίσω ξανά ὅτι οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες δέν πρέπει νά χρησιμοποιοῦν τίς ἴδιες ἀντιδιαλογικές μέθοδες πού χρησιμοποιοῦν οἱ καταπιεστές. Ἀντίθετα, οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες πρέπει νά ἀκολουθοῦν τόν δρόμο τοῦ διαλόγου καί τῆς ἐπικοινωνίας.

Προτοῦ προχωρήσω στήν ἀνάλυση τῆς θεωρίας τῆς διαλογικῆς δράσης εἶναι ἀνάγκη νά ἐξετάσω σύντομα πῶς σχηματίζεται ἡ ἡγετική ὁμάδα, καί μερικές ἀπό τίς ἱστορικές καί κοινω-

νιολογικές συνέπειες γιά τήν ἐπαναστατική πορεία. Συνήθως ἡ ἡγετική αὐτή ὁμάδα συγκροτεῖται ἀπό μέλη πού ἀνῆκαν μέ κάποιο τρόπο στά κοινωνικά στρώματα τῶν δυναστῶν. Σέ μιάν ὁρισμένη στιγμή τῆς ὑπαρξιακῆς ἐμπειρίας τους, κάτω ἀπό ὁρισμένες ἱστορικές συνθῆκες, αὐτοί οἱ ἄνθρωποι ἐγκαταλείπουν τήν τάξη στήν ὁποία ἀνήκουν καί προσχωροῦν στούς καταπιεζόμενους, μέ μιά πράξη ἀληθινῆς ἀλληλεγγύης. Ἄσχετα ἀπό τό ἄν αὐτή ἡ προσχώρηση προκύπτει ἤ ὄχι ἀπό μιάν ἐπιστημονική ἀνάλυση τῆς πραγματικότητας, ἀποτελεῖ (ὅταν εἶναι γνήσια) μιά πράξη ἀγάπης καί ἀληθινῆς στράτευσης[38]. Τό νά τάσσεσαι στό πλευρό τῶν καταπιεζομένων σημαίνει νά ἔρχεσαι σ' ἐπαφή, νά ἐπικοινωνεῖς μαζί τους. Ὁ λαός πρέπει νά βρεῖ τόν ἑαυτό του μέσα στούς ἀναδυόμενους ἡγέτες, καί αὐτοί πάλι πρέπει νά βροῦν τόν ἑαυτό τους μέσα στόν λαό.

Οἱ ἡγέτες πού ἦρθαν στό προσκήνιο, κατανάγκην ἐκφράζουν τήν ἀντίφαση τῶν κυρίαρχων ἐλίτ, πού τούς μεταδόθηκε ἀπό τούς καταπιεζόμενους. Οἱ τελευταῖοι μπορεῖ, ὡστόσο, νά μήν ἀντιλαμβάνονται ἀκόμα καθαρά τή δική τους κατάσταση καταπίεσης, ἤ νά μήν ἀναγνωρίζουν κριτικά τίς ἀνταγωνιστικές σχέσεις τους μέ τούς δυνάστες[39]. Μπορεῖ ἀκόμα νά βρίσκονται σ' ἐκείνη τήν κατάσταση πού ὀνομάσαμε πιό πάνω « προσκόλληση » στόν δυνάστη. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, εἶναι δυνατό, λόγω ὁρισμένων ἀντικειμενικῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν, νά ἔχουν ἤδη ἀποκτήσει μιά σχετικά καθαρή ἀντίληψη τῆς καταπιεστικῆς τους κατάστασης.

Στήν πρώτη περίπτωση, ἡ προσκόλληση — ἤ ἡ μερική προσκόλληση — τῶν λαϊκῶν τάξεων στόν δυνάστη κάνει ἀδύνατο σ' αὐτές (γιά νά ἐπαναλάβουμε τήν ἄποψη τοῦ *Fanon*)

38 Οἱ σκέψεις τοῦ Τσέ Γκεβάρα πάνω σ' αὐτό τό θέμα δίνονται στό προηγούμενο Κεφάλαιο. Ὁ Germán Guzmán λέει γιά τόν Camilo Torres : «... Αὐτός ἔδωσε τό πᾶν. Ὅλο τό διάστημα κράτησε μιά στάση ἀφοσίωσης στόν λαό — ὡς ἱερωμένος, ὡς Χριστιανός καί ὡς ἐπαναστάτης ». Ἀπό τό βιβλίο τοῦ German Guzmán, *Camilo - El Cura Guerillero,* Bogotá, 1967, σελ. 5.

39 « Ταξική ἀναγκαιότητα » εἶναι ἕνα πράγμα, « Ταξική συνείδηση » εἶναι ἄλλο πράγμα.

νά τόν τοποθετήσουν ἔξω ἀπό τίς ἴδιες. Στή δεύτερη περίπτωση, μποροῦν νά προσδιορίσουν τή θέση τοῦ δυνάστη καί ἔτσι νά ἀναγνωρίσουν κριτικά τίς ἀνταγωνιστικές τους σχέσεις μ' αὐτόν.

Στήν πρώτη περίπτωση, ὁ δυνάστης εἶναι « φωλιασμένος » μέσα στόν λαό, καί ἡ διφορούμενη κατάσταση πού προκύπτει ἀπ' αὐτό, κάνει τόν λαό νά φοβᾶται τήν ἐλευθερία. Καταφεύγει ἔτσι (ἐνθαρρυνόμενος κι ἀπό τόν δυνάστη) σέ μαγικές ἐξηγήσεις ἤ σέ μιά λαθεμένη ἄποψη γιά τό Θεό, στόν ὁποῖο μοιρολατρικά μεταβιβάζουν τήν εὐθύνη γιά τήν καταπιεσμένη τους κατάσταση[40].

Εἶναι ἐξαιρετικά ἀπίθανο, αὐτοί οἱ δύσπιστοι στόν ἑαυτό τους, καταπιεσμένοι καί ἀπελπισμένοι ἄνθρωποι νά ἐπιζητήσουν τήν ἀπελευθέρωσή τους — μιά πράξη ἀνταρσίας, πού μπορεῖ νά τή θεωροῦν σάν μιά σοβαρή παράβαση τῆς θέλησης τοῦ Θεοῦ, ἤ σάν μιάν ἐπικίνδυνη ἀναμέτρηση μέ τή μοίρα. (Γι' αὐτό εἶναι ἀνάγκη νά θέτουμε ὡς *προβλήματα* τούς μύθους μέ τούς ὁποίους οἱ δυνάστες τροφοδοτοῦν τόν λαό). Στή δεύτερη περίπτωση, ὅταν ὁ λαός ἔχει σχηματίσει μιά σχετικά καθαρή ἰδέα γιά τήν καταπίεση, πράγμα πού θά τοῦ ἐπιτρέψει νά τοποθετήσει τόν δυνάστη ἔξω ἀπό τόν ἑαυτό του, ἀρχίζει τότε καί τόν ἀγώνα γιά νά ἄρει τήν ἀντίφαση ὅπου εἶχε μπλεχτεῖ. Τή στιγμή αὐτή ξεπερνᾶ τήν ἀπόσταση ἀνάμεσα στήν « ταξική ἀνάγκη » καί στήν « ταξική συνείδηση ».

Στήν πρώτη περίπτωση, οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες γίνονται, δυστυχῶς καί ἄθελά τους, ἡ ἀντίφαση τοῦ λαοῦ. Στή δεύτερη περίπτωση, οἱ ἀνερχόμενοι ἡγέτες δέχονται ἀπό τόν λαό συμπαθητική καί σχεδόν ἀκαριαία ὑποστήριξη, πού τείνει νά μεγα-

40 "Ενας χιλιανός ἱερωμένος ὑψηλοῦ διανοητικοῦ καί ἠθικοῦ ἐπιπέδου ἄνθρωπος, πού ἐπισκέφτηκε τό Recife τό 1966, μοῦ εἶπε : « "Οταν ἕνας συνάδελφος ἀπό τό Περναμπούκο καί ἐγώ πήγαμε νά ἐπισκεφτοῦμε μερικές πάμπτωχες οἰκογένειες πού ζοῦσαν σέ καλύβες (mocambos) καί τίς ρωτήσαμε πῶς μποροῦν νά ὑπομένουν νά ζοῦν σέ τέτοιες ἄθλιες συνθῆκες, ἡ ἀπάντηση ἦταν μιά : Τί νά κάνουμε ; Θέλημα τοῦ Θεοῦ εἶναι καί πρέπει νά τό δεχτοῦμε ».

λώνει κατά τή διάρκεια τῆς ἐπαναστατικῆς δράσης. Οἱ ἡγέτες πηγαίνουν στό λαό μέ ἕναν αὐθόρμητο διαλογικό τρόπο. Ὑπάρχει μιά σχεδόν ἄμεση σύμπνοια λαοῦ καί ἡγεσίας. Ἡ ἀμοιβαία τους σύνδεση σφραγίζεται σχεδόν ἀμέσως. Μέ συντροφικό πνεῦμα θεωροῦν τόν ἑαυτό τους σάν ἰσότιμες ἀντιφάσεις τῶν κυρίαρχων ἐλίτ. Ἀπό τό σημεῖο αὐτό καί πέρα, ἡ καθιέρωση τοῦ διαλόγου ἀνάμεσα στό λαό καί στούς ἡγέτες εἶναι σχεδόν ἀκλόνητη. Ὁ διάλογος αὐτός θά συνεχιστεῖ καί ὅταν πάρουν τήν ἐξουσία. Καί ὁ λαός θά ξέρει ὅτι *ἔχει πάρει* τήν ἐξουσία.

Αὐτή ἡ συνεργασία δέν μειώνει καθόλου τό πνεῦμα τοῦ ἀγώνα, τό θάρρος, τήν ἱκανότητα γιά ἀγάπη ἤ καί γιά τολμηρές πράξεις, πού ἀπαιτοῦνται ἀπό τούς ἐπαναστάτες ἡγέτες. Ὁ Φιντέλ Κάστρο καί οἱ σύντροφοί του (πού πολλοί τούς χαρακτήρισαν κάποτε ὡς « ἀνεύθυνους τυχοδιῶκτες »), ἦταν μιά θαυμάσια ἡγετική ὁμάδα, ταυτισμένη πλήρως μέ τό λαό πού δοκίμασε τήν κτηνώδη βία τῆς δικτατορίας τοῦ Μπατίστα. Αὐτή ἡ προσχώρηση δέν ἦταν εὔκολη. Χρειαζόταν γενναιότητα ἀπό τή μεριά τῶν ἡγετῶν ν' ἀγαπήσουν τόν λαό τόσο, ὥστε νά εἶναι πρόθυμοι νά θυσιαστοῦν γι' αὐτόν. Ἔπρεπε νά δείξουν μεγάλο κουράγιο οἱ ἡγέτες γιά νά ξαναρχίζουν ἀπό τήν ἀρχή, ὕστερα ἀπό κάθε ἥττα, κινημένοι ἀπό μιάν ἄσβεστη ἐλπίδα σέ μιά μελλοντική νίκη, πού (ἐπειδή θά εἶχε σφυρηλατηθεῖ *μαζί μέ* τόν λαό) δέν θ' ἀνῆκε μόνο στήν ἡγεσία, ἀλλά στήν ἡγεσία *καί* στό λαό — ἤ στόν λαό, *συμπεριλαμβανομένης* καί τῆς ἡγεσίας.

Ὁ Φιντέλ βαθμιαῖα ἔδωσε συγκεκριμένη κατεύθυνση στήν προσχώρηση τοῦ κουβανέζικου λαοῦ, ὁ ὁποῖος, λόγω τῆς ἱστορικῆς πείρας πού εἶχε ἀποκτήσει, ἄρχισε ἤδη νά σπάζει τήν προσκόλλησή του στόν δυνάστη. Αὐτό τό « ἀποτράβηγμα » ἀπό τόν δυνάστη ὁδήγησε τόν λαό στό νά ἀντικειμενικοποιήσει τόν καταπιεστή καί νά δεῖ τόν ἑαυτό του ὡς τήν ἀντίθεση του. Νά γιατί ὁ Φιντέλ ποτέ δέν ἦρθε σέ ἀντίφαση μέ τόν λαό του. (Οἱ σπάνιες λιποταξίες ἤ προδοσίες πού ἀναφέρει ὁ Γκεβάρα στό βιβλίο του, *Relato de la Guerra Revolucionaria*, — ὅπου

ἀναφέρει ἐπίσης καί πολλές προσχωρήσεις — ἦταν κάτι πού ἀναμενόταν.

Ἔτσι, χάρη στίς ὁρισμένες ἱστορικές συνθῆκες, ἡ κίνηση τῶν ἐπαναστατῶν ἡγετῶν πρός τόν λαό ἤ εἶναι ὁριζόντια — ὁπότε οἱ ἡγέτες καί ὁ λαός σχηματίζουν ἕνα σῶμα σέ ἀντίθεση μέ τό δυνάστη —, ἤ εἶναι τριγωνική, μέ τούς ἐπαναστάτες ἡγέτες νά κατέχουν τήν κορυφή τοῦ τριγώνου σέ ἀντίθεση καί μέ τούς δυνάστες καί μέ τούς καταπιεζόμενους. Ὅπως εἴδαμε, ἡ τελευταία αὐτή κατάσταση ἐπιβάλλεται στούς ἡγέτες, ὅταν ὁ λαός δέν ἔχει φτάσει ἀκόμα σέ μιά κριτική ἀντίληψη τῆς καταπιεστικῆς πραγματικότητας.

Σχεδόν ποτέ, ὡστόσο, μιά ἐπαναστατική ἡγετική ὁμάδα δέν ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἀποτελεῖ ἀντίφαση πρός τόν λαό. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι μιά τέτοια διαπίστωση εἶναι ὀδυνηρή καί ἡ ἀντίσταση μπορεῖ νά χρησιμεύει σάν ἕνας μηχανισμός ἄμυνας. Στό κάτω-κάτω, δέν εἶναι εὔκολο, γιά ἡγέτες πού ἔχουν ἀναδειχτεῖ μέσω τῆς προσχώρησής τους στούς καταπιεζόμενους, ν' ἀναγνωρίσουν ὅτι εἶναι οἱ ἴδιοι σέ ἀντίφαση μ' ἐκείνους μέ τούς ὁποίους ἔχουν ἑνωθεῖ. Ἔχει σημασία νά κατανοήσουμε αὐτή τήν ἀπροθυμία τους ὅταν ἀναλύουμε ὁρισμένες μορφές συμπεριφορᾶς τῶν ἐπαναστατῶν ἡγετῶν, πού ἄθελά τους γίνονται μιά ἀντίφαση (ὄχι ὅμως ἀνταγωνιστική) τοῦ λαοῦ.

Γιά νά ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἐπανάσταση, οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες ἔχουν δίχως ἄλλο ἀνάγκη ἀπό τήν προσχώρηση τοῦ λαοῦ. Ὅταν ἡγέτες, πού ἀποτελοῦν ἀντίφαση μέ τό λαό, ἐπιζητοῦν αὐτή τήν προσχώρηση, καί συναντοῦν μιάν ὁρισμένη ἀπάθεια καί ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης, συχνά θεωροῦν αὐτή τήν ἀντίδραση τοῦ λαοῦ ὡς ἔνδειξη ἑνός ἔμφυτου ἐλαττώματός του. Ἑρμηνεύουν μιάν ὁρισμένη ἱστορική στιγμή τῆς συνείδησης τοῦ λαοῦ ὡς ἀπόδειξη τῆς φυσικῆς του τάχα μειονεκτικότητας. Κι ἐφόσον οἱ ἡγέτες χρειάζονται τήν προσχώρηση τοῦ λαοῦ γιά νά πραγματωθεῖ ἡ ἐπανάσταση (ἀλλά ταυτόχρονα δέν ἐμπιστεύονται τόν δύσπιστο λαό), μπαίνουν στόν πειρασμό νά χρησιμοποιήσουν τίς ἴδιες μέθοδες πού οἱ κυρίαρχοι χρησιμοποιοῦν γιά νά κα-

ταπιέζουν. Αἰτιολογώντας τήν ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης στό λαό, οἱ ἡγέτες λένε ὅτι εἶναι ἀδύνατο νά ἀνοίξεις διάλογο μέ τόν λαό προτοῦ πάρεις τήν ἐξουσία, καί ἔτσι διαλέγουν τήν ἀντιδιαλογική θεωρία τῆς δράσης. Ἀπό κεῖ καί πέρα — ἀκριβῶς ὅπως καί οἱ κυρίαρχες ἐλίτ — προσπαθοῦν νά κατακτήσουν τό λαό : γίνονται μεσιανικοί. Χρησιμοποιοῦν τή χειραγώγηση καί διεξάγουν πολιτιστική ἐπιδρομή. Προχωρώντας σ' αὐτόν τόν δρόμο, τόν δρόμο τῆς καταπίεσης, δέν θά πραγματώσουν τήν ἐπανάσταση, ἤ, ἄν τήν κάνουν, δέν θά εἶναι γνήσια ἐπανάσταση.

Ὁ ρόλος τῆς ἐπαναστατικῆς ἡγεσίας (σέ ὁποιεσδήποτε περιστάσεις, ἀλλά εἰδικά σ' ἐκεῖνες πού περιγράψαμε) εἶναι νά μελετᾶ σοβαρά — ἀκόμα καί στήν ὥρα τῆς δράσης — τούς λόγους τῆς ὁποιασδήποτε στάσης δυσπιστίας ἐκμέρους τοῦ λαοῦ, καί νά ἀναζητᾶ ἀληθινές λεωφόρους ἐπικοινωνίας μαζί του καί τρόπους νά βοηθήσουν τόν λαό ν' ἀντιληφθεῖ κριτικά τήν πραγματικότητα πού τόν καταπιέζει.

Ἡ κυριαρχούμενη συνείδηση εἶναι διττή, διφορούμενη, γεμάτη φόβο καί δυσπιστία[41]. Στό ἡμερολόγιό του γιά τόν ἀγώνα στή Βολιβία, ὁ Γκεβάρα ἀναφέρεται πολλές φορές στήν ἔλλειψη συμμετοχῆς τῶν ἀγροτῶν :

« Ἡ κινητοποίηση τῶν χωρικῶν εἶναι ἀνύπαρκτη, ἐκτός γιά συλλογή πληροφοριῶν, πού μᾶς βάζει κάπως σέ μπελάδες. Δέν εἶναι οὔτε πολύ γρήγοροι οὔτε πολύ ἀποδοτικοί. Μπορεῖ νά μείνουν οὐδέτεροι... παρατηροῦμε πλήρη ἔλλειψη στράτευσης τῶν χωρικῶν, ἄν καί σιγά σιγά ἀρχίζουν νά ἀποβάλλουν τόν φόβο τους ἀπέναντί μας καί καταφέρνουμε νά κατακτοῦμε τόν θαυμασμό τους. Εἶναι ἕνα ἀργό καί ὑπομονετικό ἔργο »[42].

Ἡ ἐσωτερίκευση τοῦ δυνάστη ἀπό τήν κυριαρχημένη συ-

41 Βλ., σχετικά, Eric Fromm, « Ἡ ἐφαρμογή τῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ψυχανάλυσης στή Μαρξιστική θεωρία » στό βιβλίο *Socialist Humanism* (New York 1966), καί Reuben Osborn, *Marxism and Psychoanalysis* (London 1965).

42 Che Guevara, *Τά ἀπόρρητα κείμενα ἑνός ἐπαναστάτη : Τό ἡμερολόγιο τοῦ Che Guevara* (The Ramparts Edition, 1968), σελ.105-106.

νείδηση τῶν χωρικῶν, ἐξηγεῖ τό φόβο τους καί τήν ἀναποτελεσματικότητά τους.

Ἡ συμπεριφορά καί οἱ ἀντιδράσεις τῶν καταπιεζομένων, πού σπρώχνουν τόν καταπιεστή νά ἐφαρμόσει τήν πολιτιστική εἰσβολή, θά πρέπει νά προκαλέσει τή δημιουργία μιᾶς διαφορετικῆς θεωρίας δράσης ἀπό τή μεριά τῶν ἐπαναστατικῶν ἡγετῶν. Ἐκεῖνο πού διακρίνει τούς ἐπαναστάτες ἡγέτες ἀπό τήν κυριαρχη ἐλίτ δέν εἶναι μόνο οἱ στόχοι τους, ἀλλά καί οἱ μέθοδές τους. Ἂν δροῦν καί οἱ δυό μέ τόν ἴδιο τρόπο, τότε καί οἱ στόχοι τους καταντοῦν ὅμοιοι. Εἶναι τόσο αὐτο-αντιφατικό γιά τίς κυρίαρχες ἐλίτ νά θέτουν τίς σχέσεις ἀνθρώπων καί κοινωνίας ὡς προβλήματα στόν λαό, ὅσο εἶναι ἀδιανόητο νά *μήν τό κάνουν* αὐτό τό πράγμα οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες.

Ἂς ἀναλύσουμε τώρα τή θεωρία τῆς διαλογικῆς πολιτιστικῆς δράσης καί ἄς προσπαθήσουμε νά διακρίνουμε τά συστατικά της στοιχεῖα.

Συνεργασία

Στή θεωρία τῆς ἀντιδιαλογικῆς δράσης, ἡ κατάκτηση (ὡς πρωταρχικό της χαρακτηριστικό) προϋποθέτει ἕνα Ὑποκείμενο πού κατακτᾶ ἕνα ἄλλο πρόσωπο καί τό μετατρέπει σέ «πράγμα». Στή διαλογική θεωρία τῆς δράσης, τά Ὑποκείμενα συνεργάζονται γιά νά μεταπλάσουν τόν κόσμο. Τό ἀντιδιαλογικό κυριαρχοῦν *Ἐγώ* μετατρέπει τό κυριαρχούμενο, κατακτημένο *Ἐσύ* σέ ἕνα ἁπλό *Αὐτό*[43]. Τό διαλογικό *Ἐγώ*, ὅμως, γνωρίζει ὅτι εἶναι ἀκριβῶς τό *Ἐσύ* (τό *Ὄχι-Ἐγώ*) πού ἔφερε στήν ἐπιφάνεια τήν ἴδια τήν ὕπαρξή του. Γνωρίζει ἐπίσης ὅτι τό *Ἐσύ* πού φέρνει στήν ἐπιφάνεια τήν ὕπαρξή του ἀποτελεῖ μέ τή σειρά του ἕνα *Ἐγώ* πού ἔχει μέσα στό *Ἐγώ* του τό *Ἐσύ* του. Ἔτσι τό *Ἐγώ* καί τό *Ἐσύ* γίνονται, στή διαλεκτική αὐτῶν τῶν σχέσεων, δύο *Ἐσύ* πού γίνοται δύο *Ἐγώ*.

43 Βλ., Martin Buber, *I and Thou* (N.Y. 1958).

'Η διαλογική θεωρία τῆς δράσης δέν προϋποθέτει ἕνα 'Υποκείμενο πού κυριαρχεῖ μέ κατάκτηση, κι ἕνα κυριαρχούμενο ἀντικείμενο. 'Υπάρχουν 'Υποκείμενα πού συναντιόνται γιά νά *ὀνομάσουν* τόν κόσμο μέ σκοπό νά τόν μετασχηματίσουν. "Αν σέ μιά ὁρισμένη ἱστορική στιγμή οἱ καταπιεζόμενοι, γιά τούς λόγους πού περιγράψαμε πιό πάνω, δέν μποροῦν νά ἐκπληρώσουν τόν προορισμό τους ὡς 'Υποκείμενα, ἡ θέση τῆς καταπίεσής τους ὡς προβλήματος (πού πάντα συνεπάγεται κάποια μορφή δράσης) θά τούς βοηθήσει νά ἐκπληρώσουν αὐτόν τόν προορισμό.

Τά παραπάνω δέν σημαίνουν ὅτι στή διαλογική δράση δέν ὑπάρχει ρόλος γιά τήν ἐπαναστατική ἡγεσία. Σημαίνουν ἁπλῶς ὅτι οἱ ἡγέτες — παρά τόν σημαντικό, θεμελιακό καί ἀπαραίτητο ρόλο τους — δέν ὁρίζουν τόν λαό σάν ἰδιοκτησία τους, καί δέν ἔχουν δικαίωμα νά κατευθύνουν στά τυφλά τόν λαό πρός τή σωτηρία του. Μιά τέτοια σωτηρία θά ἦταν ἁπλῶς ἕνα δῶρο ἀπό τούς ἡγέτες στόν λαό — ἕνα κόψιμο τοῦ διαλογικοῦ δεσμοῦ ἀνάμεσά τους καί ἕνας ὑποβιβασμός τοῦ λαοῦ ἀπό συνδημιουργό τῆς ἀπελευθερωτικῆς δράσης, σέ ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς δράσης.

'Η συνεργασία ὡς χαρακτηριστικό τῆς διαλογικῆς δράσης — πού παρατηρεῖται μόνο ἀνάμεσα σέ 'Υποκείμενα, πού ἐνδέχεται νά ἔχουν διαφορετικῶν ἐπιπέδων λειτουργίες κ' ἐπομένως καί εὐθύνη — μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ μόνο μέ τήν ἐπικοινωνία. 'Ο διάλογος, ὡς βασική ἐπικοινωνία, πρέπει νά εἶναι τό βάθρο τῆς κάθε συνεργασίας. Στή θεωρία τῆς διαλογικῆς δράσης δέν χωράει καμιά ἰδέα γιά κατάκτηση τοῦ λαοῦ στό ὄνομα τῆς ἐπαναστατικῆς ὑπόθεσης, παρά μόνο ἡ ἐπιδίωξη νά κερδίσεις τήν προσχώρησή του. 'Ο διάλογος δέν ἐπιβάλλει, δέν χειραγωγεῖ, δέν δαμάζει, δέν « συνθηματολογεῖ ». Αὐτό δέν σημαίνει, ὡστόσο, πώς ἡ διαλογική δράση δέν ὁδηγεῖ πουθενά. Οὔτε σημαίνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος τοῦ διαλόγου δέν ἔχει σαφή ἀντίληψη γιά τό τί θέλει, ἤ γιά τούς στόχους πού γι' αὐτούς ἀγωνίζεται.

'Η δέσμευση τῶν ἐπαναστατῶν ἡγετῶν πρός τούς καταπιεζόμενους εἶναι ταυτόχρονα μιά δέσμευση πρός τήν ἐλευθερία. Καί γι' αὐτόν τό λόγο, οἱ ἡγέτες δέν μποροῦν νά ἐπιχειροῦν

τήν κατάκτηση τῶν καταπιεζομένων, ἀλλά ὀφείλουν νά κερδίζουν τήν προσχώρησή τους στήν ἀπελευθερωτική ἐπανάσταση. Κατακτημένη προσχώρηση δέν εἶναι προσχώρηση. Εἶναι « προσκόλληση » τοῦ ἡττημένου στόν δυνάστη, πού ὁρίζει τίς δικές του βουλήσεις στόν καταπιεζόμενο. Γνήσια προσχώρηση εἶναι ἡ ἐλεύθερη σύμπτωση τῶν ἐπιλογῶν, κάτι πού δέν μπορεῖ νά γίνει ἔξω ἀπό τήν ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους, διαμέσου τῆς πραγματικότητας.

Ἔτσι, ἡ συνεργασία ὁδηγεῖ τά διαλεγόμενα Ὑποκείμενα νά συγκεντρώσουν τήν προσοχή τους στήν πραγματικότητα πού στέκει ἀνάμεσά τους καί πού — ἔχοντας τεθεῖ σάν πρόβλημα — τούς προκαλεῖ. Ἡ ἀπόκριση σ' αὐτή τήν πρόκληση εἶναι ἡ δράση τῶν διαλεγομένων Ὑποκειμένων πάνω στήν πραγματικότητα, γιά τόν μετασχηματισμό της. Ἐπιτρέψτε μου νά τονίσω ξανά ὅτι θέτοντας τήν πραγματικότητα ὡς πρόβλημα δέν σημαίνει ὅτι ρίχνουμε συνθήματα : σημαίνει κριτική ἀνάλυση μιᾶς προβληματικῆς πραγματικότητας.

Ἀντίθετη μέ τίς μυθοπλαστικές μέθοδες τῶν κυρίαρχων ἐλίτ, ἡ διαλογική θεωρία ἀπαιτεῖ νά ἀποκαλυφθεῖ ἡ πραγματικότητα. Κανένας ὅμως δέν μπορεῖ νά ἀποκαλύψει τήν πραγματικότητα *γιά* τόν ἄλλο. Ἄν καί ἕνα Ὑποκείμενο μπορεῖ ν' ἀρχίσει τήν ἀποκάλυψη γιά λογαριασμό τῶν ἄλλων, οἱ ἄλλοι ὀφείλουν κι αὐτοί νά γίνουν Ὑποκείμενα αὐτῆς τῆς πράξης. Ἡ προσχώρηση τοῦ λαοῦ γίνεται δυνατή ἀπό τή στιγμή τῆς ἀποκάλυψης τῆς πραγματικότητας καί τοῦ ἑαυτοῦ τους, μέσα στήν ἀληθινή πράξη.

Ἡ προσχώρηση συμπίπτει μέ τήν ἐμπιστοσύνη πού ὁ λαός ἀρχίζει ν' ἀποκτᾶ γιά τόν ἑαυτό του καί γιά τούς ἐπαναστάτες ἡγέτες, καθώς ἀντιλαμβάνεται τήν ἀφοσίωση καί τήν εἰλικρίνεια τῶν ἡγετῶν. Ἡ ἐμπιστοσύνη τοῦ λαοῦ στούς ἡγέτες εἶναι ἀντανάκλαση τῆς πίστης τῶν ἡγετῶν στόν λαό.

Ἡ ἐμπιστοσύνη αὐτή δέν πρέπει, ὡστόσο, νά εἶναι ἀφελής. Οἱ ἡγέτες πρέπει νά πιστεύουν στίς δυνατότητες τοῦ λαοῦ. Αὐτό σημαίνει πώς δέν μποροῦν νά τόν μεταχειρίζονται ὡς ἁπλό ἀν-

τικείμενο τῆς δικῆς τους δράσης. Πρέπει νά πιστεύουν ὅτι ὁ λαός εἶναι ἱκανός νά πάρει μέρος στήν ἐπιδίωξη τῆς ἀπελευθέρωσης. Ἀλλά θά πρέπει πάντα νά δείχνουν δυσπιστία στή *διφορούμενη* στάση τῶν καταπιεζομένων, νά δυσπιστοῦν γιά τόν δυνάστη πού « φωλιάζει » μέσα τους. Κατά συνέπεια, ὅταν ὁ Γκεβάρα καλεῖ τούς ἐπαναστάτες νά εἶναι πάντα δύσπιστοι[44], δέν περιφρονεῖ τόν θεμελιακό ὅρο τῆς θεωρίας τῆς διαλογικῆς δράσης. Ἁπλῶς εἶναι ἕνας ρεαλιστής.

Ἂν καί ἡ ἐμπιστοσύνη εἶναι βασική γιά τό διάλογο, δέν εἶναι ἕνας a priori ὅρος γι' αὐτόν : προκύπτει ἀπό τή συνάντηση ἀνθρώπων πού εἶναι σύν-Ὑποκείμενα στήν καταγγελία τοῦ κόσμου, πρώτη πράξη γιά τόν μετασχηματισμό του. Ὅσον καιρό ὁ καταπιεστής πού φωλιάζει μέσα στούς καταπιεζόμενους εἶναι ἰσχυρότερος ἀπ' ὅτι εἶναι οἱ ἴδιοι, ὁ φυσικός τους φόβος τῆς ἐλευθερίας μπορεῖ νά τούς ὁδηγήσει νά ἀποκηρύξουν τούς ἴδιους τούς ἐπαναστάτες ἡγέτες ! Οἱ ἡγέτες δέν πρέπει νά εἶναι εὐκολόπιστοι, ἀλλά πάντα νά εἶναι ξύπνιοι μπροστά σέ τέτοια ἐνδεχόμενα. Στό βιβλίο του, « Ἐπεισόδια τοῦ Ἐπαναστατικοῦ Πολέμου », ὁ Τσέ Γκεβάρα ὑπογραμμίζει αὐτούς τούς κινδύνους : ὄχι μόνο ἀποσκιρτήσεις ἀλλά καί προδοσία τῆς ὑπόθεσης. Σέ πολλά σημεῖα αὐτοῦ τοῦ κειμένου, ὁ Γκεβάρα, ἐνῶ ἀπό τή μιά ἀναγνωρίζει τήν ἀνάγκη νά τιμωρεῖται ὁ λιποτάκτης, γιά νά διαφυλαχτεῖ ἡ συνοχή καί ἡ πειθαρχία τῆς ὁμάδας, παραδέχεται ἐπίσης ὁρισμένους παράγοντες πού ἐξηγοῦν τή λιποταξία. Ἕνας ἀπ' αὐτούς, ἴσως ὁ πιό σημαντικός, εἶναι ἡ διφορούμενη ὑπόσταση τοῦ λιποτάκτη.

Ἕνα ἄλλο ἀπόσπασμα τοῦ κειμένου τοῦ Γκεβάρα, πού ἀνα-

44 Ὁ Γκεβάρα στόν El Patojo, ἕναν νεαρό ἀπό τή Γουατεμάλα πού ἔφευγε ἀπό τήν Κούβα γιά ν' ἀναλάβει ἀντάρτικη δράση στήν πατρίδα του : « Νά εἶσαι δύσπιστος : στήν ἀρχή νά μήν ἐμπιστεύεσαι οὔτε τή σκιά σου, νά μήν ἐμπιστεύεσαι ποτέ τούς χωρικούς πού σοῦ φέρνονται φιλικά, τούς πληροφοριοδότες, τούς ὁδηγούς ἢ τούς συνδέσμους. Νά μήν ἐμπιστεύεσαι τίποτα καί κανένα, ὥσπου νά δημιουργηθεῖ μιά ἐλεύθερη ζώνη ». Che Guevara, *Ἐπεισόδια τοῦ Ἐπαναστατικοῦ πολέμου*, (Ν.Υ. 1968) σελ. 102.

φέρεται στήν παρουσία του (ὄχι μόνο ὡς ἀντάρτη, ἀλλά καί ὡς γιατροῦ) σέ μιά ἀγροτική κοινότητα τῆς Σιέρρα Μαέστρα καί ἔχει ἄμεση σχέση μέ τό θέμα τῆς συνεργασίας, εἶναι ἀξιοπρόσεχτο :

« Ὕστερα ἀπό καθημερινή ἐπαφή μ' αὐτούς τούς ἀνθρώπους καί μέ τά προβλήματά τους, καταλήξαμε στή *στέρεη πεποίθηση* ὅτι χρειαζόταν ν' ἀλλάξει ριζικά ἡ ζωή τοῦ λαοῦ μας. Ἡ ἰδέα μιᾶς ἀγροτικῆς μεταρρύθμισης ἔγινε διαυγής σάν κρύσταλλο. Ἔτσι ἡ *ἐπικοινωνία μέ τούς ἀνθρώπους* ἔπαψε νά εἶναι σκέτη θεωρία κι ἔγινε ἕνα συστατικό μέρος τοῦ ἑαυτοῦ μας.

Οἱ ἀντάρτες καί οἱ χωρικοί ἄρχισαν νά *συγχωνεύονται σέ μιά συμπαγή μάζα*. Κανένας δέν μπορεῖ νά πεῖ ἀκριβῶς πότε, σ' αὐτή τή μακρά πορεία, οἱ ἰδέες ἔγιναν πραγματικότητα, κι *ἐμεῖς ἐγίναμε ἕνα μέρος* τῆς ἀγροτιᾶς. Ὅσο γιά μένα, ἡ ἐπαφή μέ τούς ἀσθενεῖς μου στή Σιέρρα μετάτρεψε μιάν *αὐθόρμητη καί κατά κάποιο τρόπο λυρική ἀπόφαση σέ μιά πιό γαλήνια δύναμη, ἐντελῶς διαφορετικῆς ἀξίας*. Αὐτοί οἱ φτωχοί, βασανισμένοι καί νομοταγεῖς κάτοικοι τῆς Σιέρρα, δέν μποροῦν νά φανταστοῦν κάν *τή μεγάλη συνεισφορά τους στή σφυρηλάτηση τῆς ἐπαναστατικῆς μας ἰδεολογίας* »[45].

Ἂς προσέξουμε τήν ὑπογράμμιση τοῦ Γκεβάρα, ὅτι ἡ *ἐπικοινωνία* μέ τόν λαό ἦταν ἀποφασιστική γιά τή μετατροπή « μιᾶς αὐθόρμητης καί κατά κάποιο τρόπο λυρικῆς ἀπόφασης σέ μιά πιό γαλήνια δύναμη, ἐντελῶς διφορετικῆς ἀξίας ». Ἦταν τότε, στό διάλογο μέ τούς χωρικούς, πού ἡ ἐπαναστατική « πράξη » τοῦ Γκεβάρα πῆρε ὁριστική μορφή. Ἐκεῖνο πού δέν εἶπε ὁ Γκεβάρα, ἴσως ἀπό μετριοφροσύνη, εἶναι πώς ἦταν ἡ δική του ταπεινοφροσύνη καί ἱκανότητα νά ἀγαπᾶ, πού ἔκανε δυνατή τήν ἐπικοινωνία μέ τόν λαό. Καί αὐτή ἡ ἀναμφισβήτητα διαλογική ἐπικοινωνία ἔγινε συνεργασία. Ἂς σημειωθεῖ πώς ὁ Γκεβάρα (πού ἀναρριχήθηκε στή Σιέρρα Μαέστρα μέ τόν Φι-

45 Ὅ.ἀ., σελ. 56-57. (Οἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι δικές μου).

ντέλ καί τούς συντρόφους του ὄχι σάν ἕνας ἀπογοητευμένος νέος πού κυνηγάει περιπέτειες) ἀναγνωρίζει πώς « *ἡ ἐπικοινωνία [του] μέ τόν λαό* ἔπαψε νά εἶναι σκέτη θεωρία κι ἔγινε συστατικό μέρος τοῦ ἑαυτοῦ [του] ». Τονίζει, πώς ἀπό τή στιγμή ἐκείνης τῆς ἐπικοινωνίας οἱ χωρικοί ἔγιναν οἱ ἄνθρωποι πού « σφυρηλάτησαν » τήν « ἐπαναστατική ἰδεολογία » τῶν ἀνταρτῶν του.

Ἀκόμα καί τό διαυγές ὕφος τοῦ Γκεβάρα στήν ἀφήγηση τῶν ἐμπειριῶν τῆς ὁμάδας του, στήν περιγραφή τῶν ἐπαφῶν του μέ τούς « φτωχούς νομοταγεῖς » χωρικούς σέ μιά σχεδόν εὐαγγελική γλώσσα, ἀποκαλύπτει τήν ἱκανότητα αὐτοῦ τοῦ ἐξαιρετικοῦ ἀνθρώπου, τή μεγάλη ἱκανότητά του γιά ἀγάπη καί ἐπικοινωνία. Ἀπ' ἐδῶ ἀναβρύζει ἡ δύναμη τῆς φλογερῆς του μαρτυρίας γιά τό ἔργο ἑνός ἄλλου ἀνθρώπου πού ἀγαπᾶ τόν ἄνθρωπο, τοῦ Καμίλο Τόρρες, « τοῦ ἀντάρτη ἱερέα ».

Χωρίς τήν ἐπικοινωνία, πού γεννᾶ τήν ἀληθινή συνεργασία, οἱ Κουβανοί θά ἦταν ἁπλά ἀντικείμενα τῆς ἐπαναστατικῆς δραστηριότητας τῶν ἀνθρώπων τῆς Σιέρρα Μαέστρα, καί, ὡς ἀντικείμενα, ἡ προσχώρησή τους θά ἦταν ἀδύνατη. Τό πολύ νά ὑπῆρχε « προσκόλληση », ἀλλά αὐτό εἶναι συστατικό στοιχεῖο τῆς καταπίεσης, ὄχι τῆς ἐπανάστασης.

Σέ κανένα στάδιο τῆς διαλογικῆς θεωρίας δέν μπορεῖ ἡ ἐπαναστατική δράση νά προχωρήσει χωρίς *ἐπικοινωνία* μέ τόν λαό. Ἡ *ἐπικοινωνία*, μέ τή σειρά της, φέρνει τή *συνεργασία*, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ ἡγέτες καί λαό στή *συγχώνευση* πού περιγράφει ὁ Γκεβάρα. Αὐτή ἡ συγχώνευση μπορεῖ νά ὑπάρχει μόνο ἄν ἡ ἐπαναστατική δράση εἶναι πραγματικά *ἀνθρώπινη*, συμπάσχουσα, γεμάτη ἀγάπη, μεταδοτική καί σεμνή, γιά νά εἶναι ἀπελευθερωτική.

Ἡ ἐπανάσταση ἀγαπᾶ καί δημιουργεῖ ζωή, καί γιά νά δημιουργήσει ζωή μπορεῖ νά ὑποχρεωθεῖ νά ἐμποδίσει μερικούς ἀνθρώπους νά βάλουν φραγμούς στή ζωή. Πέρα ἀπό τόν κύκλο ζωῆς καί θανάτου, πού εἶναι βασικός στή φύση, ὑπάρχει ἐπίσης

ἕνας ἀφύσικος *ζωντανός θάνατος*: ἡ ζωή πού στερήθηκε τήν πληρότητά της[46].

Δέν εἶναι ἀνάγκη νά ἐπικαλεστῶ ἐδῶ τά στατιστικά στοιχεῖα γιά νά δείξω πόσοι Βραζιλιάνοι (καί Νοτιοαμερικανοί, γενικά) εἶναι ζωντανά πτώματα, σκιές ἀνθρώπινων ὄντων, ἀπελπισμένοι ἄντρες, γυναῖκες καί παιδιά, θυματοποιημένοι ἀπό ἕναν ἀτέλειωτο ἀόρατο πόλεμο[47], ὅπου ὅ,τι τούς ἀπόμεινε ἀπό ζωή καταβροχθίζεται ἀπό τή φυματίωση, τή σχιστοσωμίαση, τήν παιδική λυσεντερία, ἀπό τίς χιλιάδες ἀσθένειες τῆς φτώχειας (οἱ περισσότερες ἀπ' αὐτές παίρνουν στήν ὁρολογία τῶν καταπιεστῶν τό ὄνομα « τροπικές ἀσθένειες »).

Ὁ πατήρ Chenu κάνει, στό περιοδικό Témoignage Chrétien, τό ἀκόλουθο σχόλιο γιά τίς πιθανές ἀντιδράσεις σέ καταστάσεις τόσο ἀκραῖες ὅσο καί οἱ πιό πάνω.

« Πολλοί, κι ἀνάμεσά τους οἱ ἱερεῖς πού πῆραν μέρος στή Σύνοδο, κ' οἱ ἐνημερωμένοι λαϊκοί, φοβοῦνται μήπως, ἀντιμετωπίζοντας τίς ἀνάγκες καί τά βάσανα τοῦ κόσμου, ἀρκεστοῦμε σέ μιάν ἁπλή συναισθηματική διαμαρτυρία ὑπέρ τῆς πρόσκαιρης ἀνακούφισης τῶν ἐκδηλώσεων καί τῶν συμπτωμάτων τῆς φτώχειας καί τῆς ἀδικίας, χωρίς νά προχωρήσουμε στήν ἀνάλυση τῶν αἰτίων τους γιά νά καταγγείλουμε τό καθεστώς πού γεννᾶ αὐτή τήν ἀδικία καί τή φτώχεια »[48].

46 Σχετικά μέ τήν ἀντίσταση τοῦ ἀνθρώπου στόν θάνατο, πού ἀκολουθεῖ τό « θάνατο τοῦ Θεοῦ », στή σύγχρνη σκέψη, βλ., Michel Dufrenne, *Pour l'homme* (Paris 1968).

47 « Πολλοί [χωρικοί] πουλᾶνε τόν ἑαυτό τους ἤ μέλη τῆς οἰκογένειάς τους καί γίνονται σκλάβοι γιά νά ξεφύγουν τόν θάνατο [ἀπό τήν πεῖνα]. Μιά ἐφημερίδα ἀνακάλυψε 50 000 ἄτομα πού πουλήθηκαν γιά ἕνα ἑκατομμύριο πεντακόσιες χιλιάδες δολλάρια καί ἕνας ἀνταποκριτής, γιά νά τό ἀποδείξει, ἀγόρασε ἕνα ἀντρόγυνο μέ τριάντα δολλάρια. " Εἶδα πολλούς καλούς ἀνθρώπους νά λιμοκτονοῦν ", ἐξήγησε ὁ σκλάβος. " Νά γιατί δέν μέ νοιάζει πού πουλήθηκα ". Ὅταν πιάστηκε ἕνας ἔμπορος σκλάβων τό 1959 στό São Paulo ὁμολόγησε πώς πουλοῦσε ἀνθρώπους σέ ἰδιοκτῆτες φυτειῶν καφέ καί πώς πούλησε πολλά κορίτσια κάτω τῶν 20 χρονῶ σέ οἴκους ἀνοχῆς », John Gerassi, *The Great Fear* (N.Y. 1963).

48 M.-D. Chenu, *Témoignage Chrétien*, Ἀπρίλης 1964, ἀναφέρεται στό βιβλίο *Cristianos y Marxistas desques de Concilio* (Buenos Aires 1965), σελ. 167.

Ἑνότητα γιά τήν ἀπελευθέρωση

Ἐνῶ στήν ἀντιδιαλογική θεωρία τῆς δράσης οἱ κυρίαρχοι ἀναγκάζονται νά διαιροῦν τούς καταπιεζόμενους, γιά νά μποροῦν εὔκολα νά διατηρήσουν τήν κατάσταση τῆς καταπίεσης, στή διαλογική θεωρία οἱ ἡγέτες ὀφείλουν νά ἐπιδοθοῦν σέ μιά συνεχή ἑνωτική προσπάθεια ἀνάμεσα στούς καταπιεζόμενους — κι ἀνάμεσα στούς ἡγέτες καί στούς καταπιεζόμενους — γιά νά πετύχουν τήν ἀπελευθέρωση.

Ἡ δυσκολία ἔγκειται στό ὅτι αὐτή ἡ κατηγορία διαλογικῆς δράσης (ὅπως κ' οἱ ἄλλες) δέν μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ χωριστά ἀπό τήν πράξη. Ἡ πράξη τῆς καταπίεσης εἶναι εὔκολη (ἤ τουλάχιστον δέν εἶναι δύσκολη) γιά τόν κυρίαρχο, γιά τούς ἐπαναστάτες ἡγέτες ὅμως δέν εἶναι εὔκολο νά διεξαγάγουν μιάν ἐλευθερωτική πράξη. Ἡ πρώτη ὁμάδα (οἱ δυνάστες) μπορεῖ νά βασίζεται στή χρήση τῆς ἐξουσίας. Ἡ δεύτερη ὁμάδα ἔχει στραμμένη ἐνάντιά της αὐτή τήν ἐξουσία. Ἡ πρώτη μπορεῖ νά ὀργανωθεῖ ἐλεύθερα, καί παρ' ὅλο ὅτι μπορεῖ νά ὑποστεῖ συμπτωματικές καί πρόσκαιρες διασπάσεις, συσπειρώνεται γρήγορα ὅταν ἀπειλοῦνται τά θεμελιακά της συμφέροντα. Ἡ δεύτερη ὁμάδα δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει χωρίς τό λαό, καί αὐτή ἀκριβῶς ἡ προϋπόθεση ἀποτελεῖ καί τό πρῶτο ἐμπόδιο στίς προσπάθειές της γιά ὀργάνωση.

Θά ἦταν πράγματι ἀνακολουθία νά ἐπιτρέψει ἡ κυρίαρχη ἐλίτ στούς ἐπαναστάτες ἡγέτες νά ὀργανωθοῦν. Ἡ ἐσωτερική ἑνότητα τῆς κυρίαρχης ἐλίτ, πού ἐνισχύει καί ὀργανώνει τήν ἐξουσία της, ἀπαιτεῖ ὁ λαός νά εἶναι διαιρεμένος. Ἡ ἑνότητα τῶν ἐπαναστατῶν ἡγετῶν ὑπάρχει μόνο στήν ἑνότητα τοῦ λαοῦ, καί, σέ συνέχεια, τοῦ λαοῦ μέ τούς ἡγέτες. Ἡ ἑνότητα τῶν κυρίαρχων προκύπτει ἀπό τόν *ἀνταγωνισμό* μέ τόν λαό. Ἡ ἑνότητα τῆς ἐπαναστατικῆς ἡγεσίας ἀναπτύσσεται ἀπό τήν *ἐπικοινωνία* μέ τόν (ἑνωμένο) λαό. Ἡ συγκεκριμένη κατάσταση τῆς

καταπίεσης — πού διχάζει τό *Ἐγώ* τοῦ καταπιεζόμενου, κάνοντάς τον διφορούμενο, συναισθηματικά ἀσταθή, ἄνθρωπο πού φοβᾶται τήν ἐλευθερία —, διευκολύνει τή διασπαστική τακτική τοῦ δυνάστη, ὀρθώνοντας ἐμπόδια στήν ἀπαραίτητη γιά τήν ἀπελευθέρωση ἑνωτικὴ δράση.

Ἐπιπλέον, ἡ κυριαρχία αὐτή καθαυτή εἶναι *ἀντικειμενικά* διασπαστική. Διατηρεῖ τό καταπιεζόμενο *Ἐγώ* σέ κατάσταση « προσκόλλησης » σέ μιά πραγματικότητα πού φαίνεται παντοδύναμη καί καταθλιπτική, καί ὕστερα τό ἀλλοτριώνει παρουσιάζοντας μυστηριώδεις δυνάμεις γιά νά ἐξηγήσει αὐτή τήν ἐξουσία. Ἕνα μέρος τοῦ καταπιεζόμενου *Ἐγώ* εἶναι τοποθετημένο μέσα στήν πραγματικότητα στήν ὁποία μένει « προσκολλημένο ». Ἕνα ἄλλο μέρος εἶναι ἔξω ἀπό τόν ἑαυτό του, μέσα στίς μυστηριώδεις δυνάμεις, πού τίς θεωρεῖ ὑπεύθυνες γιά μιά πραγματικότητα τήν ὁποία δέν μπορεῖ νά ἐπηρεάσει καθόλου.

Εἶναι μοιρασμένο ἀνάμεσα σ' ἕνα ταυτόσημο παρελθόν καί παρόν καί σ' ἕνα μέλλον χωρίς ἐλπίδα. Εἶναι ἕνα πρόσωπο πού δέν ἀντιλαμβάνεται τόν ἑαυτό του ὡς *γίγνεσθαι*. Καί γι' αὐτό δέν μπορεῖ νά ἔχει μέλλον γιά νά τό οἰκοδομήσει σέ ἑνότητα μέ τούς ἄλλους. Καθώς ὅμως σπάζει αὐτή τήν « προσκόλληση » καί ἀντικειμενικοποιεῖ τήν πραγματικότητα, ἀπό τήν ὁποία τώρα ἀναδύεται, ἀρχίζει νά ἀρτιώνεται ὡς Ὑποκείμενο (ἕνα « Ἐγώ »), πού ἀντικρίζει ἕνα ἀντικείμενο (τήν πραγματικότητα). Αὐτή τή στιγμή, ξεκόβοντας ἀπό τήν ψεύτικη ἑνότητα τοῦ διαιρεμένου ἑαυτοῦ, γίνεται ἕνα ἀληθινό ἄτομο.

Γιά νά διασπαστοῦν οἱ καταπιεζόμενοι, εἶναι ἀπαραίτητη μιά ἰδεολογία τῆς καταπίεσης. Ἀντίθετα, γιά νά πραγματώσουν τήν ἑνότητά τους, ἀπαιτεῖται μιά μορφή πολιτιστικῆς δράσης, πού θά τούς βοηθήσει νά γνωρίσουν τό *γιατί* καί τό *πῶς* τῆς « προσκόλλησής » τους στήν πραγματικότητα — ἀπαιτεῖται, δηλαδή, ἡ ἀπο-ιδεολογικοποίηση. Γι' αὐτό, ἡ προσπάθεια γιά ἕνωση τῶν καταπιεζόμενων δέν ἔχει ἀνάγκη ἀπό ἰδεολογική « συνθηματολογία ». Ἡ συνθηματολογία, διαστρέφοντας τήν αὐθεντική σχέση ἀνάμεσα στό Ὑποκείμενο καί στήν ἀντικειμε-

νική πραγματικότητα, διασπᾶ καί τίς *γνωστικές*, τίς *συναισθηματικές* καί τίς *ἐνεργητικές* πλευρές τῆς ὁλικῆς, ἀδιαίρετης προσωπικότητας.

Σκοπός τῆς διαλογικῆς-ἀπελευθερωτικῆς δράσης δέν εἶναι νά « ἐκτοπίσει » τούς καταπιεζόμενους ἀπό μιά μυθολογική πραγματικότητα γιά νά τούς « δέσει » σέ μιάν ἄλλη πραγματικότητα. Ἀντίθετα, σκοπός τῆς διαλογικῆς δράσης εἶναι νά βοηθήσει τόν καταπιεζόμενο νά ἀντιληφθεῖ τήν « προσκόλλησή » του καί νά ἀποφασίσει νά μεταβάλει μιάν ἄδικη πραγματικότητα.

Ἐφόσον ἡ ἑνότητα τῶν καταπιεζόμενων συνεπάγεται τήν ἀλληλεγγύη ἀνάμεσά τους, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀκριβή κατάστασή τους, αὐτή ἡ ἑνότητα ἀπαιτεῖ ἀναντίρρητα μιά ταξική συνείδηση. Ὡστόσο, τό βούλιαγμα μέσα στήν πραγματικότητα, πού χαρακτηρίζει τούς χωρικούς τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς, δείχνει ὅτι ἡ συνειδητοποίηση τοῦ ὅτι ἀνήκεις σέ μιά καταπιεζόμενη τάξη πρέπει νά προηγεῖται (ἤ τουλάχιστο νά συνοδεύεται) ἀπό τήν ἐπίγνωση τοῦ ὅτι εἶσαι καταπιεζόμενο ἄτομο[49].

Ἄν προτείνεις, *ὡς πρόβλημα*, σ' ἕναν Εὐρωπαῖο ἀγρότη τό γεγονός ὅτι εἶναι ἕνα πρόσωπο, τό πράγμα σίγουρα θά τοῦ φανεῖ παράδοξο. Δέν θά συμβεῖ, ὅμως, τό ἴδιο μέ τούς χωρικούς τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς, πού ὁ κόσμος τους τελειώνει στά σύνορα τοῦ λατιφούντιου, πού οἱ κινήσεις τοῦ σώματός τους μοιάζουν κάπως μέ τίς κινήσεις τῶν ζώων καί τῶν δέντρων, καί πού συχνά θεωροῦν τόν ἑαυτό τους παρόμοιον μ' αὐτά.

Οἱ ἄνθρωποι πού εἶναι ἔτσι δεμένοι μέ τή φύση καί μέ τό δυνάστη, πρέπει νά φτάσουν νά διακρίνουν τόν ἑαυτό τους ὡς

49 Γιά νά πετύχει ὁ ἄνθρωπος τήν κριτική συνειδητοποίηση τῆς κατάστασής του ὡς καταπιεζόμενου θά πρέπει νά ἀναγνωρίσει κριτικά τήν πραγματικότητα πού τόν περιβάλλει ὡς καταπιεστική πραγματικότητα. Γι' αὐτό ἀκριβῶς χρειάζεται νά φτάσει ὡς τήν « κατανόηση τῆς οὐσίας τῆς κοινωνίας », πού, κατά τόν Lukács, εἶναι « ἕνας παράγοντας δύναμης πρώτης τάξεως, καί γι' αὐτό εἶναι, χωρίς ἀμφιβολία, τό πιό ἀναμφισβήτητα διασπαστικό ὅπλο », Georg Lukács, *Histoire et Conscience de Classe* (Paris 1960), σελ. 93.

πρόσωπα πού ἐμποδίστηκαν νά ἔχουν *ὀντότητα*. Ἡ ἀνακάλυψη αὐτή σημαίνει, πρίν ἀπ' ὅλα, ἀνακάλυψη τοῦ ἑαυτοῦ τους ὡς Πέτρου, ὡς Ἀντώνη, ἤ ὡς Μαρίας. Αὐτή ἡ ἀνακάλυψη ὑποδηλώνει μιά διαφορετική ἀντίληψη τῆς σημασίας τῶν ὀνομάτων : οἱ λέξεις « κόσμος », « ἄνθρωποι », « πολιτισμός », « δέντρα », « ἐργασία », « ζῶο », ξαναπαίρνουν τή σωστή σημασία τους. Οἱ χωρικοί βλέπουν τώρα τούς ἑαυτούς τους ὡς μεταμορφωτές τῆς πραγματικότητας (πού προηγούμενα ἦταν μιά μυστηριώδης ὀντότητα) μέσω τῆς δημιουργικῆς τους ἐργασίας. Ἀνακαλύπτουν ὅτι — ὡς ἄνθρωποι — δέν μποροῦν πιά νά συνεχίζουν νά εἶναι « ἀντικείμενα » κατεχόμενα ἀπό ἄλλους, καί ὅτι μποροῦν νά προχωρήσουν ἀπό τή συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ τους ὡς καταπιεζόμενα ἄτομα στή συνείδηση μιᾶς καταπιεζόμενης τάξης.

Κάθε προσπάθεια γιά ἑνότητα τῶν χωρικῶν βασισμένη σέ ἀκτιβιστικές μέθοδες, πού στηρίζονται σέ « συνθήματα » καί πού δέν καταπιάνονται μέ αὐτές τίς θεμελιακές πλευρές, προκαλεῖ μιά σκέτη ἀντιπαράθεση ἀτόμων, δίνοντας ἕνα καθαρά μηχανιστικό χαρακτήρα στή δράση τους. Ἡ ἑνότητα τῶν καταπιεζομένων συντελεῖται στό ἀνθρώπινο ἐπίπεδο, ὄχι στό ἐπίπεδο τῶν πραγμάτων. Συντελεῖται σέ μιά πραγματικότητα πού κατανοεῖται σωστά μόνο στή διαλεκτική σχέση ἀνάμεσα στή βάση καί στό ἐποικοδόμημα.

Γιά νά ἑνωθοῦν οἱ καταπιεζόμενοι, θά πρέπει νά κόψουν τόν ὀμφάλιο λῶρο τῆς μαγείας καί τοῦ μύθου πού τούς δένει μέ τόν κόσμο τῆς καταπίεσης. Ἡ ἑνότητα πού ἑνώνει αὐτούς τούς ἀνθρώπους μεταξύ τους θά πρέπει νά εἶναι διαφορετικῆς ὑφῆς. Γιά νά ἐπιτευχθεῖ αὐτή ἡ ἀπαραίτητη ἑνότητα θά πρέπει ἡ ἐπαναστατική διαδικασία νά εἶναι ἐξαρχῆς *πολιτιστική δράση*. Οἱ χρησιμοποιούμενες μέθοδες γιά τήν πραγματοποίηση τῆς ἑνότητας τῶν καταπιεζόμενων ἐξαρτιόνται ἀπό τήν ἱστορική καί ὑπαρξιακή ἐμπειρία τους μέσα στήν κοινωνική δομή.

Οἱ χωρικοί ζοῦν σέ μιά « κλειστή » πραγματικότητα μέ ἕνα μοναδικό, μονολιθικό κέντρο καταπιεστικῶν ἀποφάσεων. Ὁ καταπιεζόμενος τῆς πόλης ζεῖ σ' ἕναν διευρυνόμενο περίγυρο,

ὅπου τό καταπιεστικό κέντρο ἀπ' ὅπου ἐκπορεύονται οἱ ἐντολές εἶναι πολλαπλό καί σύνθετο. Οἱ χωρικοί βρίσκονται κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο ἑνός κυρίαρχου προσώπου πού ἐνσαρκώνει τό καταπιεστικό σύστημα. Στίς ἀστικές περιοχές οἱ καταπιεζόμενοι ὑποβάλλονται σέ μιά « καταπιεστική ἀπροσωπία ». Καί στίς δυό περιπτώσεις ἡ καταπιεστική ἐξουσία εἶναι ὡς ἕνα βαθμό « ἀόρατη » : στήν ἀγροτική ζώνη, ἐπειδή βρίσκεται κοντά στούς καταπιεζόμενους· στίς πόλεις, ἐξαιτίας τῆς διασπορᾶς της.

Σέ καταστάσεις τόσο διαφορετικές ὅπως οἱ πιό πάνω, οἱ μορφές τῆς πολιτιστικῆς δραστηριότητας ἔχουν, ὡστόσο, τόν ἴδιο στόχο : νά ἐξηγήσουν στούς καταπιεζόμενους τήν ἀντικειμενική κατάσταση πού τούς δένει μέ τούς δυνάστες, ὁρατούς κι ἀόρατους. Μόνο μορφές δράσης πού ἀποφεύγουν τή λογοκοπία καί τίς ἄσκοπες φλυαρίες, ἀπό τή μιά, καί τόν μηχανιστικό ἀκτιβισμό, ἀπό τήν ἄλλη, μποροῦν νά ἀντιμετωπίσουν τή διασπαστική δράση τῶν κυρίαρχων ἐλίτ καί νά προχωρήσουν πρός τήν ἑνότητα τῶν καταπιεζόμενων.

Ὀργάνωση

Στή θεωρία τῆς ἀντιδιαλογικῆς δράσης, ἡ χειραγώγηση εἶναι ἀπαραίτητη γιά τήν κατάκτηση καί γιά τήν κυριαρχία. Στή διαλογική θεωρία τῆς δράσης ἡ ὀργάνωση τοῦ λαοῦ παρουσιάζει τό ἀνταγωνιστικό ἀντίθετο τῆς χειραγώγησης. Ἡ ὀργάνωση ὄχι μόνο συνδέεται ἀπευθείας μέ τήν ἑνότητα, ἀλλά καί εἶναι ἡ φυσική ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς ἑνότητας. Συνεπῶς, ἡ ἐπιδίωξη τῆς ἑνότητας ἀπό τούς ἡγέτες εἶναι κατανάγκην καί μιά προσπάθεια ὀργάνωσης τοῦ λαοῦ, σάν μιά μαρτυρία τοῦ ὅτι ὁ ἀγώνας γιά τήν ἀπελευθέρωση εἶναι ἕνα κοινό καθῆκον. Αὐτή ἡ ἐπίμονη, ταπεινή καί θαρραλέα μαρτυρία, πού ξεπηδᾶ ἀπό τή σύμπραξη στήν κοινή προσπάθεια — γιά τήν ἀπελευθέρωση τῶν ἀνθρώπων —, ἀποτρέπει τόν κίνδυνο τοῦ ἀντιδιαλογικοῦ ἐλέγχου. Ἡ μορφή τῆς μαρτυρίας μπορεῖ νά διαφέρει, ἀνάλογα μέ τίς ἱστο-

ρικές συνθῆκες τῆς κάθε κοινωνίας. Ἡ ἴδια ἡ μαρτυρία, ὅμως, εἶναι ἕνα ἀπαραίτητο στοιχεῖο τῆς ἐπαναστατικῆς δράσης.

Γιά νά καθορίσουμε τό *τί* καί τό *πῶς* αὐτῆς τῆς μαρτυρίας εἶναι, ἐπομένως, βασικό νά ἔχουμε μιά ὁλοένα αὐξανόμενη κριτική γνώση τοῦ τωρινοῦ ἱστορικοῦ πλαισίου, τῆς κοσμοαντίληψης τοῦ λαοῦ, τῆς κύριας ἀντίφασης τῆς κοινωνίας καί τῆς κύριας πλευρᾶς αὐτῆς τῆς ἀντίφασης. Μιά πού αὐτές οἱ διαστάσεις τῆς μαρτυρίας εἶναι ἱστορικές, διαλογικές καί ἐπομένως διαλεκτικές, ἡ μαρτυρία δέν μπορεῖ νά τίς εἰσαγάγει ἁπλῶς ἀπό ἄλλα πλαίσια, πρίν νά ἀναλύσει τά δικά της. Διαφορετικά, ἀπολυτοποιεῖ καί μυθοποιεῖ τό σχετικό : ἡ ἀλλοτρίωση γίνεται τότε ἀναπόφευκτη. Ἡ μαρτυρία, στή διαλογική θεωρία τῆς δράσης, εἶναι μιά ἀπό τίς κύριες ἐκφράσεις τοῦ πολιτιστικοῦ καί τοῦ παιδευτικοῦ χαρακτήρα τῆς ἐπανάστασης.

Τά βασικά στοιχεῖα τῆς μαρτυρίας πού δέν διαφέρουν ἱστορικά εἶναι μεταξύ ἄλλων : ἡ *συνέπεια* ἀνάμεσα στά λόγια καί στά ἔργα· ἡ *τόλμη*, πού σπρώχνει τή μαρτυρία νά ἀντιμετωπίζει τήν ὕπαρξη ὡς διαρκή κίνδυνο· ἡ *ριζοσπαστικότητα* (ὄχι ὁ σεκταρισμός), πού ὁδηγεῖ τόσο τή μαρτυρία ὅσο κι ἐκείνους πού τή δέχονται, σέ ὅλο καί μεγαλύτερη δράση· τό *θάρρος νά ἀγαπᾶς* (πού ὄχι μόνο δέν εἶναι βόλεμα μ' ἕναν ἄδικο κόσμο, ἀλλά εἶναι ἀντίθετα ἡ ἀλλαγή αὐτοῦ τοῦ κόσμου γιά χάρη τῆς ὅλο καί μεγαλύτερης ἀπελευθέρωσης τῶν ἀνθρώπων)· καί ἡ *πίστη* στόν λαό, ἐφόσον σ' αὐτόν γίνεται ἡ μαρτυρία — ἄν καί ἡ μαρτυρία στόν λαό, λόγω τῶν διαλεκτικῶν σχέσεών του μέ τίς κυρίαρχες ἐλίτ, ἐπηρεάζει καί τίς τελευταῖες (πού ἀποκρίνονται σ' αὐτή τή μαρτυρία μέ τόν δικό τους συνηθισμένο τρόπο).

Κάθε αὐθεντική (δηλαδή κριτική) μαρτυρία περικλείνει τήν τόλμη νά ριψοκινδυνεύεις, μαζί καί τή δυνατότητα νά μήν κερδίζεις πάντοτε σάν ἡγεσία τήν ἄμεση προσχώρηση τοῦ λαοῦ. Ἡ μαρτυρία πού δέν ἔχει ἀποφέρει καρπούς σέ μιάν ὁρισμένη στιγμή καί κάτω ἀπό ὁρισμένες συνθῆκες, δέν πρέπει ἀπό αὐτό νά κριθεῖ ὡς στείρα καί ἀνίκανη νά καρποφορήσει αὔριο. Μιά πού ἡ μαρτυρία δέν εἶναι μιά ἀφηρημένη χειρονομία, ἀλλά μιά

δράση — μιά ἀναμέτρηση μέ τόν κόσμο καί μέ τούς ἀνθρώπους — δέν εἶναι κάτι τό στατικό. Εἶναι ἕνα δυναμικό στοιχεῖο πού γίνεται μέρος τῆς κοινωνικῆς κατάστασης πού μέσα της γεννήθηκε. 'Απ' αὐτή τή στιγμή δέν παύει νά ἐπηρεάζει αὐτή τήν κατάσταση[50].

Στήν ἀντιδιαλογική δράση, ἡ χειραγώγηση ἀναισθητοποιεῖ τούς ἀνθρώπους καί διευκολύνει τήν ὑποδούλωσή τους. Στή διαλογική δράση ἡ χειραγώγηση ξεπερνιέται ἀπό τήν πραγματική ὀργάνωση. Στήν ἀντιδιαλογική δράση, ἡ χειραγώγηση ἐξυπηρετεῖ τούς σκοπούς τῆς κατάκτησης. Στή διαλογική δράση, ἡ γεμάτη τόλμη καί ἀγάπη παρουσία ἐξυπηρετεῖ τούς σκοπούς τῆς ὀργάνωσης.

Γιά τίς κυρίαρχες ἐλίτ, ὀργάνωση σημαίνει ὀργάνωση τοῦ ἑαυτοῦ τους. Γιά τούς ἐπαναστάτες ἡγέτες, ὀργάνωση σημαίνει ὀργάνωση τοῦ ἑαυτοῦ τους *μαζί μέ* τόν λαό. Στήν πρώτη περίπτωση ἡ κυρίαρχη ἐλίτ συγκροτεῖ τήν ἐξουσία της κατά τρόπο πού νά μπορεῖ νά ἐξουσιάζει καί νά ἀποπροσωποποιεῖ πιό ἀποτελεσματικά. Στή δεύτερη περίπτωση, ἡ ὀργάνωση ἀνταποκρίνεται στή φύση της καί στόν στόχο της μόνο ἄν ἡ ἴδια ἀποτελεῖ ἄσκηση ἐλευθερίας. Γι' αὐτό, ἡ ἀναγκαία γιά κάθε ὀργάνωση πειθαρχία δέν πρέπει νά συγχέεται μέ τήν πειθαρχία τοῦ στρατώνα. Εἶναι γεγονός ὅτι χωρίς ἡγεσία, πειθαρχία, ἀποφασιστικότητα καί στόχους — δίχως καθήκοντα καί εὐθύνες — μιά ὀργάνωση δέν μπορεῖ νά ἐπιζήσει, καί ἡ ἐπαναστατική δράση, κατά συνέπεια, ἐξασθενεῖ. Αὐτό τό γεγονός σέ καμιά περίπτωση δέν δικαιολογεῖ τή μεταχείριση τῶν ἀνθρώπων ὡς πραγμάτων. Οἱ ἄνθρωποι ἔχουν χάσει ἤδη τήν προσωπικότητά τους ἀπό τήν καταπίεση — ἄν οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες τούς χειραγωγοῦν, ἀντί νά ἐργάζονται γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς *κριτικῆς συνειδητοποίησής*

50 'Η αὐθεντική παρουσία, θεωρούμενη ὡς διαδικασία, πού δέν δίνει ἀμέσως καρπούς, δέν πρέπει γι' αὐτόν τό λόγο νά χαρακτηρίζεται ὡς ἀπόλυτη ἀποτυχία. Οἱ ἄνθρωποι πού ἔσφαξαν τόν Tiradentes μπόρεσαν νά κομματιάσουν τό σῶμα του ἀλλά δέν μπόρεσαν νά σβήσουν τή μαρτυρία του.

τους, ἀρνιόνται τόν ἴδιο τόν σκοπό τῆς ὀργάνωσης (δηλαδή τήν ἀπελευθέρωση).

Ὀργάνωση τοῦ λαοῦ εἶναι ἡ διεργασία ὅπου οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες, πού ἐμποδίζονται κ' οἱ ἴδιοι νά ποῦνε τόν λόγο τους[51], ἀρχίζουν νά μαθαίνουν πῶς νά *ὀνομάσουν* τήν πραγματικότητα. Πρόκειται γιά μιά σωστή κι ἐπομένως μιά διαλογική μαθητεία. Καί γι' αὐτό οἱ ἡγέτες δέν μποροῦν νά ποῦνε τόν λόγο τους μόνοι. Θά πρέπει νά τόν ποῦνε *μαζί μέ* τό λαό. Οἱ ἡγέτες πού δέν δροῦν διαλογικά, ἀλλά ἐπιμένουν νά ἐπιβάλλουν τίς ἀποφάσεις τους, δέν ὀργανώνουν τόν λαό — τόν χειραγωγοῦν. Δέν ἀπελευθερώνουν οὔτε ἀπελευθερώνονται : καταπιέζουν.

Τό γεγονός ὅτι οἱ ἡγέτες πού ὀργανώνουν τόν λαό δέν ἔχουν τό δικαίωμα νά ἐπιβάλλουν αὐθαίρετα τόν λόγο τους, δέν σημαίνει ὅτι θά πρέπει νά πάρουν μιά φιλελευθερίζουσα στάση πού θά ἐνθάρρυνε τήν ἀσυδοσία μέσα στόν συνηθισμένο στήν καταπίεση λαό. Ἡ διαλογική θεωρία τῆς δράσης εἶναι ἀντίθετη τόσο πρός τόν αὐταρχισμό ὅσο καί πρός τήν ἀσυδοσία. Καί ἐπομένως, ὑποστηρίζει καί τήν ἐξουσία καί τήν ἐλευθερία. Δέν ὑπάρχει ἐλευθερία δίχως ἐξουσία, ὅπως δέν ὑπάρχει ἐξουσία δίχως ἐλευθερία. Κάθε ἐλευθερία περικλείνει τή δυνατότητα νά γίνει — σέ εἰδικές περιστάσεις (καί σέ διαφορετικά ὑπαρξιακά ἐπίπεδα) ἐξουσία. Ἡ ἐλευθερία καί ἡ ἐξουσία δέν μποροῦν ν' ἀπομονώνονται, ἀλλά πρέπει νά θεωροῦνται στήν ἀμοιβαία τους σχέση[52].

Ἡ γνήσια ἐξουσία δέν ἀναδείχνεται σάν τέτοια μέ μιά σκέτη *μεταβίβαση* καθηκόντων, ἀλλά μέ *ἐντολοδότηση* ἤ μέ ἀλ-

51 Ὁ Dr. Orlando Aguirre Ortiz, Διευθυντής τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς σέ πανεπιστήμιο τῆς Κούβας, μοῦ εἶπε κάποτε : « Ἡ ἐπανάσταση περιέχει τρία Π : *palavra, povo, e polvora* [: τό λόγο, τό λαό καί τό μπαρούτι]. Ἡ ἔκρηξη τοῦ μπαρουτιοῦ διευκολύνει τό λαό νά δεῖ καθαρά τή συγκεκριμένη του κατάσταση, καί νά ἐπιδιώξει νά λυτρωθεῖ ». Εἶναι ἐνδιαφέρο νά διαπιστώνει κανείς πώς ὁ ἐπαναστάτης γιατρός τόνισε τόν *λόγο* μέ τήν ἴδια ἔννοια πού τόν χρησιμοποιοῦμε σ' αὐτό τό βιβλίο : ὡς δράση καί στοχασμό, δηλαδή πράξη.

52 Αὐτή ἡ σχέση θά εἶναι συγκρουσιακή ἄν ἡ ἀντικειμενική κατάσταση εἶναι κατάσταση καταπίεσης ἤ ἀσυδοσίας.

λεγγυα *προσχώρηση*. Ἂν ἡ ἐξουσία μεταβιβάζεται ἁπλῶς ἀπό μιά ὁμάδα σέ ἄλλη ὁμάδα, ἡ ἐπιβάλλεται πάνω στήν πλειοψηφία, τότε ἐκφυλίζεται σέ αὐταρχικότητα. Ἡ ἐξουσία μπορεῖ νά ἀποφύγει τή σύγκρουση μέ τήν ἐλευθερία μόνο ἄν εἶναι « ἐλευθερία-πού-ἔγινε-ἐξουσία ». Ἡ ὑπερτροφία τῆς μιᾶς προκαλεῖ τήν ἀτροφία τῆς ἄλλης. Ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἐξουσία δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει δίχως ἐλευθερία, καί ἀντίστροφα, ἔτσι καί ἡ αὐταρχικότητα δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει χωρίς ν' ἀρνηθεῖ τήν ἐλευθερία, οὔτε ἡ ἀσυδοσία χωρίς νά ἀρνηθεῖ τήν ἐξουσία.

Στή θεωρία τῆς διαλογικῆς δράσης, ἡ ὀργάνωση ἀπαιτεῖ τήν ἐξουσία, γιά νά μή μπορεῖ νά εἶναι αὐταρχική. Ἀπαιτεῖ τήν ἐλευθερία, γιά νά μή μπορεῖ νά εἶναι ἀσύδοτη. Ἡ ὀργάνωση εἶναι μάλλον μιά ἀνώτερη παιδευτική διαδικασία, ὅπου ἡγέτες καί λαός κάνουν ἀπό κοινοῦ μέσω τῆς πείρας τους τή γνωριμία μέ τήν ἀληθινή ἐξουσία καί ἐλευθερία, πού προσπαθοῦν κατόπιν νά τίς ἐδραιώσουν στήν κοινωνία, μεταμορφώνοντας τήν πραγματικότητα πού βρίσκεται ἀνάμεσά τους.

Πολιτιστική σύνθεση

Ἡ πολιτιστική δράση εἶναι πάντα μιά συστηματική καί σκόπιμη μορφή δράσης πού ἀσκεῖται πάνω στήν κοινωνική δομή, μέ σκοπό τή διατήρηση αὐτῆς τῆς δομῆς ἤ τήν ἀλλαγή της. Ὡς μορφή σκόπιμης καί συστηματικῆς δράσης, κάθε πολιτιστική δράση ἔχει τή θεωρία της, πού καθορίζει τούς σκοπούς της καί συνακόλουθα τίς μέθοδές της. Ἡ πολιτιστική δράση ἤ ἐξυπηρετεῖ τήν κυριαρχία (συνειδητά ἤ ἀσύνειδα) ἤ ἐξυπηρετεῖ τήν ἀπελευθέρωση τῶν ἀνθρώπων. Ἐπειδή αὐτές οἱ διαλεκτικά ἀντίθετες μορφές πολιτιστικῆς δράσης λειτουργοῦν μέσα στήν κοινωνική δομή καί ἐπενεργοῦν πάνω της, δημιουργοῦν διαλεκτικές σχέσεις *σταθερότητας* καί *ἀλλαγῆς*.

Ἡ κοινωνική δομή γιά νά *εἶναι*, πρέπει νά *γίνεται*. Μ' ἄλλα λόγια τό *γίγνεσθαι* εἶναι ὁ τρόπος πού ἡ κοινωνική δομή ἐκφρά-

ζει τή « διάρκεια », μέ τή μπερξονική ἔννοια τοῦ ὅρου[53].

Ἡ διαλογική πολιτιστική δράση δέν ἔχει ὡς σκοπό της τήν ἐξαφάνιση τῆς διαλεκτικῆς σχέσης ἀνάμεσα στή σταθερότητα καί στήν ἀλλαγή (κάτι τό ἐντελῶς ἀδύνατο, ἐφόσον ἡ ἐξαφάνιση αὐτῆς τῆς διαλεκτικῆς σχέσης θά σήμαινε τήν ἐξαφάνιση τῆς ἴδιας τῆς κοινωνικῆς δομῆς καί ἐπομένως καί τῶν ἀνθρώπων). Σκοπός της εἶναι, ἀντίθετα, νά ξεπεράσει τίς ἀνταγωνιστικές ἀντιφάσεις τῆς κοινωνικῆς δομῆς, καί ἔτσι νά πετύχει τήν ἀπελευθέρωση τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ ἀντιδιαλογική πολιτιστική δράση, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἔχει ὡς σκοπό νά μυθοποιήσει αὐτές τίς ἀντιφάσεις, ἐλπίζοντας ἔτσι νά ἀποφύγει (ἤ νά ἐμποδίσει ὅσο εἶναι δυνατό) τή ριζική μεταβολή τῆς πραγματικότητας. Ἡ ἀντιδιαλογική δράση, ἀνοιχτά ἤ ἔμμεσα, στοχεύει τή διατήρηση, μέσα στήν κοινωνική δομή, καταστάσεων πού εὐνοοῦν τούς ἴδιους τούς φορεῖς της. Καί ἐνῶ αὐτοί ποτέ δέν θά δέχονταν μιάν ἀλλαγή τῆς κοινωνικῆς δομῆς, ἀρκετά ριζική ὥστε νά ξεπεράσει τίς ἀνταγωνιστικές ἀντιφάσεις της, μποροῦν νά δεχτοῦν μεταρρυθμίσεις πού δέν ἐπηρεάζουν τή δύναμή τους νά παίρνουν ἀποφάσεις ἐνάντια στούς καταπιεζόμενους. Γι' αὐτό, ὁ τρόπος αὐτός δράσης διαλαμβάνει τήν *κατάκτηση* τοῦ λαοῦ, τή *διαίρεσή* του, τή *χειραγώγησή* του καί τήν *πολιτιστική εἰσβολή*. Εἶναι ὑποχρεωτικά καί βασικά μιά *δράση καταναγκαστική*. Ἡ διαλογική δράση ἀπεναντίας καταργεῖ κάθε καταναγκαστικό στοιχεῖο. Ἡ ἀνικανότητα τῆς ἀντιδιαλογικῆς πολιτιστικῆς δράσης νά ξεπεράσει τόν καταναγκαστικό χαρακτήρα της προκύπτει ἀπό τόν σκοπό της : τήν κυριάρχηση. Ἡ ἱκανότητα τῆς διαλογικῆς πολιτιστικῆς δράσης νά τό κάνει αὐτό βρίσκεται στόν σκοπό της : τήν ἀπελευθέρωση.

53 Ἐκεῖνο πού κάνει μιά δομή νά εἶναι *κοινωνική* δομή (καί ἐπομένως ἱστορικά πολιτιστική) δέν εἶναι οὔτε ἡ συνέχειά της, οὔτε ἡ ἀλλαγή, θεωρούμενες ἀπόλυτα, ἀλλά οἱ διαλεκτικές σχέσεις μεταξύ τους. Σέ τελευταία ἀνάλυση, ἐκεῖνο πού ἀντέχει στήν κοινωνική δομή δέν εἶναι οὔτε ἡ συνέχεια οὔτε ἡ ἀλλαγή : εἶναι ἡ διαλεκτική σχέση τῆς συνέχειας καί τῆς ἀλλαγῆς.

Στήν πολιτιστική εἰσβολή, οἱ πρωταγωνιστές ἀντλοῦν τό θεματικό περιεχόμενο τῆς δράσης τους ἀπό τίς δικές τους ἀξίες καί ἀπό τή δική τους ἰδεολογία. Ἀφετηρία τους εἶναι ὁ δικός τους κόσμος, ἀπό τόν ὁποῖο κάνουν τήν εἴσοδό τους στόν κόσμο τῶν θυμάτων τῆς ἐπιδρομῆς τους. Στήν πολιτιστική σύνθεση, τά δρῶντα πρόσωπα πού ἔρχονται ἀπό ἕναν « ἄλλο κόσμο » στόν κόσμο τοῦ λαοῦ δέν τό κάνουν αὐτό ὡς εἰσβολεῖς. Δέν ἔρχονται νά *διδάξουν* ἤ νά *μεταβιβάσουν* ἤ νά *δώσουν* ὅ,τιδήποτε, ἀλλά νά μάθουν, μαζί μέ τόν λαό, ποιά ἡ πραγματικότητα τοῦ λαοῦ.

Στήν πολιτιστική εἰσβολή, οἱ πρωταγωνιστές (πού δέν ἔχουν κάν ἀνάγκη νά πᾶνε προσωπικά στήν εἰσβαλλόμενη κουλτούρα· ὅλο καί σέ μεγαλύτερο βαθμό ἡ δράση τους διεξάγεται ἀπό τεχνικά ὄργανα) κάθονται στό σβέρκο τοῦ λαοῦ, πού περιορίζεται στόν ρόλο τοῦ θεατῆ, τοῦ ἀντικειμένου. Στήν πολιτιστική σύνθεση, οἱ πρωταγωνιστές γίνονται ἕνα μέ τόν λαό, πού εἶναι ὁ συνδημιουργός τῆς δράσης πού κ' οἱ δυό ἀσκοῦν πάνω στόν κόσμο.

Στήν πολιτιστική εἰσβολή, τόσο οἱ θεατές ὅσο καί ἡ πραγματικότητα πού πρέπει νά διατηρηθεῖ εἶναι ἀντικείμενα τῆς δράσης τῶν πρωταγωνιστῶν. Στήν πολιτιστική σύνθεση δέν ὑπάρχουν θεατές. Τό ἀντικείμενο τῆς δράσης τῶν πρωταγωνιστῶν εἶναι ἡ πραγματικότητα, πού πρέπει νά ἀλλάξει γιά τήν ἀπελευθέρωση τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ πολιτιστική σύνθεση εἶναι ἐπομένως ἕνας τρόπος δράσης γιά τήν ἀντιμετώπιση τῆς ἴδιας τῆς κουλτούρας ὡς προστάτριας τῶν δομῶν ἀπό τίς ὁποῖες καί διαμορφώθηκε. Ἡ πολιτιστική δράση, ὡς ἱστορική δραστηριότητα, εἶναι ἕνα μέσο γιά νά ξεπεράσουμε τήν κυρίαρχη, ἀλλοτριωμένη καί ἀλλοτριωτική κουλτούρα. Μ' αὐτή τήν ἔννοια κάθε γνήσια ἐπανάσταση εἶναι μιά πολιτιστική ἐπανάσταση. Ἡ ἔρευνα γιά τά παραγωγικά ἤ τά σημαντικά θέματα, ὅπως τά περιγράψαμε στό τρίτο κεφάλαιο, ἀποτελεῖ τήν ἀφετηρία γιά τή διαδικασία τῆς δράσης ὡς πολιτιστικῆς σύνθεσης. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι δέν εἶναι δυνατό νά διαιρεθεῖ αὐτή ἡ διαδικασία σέ δυό χωριστά στάδια : πρῶτο, *θεματική*

ἔρευνα καί ὕστερα δράση ὡς πολιτιστική σύνθεση. Μιά τέτοια διχοτόμηση θά προϋπόθετε μιάν ἀρχική φάση, ὅπου ὁ λαός, ὡς παθητικό ἀντικείμενο, θά μελετηθεῖ, ἀναλυθεῖ καί διερευνηθεῖ ἀπό τούς ἐρευνητές — μιά διεργασία πού ταιριάζει στήν ἀντιδιαλογική δράση. Μιά τέτοια διχοτόμηση μπορεῖ νά ὁδηγήσει στό ἀφελές συμπέρασμα ὅτι ἡ δράση ὡς σύνθεση ἔρχεται ὕστερα ἀπό τή δράση ὡς εἰσβολή.

Στή διαλογική θεωρία, δέν παρατηρεῖται αὐτή ἡ διχοτόμηση. Τά Ὑποκείμενα τῆς θεματικῆς διερεύνησης δέν εἶναι μόνο οἱ ἐπαγγελματίες ἐρευνητές, ἀλλά καί οἱ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ πού τό θεματικό τους σύμπαν ἀναζητεῖται. Ἡ διερεύνηση — ἡ πρώτη στιγμή τῆς δράσης ὡς πολιτιστικῆς σύνθεσης — ἐγκαθιδρύει ἕνα κλίμα δημιουργικότητας πού θά τείνει νά ἀναπτυχθεῖ στά ἑπόμενα στάδια τῆς δράσης. Ἕνα τέτοιο κλίμα δέν ὑπάρχει στήν πολιτιστική εἰβολή, πού μέ τήν ἀλλοτρίωση σκοτώνει τόν δημιουργικό ἐνθουσιασμό τῶν θυμάτων τῆς εἰσβολῆς, ἀφήνοντάς τα δίχως ἐλπίδα καί δίχως τό θάρρος νά ριψοκινδυνέψουν τόν πειραματισμό, πού χωρίς αὐτόν δέν ὑπάρχει ἀληθινή δημιουργικότητα.

Τά θύματα τῆς εἰσβολῆς, σ' ὁποιοδήποτε ἐπίπεδο κι ἄν βρίσκονται, σπάνια πηγαίνουν πέρα ἀπό τά πρότυπα πού τούς ὁρίζουν οἱ εἰσβολεῖς. Στήν πολιτιστική σύνθεση δέν ὑπάρχουν εἰσβολεῖς. Γι' αὐτό δέν ὑπάρχουν ἐπιβεβλημένα πρότυπα. Στή θέση τους ὑπάρχουν πρωταγωνιστές, πού κριτικά ἀναλύουν τήν πραγματικότητα (χωρίς νά ξεχωρίζουν τήν ἀνάλυση ἀπό τή δράση) καί ἐπεμβαίνουν ὡς Ὑποκείμενα στήν ἱστορική διαδικασία.

Ἀντί ν' ἀκολουθοῦν προδιαγεγραμμένα σχέδια, ἡγέτες καί λαός, ἑνωμένοι, χαράζουν μαζί τίς κατευθυντήριες γραμμές τῆς δράσης τους. Σ' αὐτή τή σύνθεση, ἡγέτες καί λαός ξαναγεννιόνται κατά κάποιο τρόπο μέσα στή νέα γνώση καί στή νέα δράση. Ἡ γνώση τῆς ἀλλοτριωτικῆς κουλτούρας ὁδηγεῖ στή μεταμορφωτική δράση πού καταλήγει στή γέννηση μιᾶς κουλτούρας ἀπαλλαγμένης ἀπό τήν ἀλλοτρίωση. Ἡ πιό ἐκλεπτυσμένη

γνώση τῶν ἡγετῶν ἀναβαφτίζεται μέσα στήν ἐμπειρική γνώση τοῦ λαοῦ καί ἡ γνώση τοῦ λαοῦ ἐκλεπτύνεται ἀπό τή γνώση τῶν ἡγετῶν του.

Στήν πολιτιστική σύνθεση — καί μόνο σ' αὐτήν — εἶναι δυνατό νά λυθεῖ ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στήν κοσμοαντίληψη τῶν ἡγετῶν καί στήν κοσμοαντίληψη τοῦ λαοῦ, μέ ἀποτέλεσμα νά πλουτιστοῦν καί οἱ δύο. Ἡ πολιτιστική σύνθεση δέν ἀρνιέται τίς διαφορές ἀνάμεσα στίς δυό ἀντλήψεις, ἀντίθετα, βασίζεται σ' αὐτές τίς διαφορές. Ἀπορρίπτει τήν *εἰσβολή* τῆς μιᾶς *ἀπό τήν* ἄλλη, ἀλλά τονίζει τήν ἀναμφισβήτητη *ὑποστήριξη* πού ἡ μιά δίνει *στήν* ἄλλη.

Οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες πρέπει ν' ἀποφεύγουν νά ὀργανώνονται χωριστά ἀπό τόν λαό. Ὁποιαδήποτε τυχαία ἀντίφαση κι ἄν προκύψει μέ τόν λαό, λόγω ὁρισμένων ἱστορικῶν συνθηκῶν, πρέπει νά λύνεται — κι ὄχι νά ἐπιτείνεται μέ τήν πολιτιστική εἰσβολή μιᾶς ἐπιβαλλόμενης σχέσης. Ἡ πολιτιστική σύνθεση εἶναι ὁ μόνος δρόμος.

Οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες κάνουν πολλά λάθη καί κακούς ὑπολογισμούς, ὅταν δέν παίρνουν ὑπόψη κάτι πολύ πραγματικό, ὅπως εἶναι ἡ κοσμοαντίληψη τοῦ λαοῦ : μιά ἀντίληψη πού φανερά ἤ σκεπαστά περιέχει τίς ἀνησυχίες του, τίς ἀμφιβολίες του, τίς ἐλπίδες του, τόν τρόπο πού βλέπει τήν ἡγεσία, τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του καί τούς καταπιεστές, τίς θρησκευτικές πεποιθήσεις του (πάντα σχεδόν συγκρητικές), τή μοιρολατρία του, τίς ἀντάρτικες ἀντιδράσεις του. Κανένα ἀπ' αὐτά τά στοιχεῖα δέν πρέπει νά θεωρεῖται ἀπομονωμένο, γιατί ὅλα αὐτά, μέ τήν ἀλληλεπίδρασή τους, συνθέτουν μιάν ὁλότητα. Ὁ δυνάστης ἐνδιαφέρεται νά γνωρίζει αὐτή τήν ὁλότητα μόνο γιατί αὐτό τόν βοηθάει στήν ἐπιδρομική δράση του, γιά νά κυριαρχήσει ἤ νά διατηρήσει τήν κυριαρχία. Γιά τούς ἐπαναστάτες ἡγέτες ἡ γνώση αὐτῆς τῆς ὁλότητας εἶναι ἀπαραίτητη γιά τή δράση τους ὡς πολιτιστικῆς σύνθεσης.

Πολιτιστική σύνθεση (ἀκριβῶς γιατί εἶναι μιά *σύνθεση*) δέν σημαίνει ὅτι οἱ στόχοι τῆς ἐπαναστατικῆς δράσης πρέπει νά

περιορίζονται ἀπό τίς ἐπιδιώξεις πού ἐκφράζονται στήν κοσμοαντίληψη τοῦ λαοῦ. Ἂν συνέβαινε κάτι τέτοιο (μέ τή μορφή σεβασμοῦ πρός αὐτή τήν ἀντίληψη), οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες θά ἦταν παθητικά δέσμιοι αὐτῆς τῆς ἀντίληψης. Οὔτε ἡ εἰσβολή ἀπό τούς ἡγέτες στήν κοσμοαντίληψη τοῦ λαοῦ, οὔτε ἡ σκέτη προσαρμογή τῶν ἡγετῶν στίς (συχνά ἀφελεῖς) ἐπιδιώξεις τοῦ λαοῦ εἶναι παραδεκτή.

Γιά νά εἴμαστε πιό συγκεκριμένοι : ἄν σέ μιά δοσμένη ἱστορική στιγμή ἡ βασική ἐπιδίωξη τοῦ λαοῦ δέν πηγαίνει πιό πέρα ἀπό τό αἴτημα τῆς αὔξησης τοῦ μισθοῦ, οἱ ἡγέτες μπορεῖ νά πέσουν σ' ἕνα ἀπό τά δυό σφάλματα : Ἢ νά περιορίσουν τή δράση τους στό νά ἐνισχύσουν αὐτό τό μοναδικό αἴτημα[54], ἤ νά ἀποκρούσουν αὐτό τό λαϊκό αἴτημα καί νά τό ὑποκαταστήσουν μέ κάτι τό ἀπώτερο — ἀλλά πού δέν ἦρθε ἀκόμα στό κέντρο τῆς προσοχῆς τοῦ λαοῦ. Στήν πρώτη περίπτωση, οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες ἀκολουθοῦν μιά γραμμή προσαρμογῆς στά αἰτήματα τοῦ λαοῦ· στή δεύτερη περίπτωση, δείχνοντας ἔλλειψη σεβασμοῦ στά αἰτήματα τοῦ λαοῦ, διαπράττουν πολιτιστική εἰσβολή.

Ἡ λύση βρίσκεται στή σύνθεση : οἱ ἡγέτες θά πρέπει, ἀπό τή μιά πλευρά νά συνταχθοῦν μέ τό αἴτημα τοῦ λαοῦ γιά ὑψηλότερους μισθούς, ἐνῶ ἀπ' τήν ἄλλη θά πρέπει νά θέσουν τό νόημα τοῦ ἴδιου τοῦ αἰτήματος ὡς πρόβλημα. Κάνοντάς το αὐτό, οἱ ἡγέτες θέτουν ὡς πρόβλημα μιά πραγματική, συγκεκριμένη, ἱστορική κατάσταση, πού τό αἴτημα τῆς αὔξησης τῶν μισθῶν εἶναι μιά διάστασή της. Θά γίνει ἔτσι σαφές ὅτι τά μισθολογικά αἰτήματα, ἀπό μόνα τους, δέν ἀποτελοῦν μιάν ὁριστική λύση. Ἡ οὐσία τῆς λύσης μπορεῖ νά βρεθεῖ στή δήλωση τῶν ἐπισκόπων τοῦ Τρίτου Κόσμου πού ἀναφέρθηκε πιό πάνω, ὅτι « ἄν οἱ ἐργάτες δέν γίνουν κατά κάποιο τρόπο ἰδιοκτῆτες τῆς δικῆς

54 Ὁ Λένιν στό « *Τί νά κάνουμε;* » ἐπιτίθεται ἔντονα στήν τάση τοῦ Ρωσικοῦ σοσιαλδημοκρατικοῦ κόμματος νά δίνει ἔμφαση στά οἰκονομικά αἰτήματα τοῦ προλεταριάτου ὡς ἕνα μέσο τῆς ἐπαναστατικῆς πάλης, χαρακτηρίζοντας τήν τακτική αὐτή ὡς « οἰκονομιστική θεωρία τοῦ αὐθόρμητου ».

τους ἐργασίας, ὅλες οἱ διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις θά εἶναι ἀτελέσφορες... θά πρέπει νά εἶναι ἰδιοκτῆτες καί ὄχι πουλητές τῆς ἐργασίας τους... γιατί κάθε ἀγορά ἤ πούληση ἐργασίας εἶναι μιά μορφή δουλείας ».

Τό νά ἐπιτευχθεῖ ἡ κριτική συνειδητοποίηση τοῦ γεγονότος ὅτι χρειάζεται νά εἶναι κανείς « ἰδιοκτήτης τῆς δικῆς του ἐργασίας », ὅτι ἡ ἐργασία « ἀποτελεῖ μέρος τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας », καί ὅτι « ἕνα ἀνθρώπινο ὄν οὔτε μπορεῖ νά πουλιέται οὔτε μπορεῖ νά πουλάει τόν ἑαυτό του », σημαίνει ὅτι ὁ λαός προχώρησε ἕνα βῆμα πέρα ἀπό τήν ἀπάτη τῶν ἀνακουφιστικῶν λύσεων. Σημαίνει ὅτι ἄρχισε τήν ἀληθινή ἀλλαγή τῆς πραγματικότητας, γιά τήν ἐξανθρώπισή της καί, κατά συνέπεια, γιά τήν ἐξανθρώπιση τῶν ἀνθρώπων.

Στήν ἀντιδιαλογική θεωρία τῆς δράσης, ἡ πολιτιστική εἰσβολή ὑπηρετεῖ τούς σκοπούς τῆς χειραγώγησης, πού μέ τή σειρά της ὑπηρετεῖ τούς σκοπούς τῆς κατάκτησης, καί ἡ κατάκτηση τούς σκοπούς τῆς κυριαρχίας. Ἡ πολιτιστική σύνθεση ὑπηρεῖ τούς σκοπούς τῆς ὀργάνωσης καί ἡ ὀργάνωση ὑπηρετεῖ τούς σκοπούς τῆς ἀπελευθέρωσης.

Αὐτή ἡ ἐργασία ἐξετάζει μιάν ὁλοφάνερη ἀλήθεια : ὅπως ὁ δυνάστης γιά νά καταπιέζει χρειάζεται μιά θεωρία καταπιεστικῆς δράσης, ἔτσι καί οἱ καταπιεζόμενοι, γιά νά γίνουν ἐλεύθεροι, χρειάζονται κι αὐτοί μιά θεωρία δράσης.

Ὁ καταπιεστής ἐπεξεργάζεται τή θεωρία τῆς δράσης χωρίς τόν λαό, γιατί εἶναι ἀντίθετός του. Ὁ λαός ὅμως — ὅσο μένει τσακισμένος καί καταπιεσμένος, ἐσωτερικεύοντας τήν εἰκόνα τοῦ δυνάστη — ἀδυνατεῖ νά οἰκοδομήσει μόνος του τή θεωρία τῆς ἀπελευθερωτικῆς του δράσης. Μόνο μέ τή συνάντηση λαοῦ καί ἐπαναστατῶν ἡγετῶν — μέ τήν ἐπικοινωνία τους, μέ τήν πράξη τους — μπορεῖ νά οἰκοδομηθεῖ αὐτή ἡ θεωρία.

Στά χέρια τοῦ Πάουλο Φρέιρε ἡ μόρφωση εἶναι ἕνα ὅπλο γιά κοινωνική ἀλλαγή. Ἡ παιδεία γίνεται γιά μιάν ἀκόμα φορά τό μέσο που μ' αὐτό οἱ ἄνθρωποι μποροῦν ν' ἀντιλαμβάνονται, νά ἑρμηνεύουν, νά κριτικάρουν καί τελικα να μεταμορφώνουν τόν γύρω τους κόσμο. Ἡ ἐπίθεση τοῦ Φρέιρε στήν « κουλτούρα τῆς σιωπῆς » που ἐνδημεῖ σέ ἀναρίθμητα πλήθη ἀγράμματων χωρικῶν στίς φτωχότερες περιοχές τῆς Βραζιλίας, συνέτεινε ἐξοχα στήν ἀνάπτυξη τῆς αἴσθησης ἑνός προορισμοῦ καί μιᾶς ταυτότητας ἀνάμεσα στήν καταπιεζόμενη καί ἀποκαρδιωμένη πλειοψηφία. Τό ἐργο του εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς πορείας πνευματικῆς καταμεσίς μιᾶς μάχης πού δίνεται γιά τό πλάσιμο μιᾶς νέας ὀργάνωσης τῆς κοινωνίας Ἡ φωνή του εἶναι ἡ γνήσια φωνή τοῦ Τρίτου Κόσμου, ἀλλά ἡ μεθοδολογία του καί ἡ φιλοσοφία του ἐχουν μεγαλη σημασία καί γιά τίς ἐκβιομηχανισμένες χῶρες, ὅπου μιά νέα κουλτούρα τῆς σιωπῆς ἀπειλεῖ νά δυναστευσει ἕναν ὑπερκαταναλωτικό καί ὑπερχειραγωγούμενο πληθυσμό, ὅπου παιδεία σημαίνει πολύ συχνά ἁπλῶς ἐξειδίκευση. Ἀντίθετα, ἡ μέθοδος τοῦ Φρέιρε συγκεντρώνει τήν προσοχή στήν ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νά συναλλάσσεται δημιουργικα μέ τήν πραγματικότητα Ἀπ' ὅλους ἐκείνους που σήμερα γράφουν καί στοχάζονται γιά τήν παιδεία, ὁ Παουλο Φρέιρε μπορεῖ τελικά ν' ἀποδειχτεῖ ὡς ὁ ἄνθρωπος μέ τή μεγαλύτερη ἐπιρροή. Μιλώντας ἀπό καί γιά τόν Τρίτο Κόσμο — καί κατά προέκταση γιά ὅλους τούς ἀδικημένους λαους — προτείνει μιάν ἀντίληψη γιά τήν ἀγωγη, σάν κάτι τό θετικό και συνάμα ριψοκίνδυνο, ἕνα μέσο γιά να ἀπελευθερωθοῦν οἱ ἄνθρωποι καί νά γενοῦν ἱκανοί νά συμμετάσχουν ἐνεργά στήν ἱστορική ἐξέλιξη